

2015 JAN. 2 1

42.

78

iskolai tanuló

pedagógusok szakmai-tudományos folyóirata

XXIV. évfolyam 2014. július-augusztus

3711

A. Gergely András
egyetemi tanár
Eötvös Loránd
Tudományegyetem TÁTK,
MTA TK PTI

Bednaries Gábor
főiskolai docens
Eszterházy Károly
Főiskola Magyar
Irodalomtudományi
Tanszék

Csehy Zoltán
habilitált egyetemi docens
Comenius Egyetem BTK
Magyar Nyelv és Irodalom
Tanszék, Pozsony

Földes Györgyi
tudományos munkatárs
MTA BTK
Irodalomtudományi Intézet

Horváth Zsuzsanna
gyógypedagógus-
diagnosztika, PhD-hallgató
ELTE Neveléstudományi
Doktori Iskola

Kapitány János Sándor
PhD-hallgató
Debreceni Egyetem Kémia
Doktori Iskola
középiskolai kémia-
biológiatanár
Wesselényi Miklós
Műszaki Szakközépiskola
és Szakiskola

Keszeg Vilmos
egyetemi tanár
Babes-Bolyai
Tudományegyetem MNAT

Kis Noémi
PhD-hallgató
Szegedi Tudományegyetem
Neveléstudományi Doktori
Iskola

Kocziszkó Éva
professzor
Pannon Egyetem MFTK
Germanisztikai és
Fordítástudományi Intézet

Mészáros Márton
egyetemi adjunktus
Károli Gáspár Református
Egyetem BTK MNYIKI

Novák Géza Máté
egyetemi adjunktus
Eötvös Loránd
Tudományegyetem
BGGYK

Nyitrai Ferenc
fiatal kutató
Szegedi Tudományegyetem
Magatartástudományi
Intézet

Pukánszky Judit
tanársegéd
Szegedi Tudományegyetem
Egészségmagatartás és
-fejlesztés Szakcsoport

Somogyvári Lajos
tanár, Somogyi
TISZK Rudnay Gyula
Középiskola, Tab
PhD-hallgató, Pécsi
Tudományegyetem BTK
Oktatás és Társadalom
Doktori Iskola

Tóth Angelika
MA-hallgató
Eszterházy Károly Főiskola
Filozófia Tanszék

Török Timea
PhD-hallgató
SZTE Neveléstudományi
Doktori Iskola

Főszerkesztő:

Géczi János
e-mail: geczijanos@vnet.hu

A szerkesztőség munkatársai:

Andor Mihály
e-mail: andorm@t-online.hu

Benke Gábor olvasószerkesztő
e-mail: benke.gabor@kti.hu

Csikós Csaba
e-mail: csikoscs@edpsy.u-szeged.hu

Fejes József Balázs
e-mail: fejes.jozsef.balazs@gmail.com

Kasik László
e-mail: kasik@edpsy.u-szeged.hu

Kojanitz László
e-mail: kojanitz@freemail.hu

Trencsényi László
e-mail: trenyo@dpg.hu

Vágó Irén
e-mail: vagoi@oki.hu

Tördelés: **Gondolat**

Grafikai terv: **Baráth Ferenc**

A folyóirat 2014. évi kiadását
a Nemzeti Kulturális Alap
támogatta.

nka

Felelős kiadó:
Friedler Ferenc

Kiadja a **Pannon Egyetem**
és a **Gondolat Kiadó**

konferencia

Keszeg Vilmos
Arcom romló földi mása 3

A. Gergely András
Test és politikai test 13

Bednaries Gábor
Az emberi test formációi
az esztétizmusban 24

Kocziszky Éva
Az emberi test
és az archeológiai rom 32

Földes Györgyi
Vágyszövegek, üres helyek 40

Csehy Zoltán
Az opera teste, a test operái 47

Mészáros Márton
Test – kép – rombolás 59

**Horváth Zsuzsanna –
Novák Géza Máté**
Az épség és alternatívái 69

Nyitrai Ferenc
Testkép, önértékelés és a kettő
közötti kapcsolat kutatása
általános iskolás gyerekek körében 80

Somogyvári Lajos
A test meztelensége 91

Pukánszky Judit
A karcsúságideál internalizációja
és a testkép kapcsolata fiatal felnőtt
nők körében 102

szemle

Tóth Angelika
Hol tart a környezetetika oktatása
ma Magyarországon? 111

kritika

Kapitány János Sándor
A kémiaoktatás esszenciái 120

Török Tímea
A szavak olvasásától
a stratégiahasználatig, avagy miként
fejleszthető a magyar olvasástanítás 123

Kiss Noémi
Az önszabályozás szerepe
a fejlődésben 125

Arcom romló földi mása

Az emlékéllítés narratív stratégiái

Felejtsd el arcom romló földi mását – fogalmazta meg utolsó kérését Dsida Jenő Végrendelet című versében. Azaz: a testre csak az élet folyamán van szükség; ami utána következik, mindaz már a testtől függetlenül zajlik. Ezért a testet el lehet, el kell felejtetni. Különösen a betegség és a haldoklás által megrontott testet.

A serdülőkortól a beteggondozást igénylő életkorig a test olyan üzenőfal, amely a kortárs társadalom felé folyamatosan aktuális tartalmakat közvetít. Ezek egyaránt vonatkoznak az egyén identitására, hangulatára, állapotára, státusára, ízlésére, környezetével, az eseményekkel szembeni attitűdjére. A test folyamatosan beszél a betegség és az egészség, a fáradtság és a diadal, a megalázottság és a szabadság, a fiatalság és az öregség dichotómiájáról.¹ A szociológia habitusoknak, testtechnikáknak nevezi azokat a szokásokat, amelyek segítségével az egyén ezeket a jelzéseket lebonyolítja.²

Az „utolsó átváltozás”³ megszünteti a test kommunikációs szerepét. A rítuskutatás gyászmunkának nevezi a halott körüli teendőket. Ezek egyik része a test megtisztítására, rituális elhelyezésére és eltüntetésére irányul. A temetés azonban másként emlékéllítő rítusként is értelmezhető.⁴

A halottnak való emlékéllítés az európai mentalitás két nagy fordulatával kapcsolódik össze. Elterjedése után az írásról kiderült, hogy hatása jóval túllépett előrelátható következményeinek körén. Az írásnak a populáris kultúrába való beépülése a Gutenberg-galaxis expanzióját hozta magával, megváltoztatta a tudás architektúráját, a kapcsolattartási habitusokat, kitágította az élettér fizikai dimenzióját, lineárisá alakította az időképzetet, hozzáférhetővé tette a múltat. Lehetővé tette a személyi identitás megkonstruálását, létébe helyezését, a halott emlékének a családi-nemzetségi emlékezetben való őrzését.⁵

Európában a 18. században megnőtt a figyelem a társadalom, az egyének életszínvonalára és életmódja irányában. A folyamatot Pierre Nora (1986, 359. o.; *Le Bras*, 1986) a társadalomra vonatkozó tudás demokratizálódásának és patrimonizálódásának nevezte. A mentalitás forradalmának ebben a században olyan kézzelfogható eseményei voltak, mint a birodalmi aritmetikának nevezett statisztika tudományának formálódása⁶, az anyakönyvvezetés – hosszú, a 16. századtól kezdődő előzmények utáni – kötelezővé tétele a társadalom áttekinthetősége végett, a társadalom eseményeit, közhangulatát lereagáló hírlapirodalom megszületése. Európában 1749-ben rendelték el az első népszámlálást. Magyarországon először II. József írta elő 1784-ben a lakosság összeírását.

A korábbi gondolathoz visszatérve, a temetés olyan beszédhelyzet, amelyben általában az életről és a halálról, konkrétan a halott életéről és haláláról, a kapcsolatoknak a haláleset következtében történő átrendeződéséről, a haláleset helyzetének kezeléséről szóló diskurzus dominál. Sor kerül az elhunyt életének áttekintésére, teljesítményeinek számbavételére, emlékezetének megkonstruálására és kihelyezésére. A beszédhelyzet a család és az ismerősök kommunikatív emlékezetét aktivizálja, s a halott emlékének emlékezeti alakzatban, reprezentációkban való megörökítését és kihelyezését, azaz kulturális emlékeztetővé való átalakítását valósítja meg. Az emlékeztető alakzat véglegessé, maradandóvá, felidézhetővé teszi az elhunyt emlékét. A temetés beszédhelyzetében a család, a rokonság

és a lokális társadalom olyan beszélőközösség és interpretív közösség, amely ismeri az adott helyzetre vonatkozó viselkedési, ezen belül verbális viselkedési normákat, a különböző aktivitásokat, a verbális megnyilatkozásokat a közösségi normák alapján értelmezi.⁷ A halálesetet megelőző és követő időszakban kibontakozó diskurzus kerete a társadalmi (rokonsági és más, a lokális társadalomban érvényes) szerepek rendszere. A halott közeli hozzátartozói ebben az időszakban a halottra, életpályájára, halála körülményeire, a temetés körülményeire vonatkozó információkat gyűjtenek össze, szelektálnak és forgalmazznak, közös tudást konstruálnak meg. A rokonok és ismerősök ez idő alatt kifejezik a hozzátartozókkal való szolidaritásukat, a halott nyugalomára vonatkozó verbális, vallásos-mágikus kijelentéseket tesznek. A szertartásban részt vevő személyek kontextualizált egyénként (családtag, lelkesz, autodidakta költő), szerepüknek, a szerepükkel együtt járó normáknak és kötelezettségeknek megfelelően viselkednek.⁸ A halottas házban, a ravatalozóban és a temetési szertartáson megjelenő személyek, majd a temető látogatói a temetési szertartás üzenetének megfogalmazói, meghallgatói és befogadói. A halott emlékének megkonstruálása és folyamatos felelevenítése emlékezési gyakorlat, rítus, habitus, amely egyéni és kollektív cselekvések, gesztusok és beszédmodok alapján zajlik, s az egyént emlékező individuummá, a résztvevőket emlékezőközösséggé, emlékezőközösséggé (első leírása: *Halbwachs*, 1925) alakítja.

A műfajgenealógia megállapítása az, hogy amennyiben új tartalom kifejezése válik szükségessé, kialakulnak azok a tartalmi, formai és nyelvi kellékek, amelyek ezt lehetővé teszik. A műfajok sosem előzménytelenül születnek meg, magukba, új egységbe építik a diskurzus már meglévő formáit. A műfajok kétszer születnek meg; másodszor akkor, amikor sokan veszik használatba az új kifejezési formát, s a műfaj tartalmi-formai-nyelvi karakterei leegyszerűsödnek, állandósulnak és popularizálódnak. Szinkron dimenzióban, a műfajhierarchiában a műfajok kapcsolódnak egymáshoz, de ugyanakkor más-más funkciókat látnak el, s ez az, ami elhatárolja őket egymástól, ami miatt kiegészítik egymást.

A halott szándékainak kinyilvánítása, a halott és környezete viszonyának rendezése, emlékének kihelyezése, a halottól való búcsúvétel, a gyász kinyilvánítása az utóbbi 200 év során a következő szövegtípusokban történt meg. A halálra készülődő egyén végrendeletben rendelkezik környezetéről, különösen leszármazottai számára anyagi javai szétosztása, az örökösök viszonyai és élete felől. A végrendelet írását a középkori előzmények után egy 1638-ban keltezett törvény szabványosította. A magántulajdon felszámolása (államosítás, kollektivizálás), az öröklés polgárjogi szabályozása a 20. századtól nagymértékben felszámolta a végrendelezés gyakorlatát. A verses halottbúcsúztatás a 17–18. században a temetési szertartás kiemelkedő strukturális eleme volt, előbb a társadalom elit rétegében, majd a parasztkántorok közvetítésével a nép körében is meghonosodott. A halott életpályájának áttekintése mellett szándékában állt az elhunyt privát világának és környezete nyilvános világának összekapcsolása. Az egyház már a 17. században ellene fordult, a tiltó rendelkezések hatása a 20. század második felében teljesedett be. A virrasztóénekek a rítus keretébe illeszkedve teremtették meg a gyász hangulatát, vezették le a fájdalmat, forgalmaztak a halállal kapcsolatos sztereotíp gondolatokat. Egyaránt származhattak a népi, a félnépi és az egyházi regiszterből (népi virrasztóének, virrasztóénekként énekelt népballada, zsoltár). A temetési prédikáció az étellel és a halállal kapcsolatos vallásos szemléletet közvetítette, kitért a halott életpályájára és életének tanulságaira. A kondoleálás és a temetést végigkísérő közhelyek a temetéssel kapcsolatos világnézetet jelenítik meg. Az írás, a nyomtatás és a nyomtatott média honosított meg olyan temetési szövegműfajokat, mint a sírfelirat, a koszorú- és koporsófelirat, a nyomtatott gyászjelentő, a temetési emléklap, az újságban a 19. század második felétől feladott gyászír, nekrológ, köszönetnyilvánítás.

Jelen előadás a halottról való beszélést három médium elemzésével közelíti meg, három kérdésre összpontosítva: a temetési diskurzus milyen mértékben irányul a testre és

a lélekre; melyek az életpálya narratív reprezentálásának motívumai; a fényképhasználat milyen mértékben válik az elhunyt megjelenítésének médiumává. Az elemzés az utóbbi másfél évszázad temetési diskurzusának változását ragadja meg.

A gyászjelentő angolul 'obituary' és 'necrology', franciául 'nécrologie', németül 'Totenzettel', 'Todesanzeige' és 'Nekrolog'. Az erdélyi magyar nyelvben 1768-ban 'gyászlevél' (*Erdélyi...*, 1984, 737. o.), 1842-ben 'szomorújelentés' néven (*Erdélyi...*, 2005, 614. o.) fordul elő.

A magyar gyászjelentő terjedelmesebb, kézzel írott előzménye a 17. századtól ismeretes. A 18. század során terjedelme csökkent, nyelvezte formalizálódott, sztereotipizálódott. Végső szöveg- és grafikai formáját a 19. század során nyerte el. Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa Levéltárának nyilvántartásában a legkorábbi gyászjelentő 1822-ből maradt meg. Az Aranyosszéken előkerült legkorábbi gyászjelentő 1835-ből, családi gyűjteményben 1869-ből származik (*Keszeg*, 2004, II. 265. o., 1999, 97. o.). A vargyasi Daniel család gyűjteményében szereplő legkorábbi gyászjelentő 1858-ból származik.⁹ A Csernátóni Falumúzeum tulajdonában meglévő legkorábbi gyászjelentő 1842-ből származik Kolozsvárról, majd 1887-től a környéken is feltűnik (*Deák*, 2009, 168. o.). A Vajdaságban azonosított legkorábbi gyászjelentőt 1872-ben nyomtatták (*Tripolszky*, 1985, 393. o.). A kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár kéziratárának gyászjelentő gyűjteményében az első nekrológ 1873-ból származik.¹⁰ A Vas Megyei Levéltár gyűjteményének legkorábbi darabját 1805-ben nyomtatták.¹¹ Német gyászjelentő készült 1780-ban.¹² Az amerikai adventista egyház archívuma 1850-től őríz gyászjelentőket.¹³

Jelen elemzésben 191 gyászjelentőt vettünk alapul, a következő időbeli megoszlás szerint: 57 gyászjelentő az 1874–1913 közötti időszakból származik, 85 az 1914–1944 közötti, 31 az 1945–1989 közötti, 18 pedig az 1990–2013 közötti időszakból. A gyászjelentőket Tordán, Kolozsvárt, Nagyenyeden, Désen, Csíkszeredában, valamint Torda környéki településeken (Kövend, Tordatúr) rendelték, s mindeniket Tordára címezték. A korpusz legelső gyászjelentőjét 1874-ben nyomtatták, Kolozsvárt, Papp Miklós nyomdájában.

A haldoklás és a meghalás az egyén és a környezete számára két síkon zajló, a test metamorfózisával kapcsolatos biológiai és a lélek sorsát befolyásoló, sorsának fordulópontját képező vallásos folyamat. Levezetése és irányítása mind a testre, mind a lélekre irányuló technikák és szertartások segítségével történik. Ezek a technikák orvosi, morális, jogi és vallásos jellegű mentális kontextusokba ágyazódnak. A halálra való felkészülés, a haldoklás és a meghalás többé-kevésbé tudatos individuális folyamat, amelyet primér szociális környezete (család, rokonság, szomszédság, barátok, munkatársak, egyleti társak), valamint különböző (orvosi, szociális, egyházi, közigazgatási és jogi, temetésszervező) intézmények figyelme és esetleges közreműködése kísér. A halál ténye különböző szinteken, különbözőképpen reprezentálódik. Az orvosi és halottkém szolgálat a halált a test, a fiziológiai funkciók szintjén bekövetkező eseményként regisztrálja. A bűnügyi szolgálat a halál bekövetkeztének körülményeit a törvényesség kritériumai alapján ítéli meg. A közigazgatás az egyén életpályájának eseményeit jegyzi fel, a halott utódaira háruló jogokat és kötelezettségeket állapítja meg. Ezek az intézmények a metafizika utáni gondolkodás motívumait és logikáját használva nevezik meg a halált és körülményeit, az intézményre jellemző fogalmi nyelven.

A gyászjelentő a temetési szertartás keretében különböző intézmények és különböző intézményi mentalitások között mediál. A család perspektíváját követve a halál tényét veszteségként, gyázként jeleníti meg. Az érvényben lévő életpálya és családmmodellek és nyelvi sztereotípiák segítségével bemutatja az elhunyt életpályáját, elhunytának körülményeit, szociális kapcsolatait. A haldoklás körülményeinek bemutatásában kiküszöbölő, láthatatlanná teszi a haldoklás és a halál hagyományos, népi mentalitás alapján történő

értelmezését (a halál előjelei, rontás okozta halál, elhunyt hozzátartozókkal való kapcsolatfelvétel, a halál 'malmort' típusú értelmezése, a lélek visszajárásának lehetősége). Az életpálya és a meghalás bemutatásában a gyászjelentő szövegében előtérbe kerülnek a keresztényi, a polgári, állampolgári minták (állampolgári, közösségi elvárásoknak való megfelelés, türelmes, fegyelmezett haldoklás).¹⁴

A fenti korpusz áttekintése azt bizonyította, hogy a temetési szertartásban a szertartás hagyományos két funkciója (a holttest elhantolása, a lélek túlvilági nyugalmanak biztosítása) mellett megjelenik az emlékállítás mint új funkció. Az első motívum a 191 gyászjelentőben 180 alkalommal tűnik fel a meghalás nyelvi megnevezésében, 135 alkalommal a temetési szertartás funkciójának megnevezésében, 143 alkalommal a záradékban, összesen tehát 329 alkalommal. A második motívum előfordulásának adatai: $37+33+14=84$, a harmadik előfordulásának adatai pedig a következők: $0+0+109$. Az elemzett szöveggörpuzsban tehát az első motívum, a test halálának és síri nyugalmanak megjelenítése dominál. A temetési szertartásban látványosan előre tör egy új funkció, az emlékállítás funkciója. Az emlék a halott halál utáni továbbélésének formája, az emlékezés az utódoknak a halottal szembeni morális és vallásos kötelezettsége.¹⁵ Az emlékőrzés és a lélek sorsának, továbbélésének motívuma közel azonos számban fordul elő.

Az epitáfium a személyes sorsra, életpályára összpontosító biografikus szövegtípus. Elsődlegesen a születés, az életpálya (az életkor) és a halál toposzaiból szerveződik. Funkciói közül kettőt kell kiemelni. Miután az egyén életpályája lezárul, s az elhantolás által az elhunyt teste láthatatlanná válik, a síremlék s a rá kerülő epitáfium a kulturális emlékezet fenntartásának eszköze. Az egyént a halottak társadalmába integrálja, kijelöli, megnevezi a nyugalmaról és az emlékeről gondoskodó élőket. E szociális funkció mellett a másik jelentős funkciója pragmatikus jellegű: a halott nyugalmaról, lelki üdvösségéről való gondoskodás (az epitáfiumot záró kívánság, a temetőlátogató emlékezésre, fohászra való felszólítása). Ezáltal a halott – az emlékezés révén – az élők társadalmába illeszkedik be. A családi emlékezési habitus a sírfelirat használatának másodlagos, szekundér kontextusa.

A márványtáblára vésott sírfeliratok létezéséről a magyar nyelvterületen a kutatásnak a 16. század elejétől van tudomása. A 17. századtól a templom falára akasztott vagy a síron állított fejfára rögzített deszkaepitáfiumok készültek. Az emlékjelet megnevező szó a felirat szövegét is jelölni kezdte. Mellette a 18. században további magyar elnevezések jelentek meg: 'fejfáírás', 'fára való írás'. Erdélyben a legrégibb sírfeliratok a 16. század első feléből maradtak fenn. A temetők a 16. században távolodtak el a templomtól. Kolozsvárt a Házsongárd 1585-ben nyílt meg. A kőből készült sírjelek Európában a 16–17. században jelentek meg (korábbi, már 12. századi előzmények után) (*Balassa*, 1989, 54. o.; *Novák*, 2005, 84. o.), és a 18. században terjedtek el főúri-polgári hatásra.¹⁶ A paraszti, kőből készült sírjelek a 18–19. században jelentek meg, és a 20. században szaporodtak el, főként olyan településeken, ahol a kő adott volt. A fejfák megjelenése a protestantizmus terjedésével áll összefüggésben. A 20. század közepén általánosan elterjedt a beton és műkö, esetleg a márványtáblával kiegészített síremlék.

A korai (szarkofág és obeliszk alakú) síremlékek nagyobb felületet kínáltak a felirat számára. Állításuk összefüggésben volt a rendiség tudatával és a nemzeti érdekekkel. A síremlékek mérete az évszázadok során fokozatosan lecsökkent, ezzel együtt beszűkült a felirat terjedelme és szemantikai mezeje is. A fából készült sírjelek alkalmazása kezdetől fogva rövid szöveg feljegyzését tette lehetővé. A rendiség jelentőségének csökkenésével, a köztemetők terjedésével az epitáfiumok az individuumra irányították a figyelmet.

A másik oldalon a sírfeliratok a halállal, a túlvilági élettel kapcsolatos vallásos és világi mentalitással, valamint a társadalmi reprezentációs habitusokkal vannak összefüggésben.

Erdélyi magyar nyelvű sírfeliratokat tartalmazó, folyamatosan bővülő adatbázisomban 58 településről származó 963 sírjel leírása és felirata található. A legkorábbi epitáfium

1570-ből származik, a legfrissebb sírfelirat pedig 2005-ből. Az adatbázis 277 adatát vontam be abba az elemzésbe, amely arra kérdez rá, hogy a fél évezred során az emlékéllítés gyakorlatában milyen szempontok érvényesülnek. Amennyiben a sírfelirat egy életpálya, életút narratív reprezentációja, melyek azok az ismétlődő motívumok, amelyek ezt megjelenítik – azaz a haláleset bekövezte után az elhunyt környezete az elhunyt személy életéből mit tart fontosnak kiemelni és megörökíteni.¹⁷

A 435 évet átfogó időintervallumot hat korszakra osztottuk. A korszakváltó évek 1784, 1867, 1914, 1944, 1989. Kijelölésüket a társadalomtörténetben betöltött, a mentalitásra, a kommunikációra és a mindennapi életre is kiható jelentőségük indokolta.

A sírjelekre kerülő biográfia a következő motívumokat tartalmazza.

A név konvencionálisan az egyén azonosítására szolgáló (karakter). A név a halott elhunytá után is – talán még hatványozottabban – ezt a szerepet tölti be. A sírok szándékos jelöletlensége, a sírfelirat elhagyása vagy erodálódása a kulturális felejtés formája. Az adatbázisba került sírfeliratok névhasználatával kapcsolatban két megjegyzés tehető. A sírfeliraton a csecsemőt, a kiskorú gyermeket nem minden esetben jelölik meg a családnévvel; a sírjelre – akárcsak a gyászjelentőre – mindössze keresztnéve kerül rá. Ugyanakkor a sírfeliraton enyhén érvényesül az elhunyt bizalmas, családias, baráti névhasználat (becenévvel) való azonosítása.

Akárcsak a névvel történő azonosítás, az egyén életének időbe ágyazása elmaradhatatlan motívuma a sírfeliratnak. A sírjel sírfelirattal való ellátása a nem értelmiségi társadalmi rétegekben az írás popularizálódásának jele, s ennek következménye a ciklikus időstruktúráról a lineáris időképzetre való áttérés, a folyó idő számon tartása, a vele való lépéstartás, a hozzá való tudatos viszonyulás, az egyén életének a lineáris időben való elhelyezése. Ehhez járult hozzá az egyén életrajzi adatainak az adminisztráció általi számon tartása. Az 1570-es évek általános gyakorlata az elhunytat az elhalálozás évével és a halott életkorával helyezi el időben. Az 1570–1784 közötti időszakban a születés éve egyetlen alkalommal sem tűnik fel, 1785–1867 között a sírfeliratok 7,5 százalékában, 1868–1913 között szintén hiányzik. 1914-től kezdve a születési év szerepeltetésére egyre gyakrabban kerül sor. 1914–1944 között a sírfeliratok 26,9 százaléka, 1945–1989 között 97,6 százaléka, 1989 után pedig 100 százaléka tartalmazza a születés évét. A halál éve elszórt esetektől eltekintve 1570-től kezdve következetesen szerepel a sírfeliratokon. Jelentősen módosult a lezárult élet időtartamának jelzése. 1570–1784 között a sírfeliratok 60 százaléka, 1785–1868 között 65,1 százaléka, 1868–1913 között 48,7 százaléka, szerepelteti az elhunyt életkorát. Innen a születési év feljegyzésével párhuzamosan kiszorul ennek az adatnak a szerepeltetése. 1914–1944 között az életkor már csupán a sírfeliratok 28,8 százalékában, 1945–1989 között pedig csupán 6,9 százalékában, 1989–2005 között pedig 8,3 százalékában találjuk meg.

Miközben a halál az elhunytat véglegesen kiszakítja környezetéből, eltávolítja a hozzátartozóktól, az egyén hozzátartozóinak a sírfeliraton való megnevezése az elhunyt szociális beágyazását végzi el. A beágyazódás gazdaságantropológiai terminus, amely arra utal, hogy a termelési gyakorlat során az egyén szociális kontextusba épül be. A sírfelíratra felkerülhet az elhunyt szüleinek, élettársának, gyermekeinek, ritkán más közeli rokon vagy barát neve. A társadalmi beágyazásra két pragmatikus funkcióból kerül sor. Az egyazon narratívumban való előfordulás az egyénekre, az elhunyttól az élőkre, az élőkrol az elhunytá átruházza azt a társadalmi tekintélyt, presztízt, amelyre valamelyikük – szakmai teljesítményei, közéleti szerepe, jelentős eseményekben való részvétele révén – szert tett. A beágyazás másik, gyakorlati oka az elhunyt lelki üdvösségéről, túlvilági nyugalmaról, valamint emlékééről és síremlékéről való gondoskodás feladatként való szétosztása a túlélők között.

Az 1570–1784 közötti korszakban a sírfeliratok 33 százaléka az elhunyt szüleit, 20 százaléka élettársát, 13 százaléka pedig gyermekeit nevesíti. Az 1785–1868 közötti kor-

szakban az élettársat a feliratok 31,8 százaléka, a gyermekeket 27,2 százaléka, a szülőket 13,6 százaléka nevezi meg. A két világháború közötti időben és a szocializmus éveiben az élettárs megnevezése dominál (46,1, illetve 53,4 százalék). 1989 után a fiatal korosztály nagyszámban külföldi vendégmunkára utazik. A magukra maradt felnőttek maguk kényszerülnek síremléküket előkészíteni. Ennek következtében a sírfeliratról elmarad a hozzátartozók nevesítése. Ebben a korszakban a sírfeliratok 45 százaléka tartalmazza ezt a motívumot, ezen belül szintén az élettárs megnevezése dominál (33,3 százalék).

A rendelkezésünkre álló, közel fél évezredet lefedő szövegkorpusz szerint az elhunyt narratív emlékezetében szórványosan bukkan fel három motívum: az elhunyt polgári foglalkozása, iskolai végzettsége, a történelmi eseményben való részvétele.

Az 1570–1784 közötti sírfeliratok 6 százaléka, az 1785–1868 közöttiek 15 százaléka, az 1868–1913 közöttiek 15,3 százaléka, az 1914–1944 közöttiek 28,8 százaléka, az 1945–1989 közöttiek 9,3 százaléka, az 1989 után készült sírfeliratok 8,3 százaléka nevezi meg az elhunyt foglalkozását. A feltüntetett foglalkozások között mindössze néhány státusnév fordul elő. Státusnévnek számítanak a feudális és a polgári közelet foglalkozásai (lelkész/esperes, kántor, kántortanító/tanító/tanár/iskolamester, gazdatiszt, ügyvéd, közjegyző, törvénybíró, gyógyszerész, ezredes, csendőr), a fizikai munkavégzés feltüntetése (földmunkás, bányász) elvétve bukkan fel. A nők foglalkozás szerinti identifikálása nincs szokásban. 1868 után jelenik meg az első eset, s mindvégig a tanítóskodás bizonyul az egyedüli szerepeltethető női foglalkozásnak. Az értelmiségi életpályát megalapozó tanulmányok elvégzése 1785–1944 között válik az életpálya tematizált motívumává. Az iskolai végzettség 1785–1868 között kizárólagosan a férfiak között, 7,5 százaléka, 1868–1913 között 3,8 százaléka, 1914–1944 között 1,9 százaléka esetében jelenik meg.

A sírfeliratokon a férfiak magánéletének történelmi dimenzióba ágyazását a nemzeti érzés előretörése hozza magával. Az 1848–1849-es szabadságharcban való részvétel emlékezetes biográfikus tény, amit a 30–40 évvel később bekövetkezett halál esetében is felemlgetnek. A két világháború és a hadifogság olyan sorseseeményt jelentett, amely – a rövid ideig érvényesülő hazafias frazeológiát felváltva – a férfiak sírfeliratában erős, értelmetlen áldozatként jelenik meg.

A sírfeliratok közel egynegyede vállalkozik arra, hogy az elhunyt valamilyen tulajdonságát megnevezze. Ez a tulajdonság pedig ritkán fizikai természetű. Az egyén azonosítására később hivatatosan is alkalmazott ismertető jegyek (bőr, haj, szem színe, magasság, anyajegy) említetlenek. Egy 1636-ban elhunyt személy „szép kedves gyermek” volt (Marosvásárhely, 1636), két, 1649-ben és 1650-ben meghalt személy „becsületes, tisztességes” életet élt (Marosvásárhely, 1649, 1650), egy 1690-ben elhunyt nő pedig „kedves házastárs” volt (Marosvásárhely, 1690). A következő korszakban a kiemelkedő tulajdonságok a családszeretet, a házastársi hűség, a keresztényi erkölcsösség és a közéleti aktivitás, segítőkészség. Lánygyermek esetén „szép virág vala”, „kedves lány”, „szűz virág”, a nőhalott esetén „legjobb nő és anya”, „legjobb édesanya”, „a vallás és tanulmányok közjovát előmozdító nagylelkű asszony”, „egy szelíd nő, ki férjéhez ritka pár volt”. A férfi halott minősítésére szolgáló értékek a „szorgalom, tiszta erkölcs, vallásosság embere”; „jó apa, hív férj”; „jó apa, hű keresztény, közhasznú polgár, buzgó kurátor”; „jámbor keresztény”; „sok szegénnyel jól tett”; „emberbarát”. Egy Tordán, 1835-ben elhunyt férfi „mindenek aránt közszeretettel, az esméretlenhez szelídséggel, mások ügyesbajos dolgaira hívsággal, barátaihoz egyenességgel, házastársa és gyermekei javak aránt buzgó munkás indulattal s őket igazán szerető szívvel, a nagyobbakhoz nyájas leereszkedéssel viseltetett, hív férj, jó emberbarát, hasznos ügyvéd, szerető vérboldogító atya, igaz keresztény”. Egy házaspár sírfelirata mindkét halottat minősíti: „páratlan házaspár, derék polgár, jó nő”, egy másik pár „jó szülők”. Az 1868–1913 közötti korszak sírfeliratai a legközvetlenebbek. A feliratok mintegy egynegyede (24,9 százalék) megnevezi az elhunyt tulajdonságát, azonos arányban a férfi- és a nőhalottak

esetében. Ez lehet a zsenge kor („hajadon leány”), a más településről való származás, a környezettől elütő vallás, általános tulajdonság („kedves”, „szeretett”, „áldott emlékeztű”), gyermeki kvalitás („kedves jó fiunk”, „jó fiú”), férji, apai és rokoni („jó férj”, „jó férj és apa”, „gyermekéiért önfeláldozó jó atya”, „hű férj”, „önfeláldozó testvér és jó rokon”) valamint női és anyai erény („nagy szíve volt mint nő, mint anya és papné, nagy volt a hűségben, a szeretetben, az önfeláldozásban”; „gondos nő és szerető édesanya”; „felejthetetlen jó édesanya”; „jó édesanya, jó nagymama”; „hűséges nő”), közéleti elkötelezettség („fáradhatatlan szorgalmú, munkás gazda, áldozatra kész polgár”; „az igaz vallásosság, páratlan szorgalom és a szeretet gyakorlása jellemezte életét”). 1914–1944 között a sírfeliratok 21 százaléka örökíti meg az elhunyt tulajdonságait. A tulajdonságok minden esetben a szülő-gyermek és házastársi kapcsolatra utalnak („drága apám”; „szerető édesapa és nagyapa”; „hű férj, munkás gazda”; „felejthetetlen jó fiú”; „felejthetetlen férj, jó édesapa”; „hűséges feleség, gondos édesanya”; „felejthetetlen hitves és szerető jó édesanya”; „jó édesapa és jó édesanya”; „gyermekéikért önfeláldozó jó szülők”). Ezt követően az elhunyt tulajdonságainak megnevezése gyakrabban kimarad, 1989 után pedig a biografikus reprezentáció sematizálódása következtében a sírfeliratból szinte teljesen eliminálódik az elhunyt tulajdonságainak megnevezése.

A halál, az „utolsó átváltozás” a test metamorfózisát, átalakítását hajtja végre. Megszűnik a saját test fölött ellenőrzés, felügyelet. A test meghal, megváltozik, eltorzul. A sírfelirat diszkréten kezeli a test degradálódását. Amennyiben a halál témává válik, mindössze az oka tematizálódik, a test átalakulása nem. A halált előidéző betegség mindvégig szórványosan bukkan fel. 1883-ban Torockón egy férfi „hirtelen jött halállal” halt meg, 1887-ben Székelykocsárdon egy férfi „véletlenül elhalt”, 1873-ban Körösfőn a „nagy kollera” okozott halált, 1891-ben egy személy „a korondi fürdőben” fejezte be életét, 1888-ban Korondon egy csendőr „szolgálati teljesítésében rablógyilkosok által végeztetett ki”. Kőkösön 1896-ban egy férfi „lelke háborodását el viselni nem bírván ön kezével vetett véget életének férfikora nyarán”. 2 sírfelirat általában minősíti az elhunyt életét. 1887-ben a Székelykocsárdon fiatalon elhunyt férfi „jövőjéhez fűzött szép reményeket letarolta a mostoha sors”. Egy Disznajón, 1935-ben elhunyt férfi „szívét nehéz betegség ölte meg”. Jellemzőnek tekinthető az erőszakos, váratlan halál tematizálása. 1943-ban a kőkösi tanító házaspár baleset áldozata lett. 1945-ben Korondon, 1948-ban Alvincen, 1952-ben Disznajón, 1953-ban Alvincen, 1956-ban Parajdon állítottak emléket a második világháborúban vagy az azt követő hadifogságban elhunyt férfiaknak. A disznajói temetőben 1951-ben, Parajdon 1953-ban a katonai szolgálat áldozatává vált férfiakat nevesítették. Vadasdon 1949-ben a diktatúra áldozatává vált egy férfi. Későbbben vált lehetővé a tragédia megörökítése. A disznajói temető egy 1957-es baleset áldozatának hamvait őrzi. A halál okát a sírfeliratok a kivételes esetekben nevezik meg. Egy kissolymosi nő 1960-ban „sok szenvedés után” hunyt el. 1961-ben egy baróti férfi „a hazáért” vesztette életét. 1962-ben egy vadasdi férfi „villámcsapás által” lett a halál áldozata, 1968-ban Homoródszentlászlón egy férfi „önfeláldozó munkában baleset áldozata lett”.

A halottal kapcsolatos rituális diskurzus közömbös, vagy inkább tapintatos az elhunyt fizikai kvalitásaival, a test képével szemben. Az élet, a betegségek kikezdi, a halál végleg legyőzi a testet: „Ne késsél olvasni / mit mivelt a halál / Kőkösi NAGY ÁDÁM / s neje NAGY AMÁLIÁval / Két kis gyermekeik / SÁNDOR ÉS / LAJOSSAL” (Kőkös, 1881), „ekkor a halál / prédája lettem” (Kőkös, 1882), „DE A HALÁL / IGY BÁNT VELEM” (Csomakörös, 1900), „Szerettem volna köztetek élni / De a betegség legyőzött” (Disznajó, 1991), „A betegség legyőzött s el kellett menni” (Disznajó, 1999), „Váratlanul jött a halál” (Temesrékás, 1993). A fiatal halott testének metamorfózisát a virág metafora teszi érzékletessé: „E SZÜZ VIRÁG / ÉLTE 17 ÉVÉBEN LEVE / TSAK MEGASZATT ÁG” (Torockó 1840), „VIRÁGZO TAVASZ / SZA UTÁN HERVASZTA / EL EGY MOSTOHA ÖSZ” (Torda, 1850), „LETORT VIRÁG / KI SEMNYILA /

CSEGEZI / ROZA / ELHERVADA” (Harasztos, 1893), „VIRÁG VOL / TAM EL HERVAT / TAM NEM IS ÉL / TEM SIRBA SZÁL / TAM” (Harasztos, 1893), „Ifju és virág voltam / Szüleimnek egyetlen reménysége / S a virág elhullt” (Harasztos, 1944), „Elhervadt a virág legszebb korában, nincs Csizmadia Árpád az élők sorában” (Vadasd, 1951), „Elhervadt virágom / Nyiló erdejében / Kialudt életem / Legszebb idejében” (Disznajó, 1959), „FIJATAL KORÁBALETÖRT / SZÉPRÓZSA” (Parajd, 1953), „Szép fiatal /

rózsa alig hogy kinyíltam / 24 éves korban máris elhervadtam” (Disznajó, 1978), „Ékes rózsa szála / El ragadt / A halál / Nem volt meg mentésem / Ott találtak össze törve / Engem az út szélén” (Mezőveresegyháza, 1978). A ravatalra kihelyezett test szertartásosan megtekinthető, számba vehető az erodálása. A test állapotából egyrészt a haldoklás szenvedéseire lehet következtetni, másrészt a közösségben bekövetkező következő halálesetre. A halott közszemlére kitett testének megtekintése, sőt érintése ajánlott.

Az elhunyt emlékének megőrkítésében a fénykép megjelenése és elterjedése fordulópontot jelent. A fénykép a testet, az elhunyt fizikai karaktereit teszi láthatóvá. Az 58 településről származó 963 sírjel közül 81 tartalmaz fényképet. A legkorábbi fénykép a kökösi temetőben tűnik fel 1900-ban, idős hölgy sírjelen, ugyanitt 1905-ben, 21 éves nő sírkövén. Verespatakon 1928-ban 44 éves nő, Alvincen 1933-ban Galíciában eltűnt 53 éves férfi sírjára kerül fénykép. Fénykép kerülhet a felnőtt, idős elhunyt sírjére. A 81 esetből 12 felnőtt elhunytat tesz láthatóvá egyszemélyes képen, 14 pedig az elhunytat élettársával ábrázolja. Gyakoribb azonban a fiatalon elhunytak képi megjelenítése. 15 esetben fiatalon elhunyt házasembernek, 25 esetben 18 év fölötti fiatalnak, 15 esetben pedig 18 év alatti személynek helyeznek fényképet a sírkövére.

Valójában azonban a sírjelre kerülő fénykép kontraprezentikus módon jeleníti meg az elhunytat. A fénykép általában a fiatal, egészséges testet jeleníti meg, az elhunytat 5–10 évvel, akár egy egész életszakasszal is visszafiataltja. A sírjelre kerülő fénykép szerepét fogalmazza meg az alábbi, Koron-

Másik oldalon az identitások és az életvezetési stratégiák differenciálódása a figyelmet a test és az életpálya megkonstruálására irányítja. A temetés olyan beszédhelyezetté alakul, amelyben az emlékállítás céljával állandósul az egyénről beszélés. A biografikus beszédmód narratív emlékezői alakzatokat hoz létre, amelyek generációkon keresztül tárolni tudják az elhunyt személy emlékét. Az emlékkörzés médiumává a populáris használatba beépült írás, majd a 20. század elejétől a fénykép válik. A temetési szertartás keretében megalkotott emlékezői alakzatok az elhunytat szociális dimenzióba ágyazzák, kapcsolatba hozzák a történelmi eseményekkel, a korszak érvényes ideológiáival, a közélettel. Az emlékezői alakzatok a biografikus narrációt veszik alapul, s ebben a test megjelenítése nem jut szerephez.

don 1968-ban elhelyezett felirat: „Itt pihennek egy / igazi édes testvér / az ő kis öccsével / SIMÉNY ÁKOS / 1927–1965 / SIMÉNY DOMOKOS / 1965–1968 / Amig éltem sokat szaladgáltam / míg egy lukszus kocsi elé futottam / s életem eloltotta így / hagytam szüleimet bu / ban. Szüleim ha erre járnak / lássák a mosolygós arcomat.”

Következtetések

Az újkortól kezdve fokozatosan növekedni kezd az egyének, az életpályák és életkörülmények iránti érdeklődés. Az egyénekre, csoportokra, a társadalomra vonatkozó tudás halmozódása vezet el a társadalomtudományok (statisztika, szociológia, etnológia, zszurnalisztika) 19. századi megszületéséhez. Az intézmények (egyház, oktatás, állam) rendre, fokozódó mértékben berendezkednek az individuumokkal való kapcsolattartásra, az individuumok számontartására. Másik oldalon az identitások és az életvezetési stratégiák differenciálódása a figyelmet a test és az életpálya megkonstruálására irányítja. A temetés olyan beszédhelyezetté alakul, amelyben az emlékéllítés céljával állandósul az egyénről beszélés. A biografikus beszédmód narratív emlékezési alakzatokat hoz létre, amelyek generációkon keresztül tárolni tudják az elhunyt személy emlékét. Az emlékkörzés médiumává a populáris használatba beépült írás, majd a 20. század elejétől a fénykép válik. A temetési szertartás keretében megalkotott emlékezési alakzatok az elhunytat szociális dimenzióba ágyazzák, kapcsolatba hozzák a történelmi eseményekkel, a korszak érvényes ideológiáival, a közélettel. Az emlékezési alakzatok a biografikus narrációt veszik alapul, s ebben a test megjelenítése nem jut szerephez.

Irodalomjegyzék

- Balassa Iván (1989): *A magyar falvak temetői*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Boetsch, G. és Cheveau, D. (2000, szerk.): *Le corps dans tous ses états. Regards anthropologiques*. CNRS Éditions, Paris.
- Boltanski, L. (1971): Les usages sociaux du corps. *Annales*, ESC I. 205–231.
- Boudon, R. (1990): *La logique du social*. Hachette Littératures, Paris.
- Bourdieu, P. (1978) Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi érzékeléséről. In: uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat, Budapest. 151–164.
- Bras, H. le (1986): La Statistique générale de la France. In: Nora, P. (szerk.): *Les lieux de mémoire*. II. La Nation 2. (Le territoire, L'État, Le Patrimoine.) Gallimard, Paris. 317–353.
- Breton, D. le (1992): *La sociologie du corps*. PUF, Paris.
- Csabai Márta és Erős Ferenc (2002, szerk.): *Testbeszéd, Köznapi és tudományos diskurzusok a testről*. Új Mandátum, Budapest.
- Deák Ferenc (2009): *Temetkezési és halottas szokások Csernátónban és környékén*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda.
- Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár IV. Fém-Ha. (1984) Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár XII. Szák-Táv. (2005) Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület, Budapest–Kolozsvár.
- Fish, S. (1980): *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Harvard University Press, Cambridge.
- Hymes, D. (1979): A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Pléh Csaba és Terestyéni Tamás (szerk.): *Beszédaktus – Kommunikáció – Interakció*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. 213–263.
- Keszeg Vilmos (1999): Századeleji gyászjelentő lapok. In: uő (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Írás, írott kultúra, folklór*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 95–110.
- Keszeg Vilmos (2000): Szövegtípusok, szövegfunkciók és íráshasználat az aranyosszéki temetési szertartásban. In: Cseri Miklós, Kósa László és T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszi múlt és jelen az ezredfordulón*. Magyar Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. 131–164.
- Keszeg Vilmos (2002): A halott biográfiája: lázadás a névtelen halál ellen. In: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. Korunk Baráti Társaság – KOMP-PRESS, Kolozsvár. 205–256.
- Keszeg Vilmos (2004): *Aranyosszéki népköltészete. Népi szövegek, kontextusok I–II*. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely.
- Keszeg Vilmos (2008a): *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Egyetemi jegyzet. KJNT–BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
- Keszeg Vilmos (2008b): A katonaság és a történelem. In: Ilyés Sándor és Keszeg Vilmos (szerk.): *Az eltűnt katona*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 205–254.

Keszeg Vilmos (2010): A betegség és a halál megjelenítése az erdélyi epítáfiumokban. In: Pócs Éva (szerk.): *Mágikus és szakrális medicina. Vallásantropológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Balassi Kiadó, Budapest. 677–694.

Keszeg Vilmos (2011): Az egyéni sors megjelenítése a sírfeliratokban. In: Pap Levente és Tapodi Zsuzsa (szerk.): *Kapcsolatok, képek. Imagológiai tanulmányok*. Státus Kiadó, Csíkszereda 24–51.

Kunt Ernő (1987): *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Gondolat, Budapest.

Loux, F. (1978): *L'homme et son corps dans la société traditionnelle*. Édition de la Réunion des musées nationaux, Paris.

Luka Zsuzsanna (2010) *A vargyasi Daniel család gyászjelentő-gyűjteményének vizsgálata*. Mesteri

szakdolgozat. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

Mauss, M. (2004): A test technikái. In: *Szociológia és antropológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 425–448.

Nora, P. (1986): Les mémoires d'État. In: uő (szerk.): *Les Lieux de mémoire*. II. 2. Gallimard, Paris. 355–400.

Novák László Ferenc (2005): *Fejfa monográfia*. Arany János Múzeum, Nagykőrös.

Ouritskaia, R. (2005): Malmorts, deuil et revenants en Russie, traditions et actualités. In: Bonnet-Carbonell, J (szerk.): *Malmorts, revenants et vampires en Europe*. L'Harmattan, Paris. 123–132.

Tripolszky Géza (1985) A halálhír közlése – gyászjelentések. *Hungarológiai Közlemények*, 17. 64–65. sz. 391–401.

Jegyzetek

¹ A test által közvetített szociális üzenetekről: Breton, 1992, a test szociális használatáról: Boltanski, 1971; Boetsch és Cheveau, 2000; Bourdieu, 1978; Csabai és Erős, 2002. A test történeti dimenzióban való érzékeléséhez: Loux, 1978.

² A fogalom értelmezése, a testtechnikák bemutatása: Mauss, 2004.

³ A halál mint utolsó átváltozás rítuselemeinek leírása: Kunt, 1987.

⁴ A temetésnek az elhunyt emléke megkonstruálásának és kihelyezésének rítusaként való értelmezése, az emlékállítás technikái és stratégiái: Keszeg, 2000.

⁵ Az írásnak a mindennapi életbe való beépüléséről és jelentéseiről: Keszeg, 2008, 115–140., 167–184. o.

⁶ A fogalom 1749-től van használatban.

⁷ A 'beszélőközösség' a beszélés antropológiájának terminusa (lásd: Hymes, 1979). Az 'interpretív közösség' definíciója: Fish, 1980.

⁸ A 'kontextualizált individuum' a francia szociológia terminusa: Boudon, 1979. Jelentése: az egyén az interakciókban szerepéből kifolyólag cselekszik.

⁹ A vargyasi Daniel család gyászjelentő gyűjteményében 590 gyászjelentő szerepel, az 1858–1910 közötti időszakból. 1822-ből származik Toldalagi Mihály halálhírét közlő kétfalpos, fekete keretes gyászjelentő levél, amelyben az elhunyt özvegye a temetés után egy héttel adta hírül a szomorú eseményt. A Daniel család gyászjelentő gyűjteményét Olasztelken Bardócz József rendezte három kötetbe, 1910-ben (Luka, 2010, 7–8. o.).

¹⁰ Dr. Sipos Gábor igazgató szóbeli közlése.

¹¹ 2013. 08. 17-i megtekintés, http://www.vaml.hu/upload/2010_03/02/126751090718574934/gyaszjelentések.pdf Az adatot Bartos Róbert levéltárosnak köszönöm.

¹² 2013. 09. 24-i megtekintés, <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hoen1780.JPG?uselang=fr>

¹³ 2013. 09. 28-i megtekintés, <http://archivesadventistes.typepad.fr/blog/necrologies.html>

¹⁴ A gyászjelentőkben megjelenített halál- és társadalomkép elemzése: Keszeg, 1999.

¹⁵ Az orosz ortodoxia területén (Oroszország, Ukrajna, Bjelorusz) a szocializmus (s az ezzel járó ateizmus) korában a halott továbbélésének formájává szintén az emlék, az emlékezés vált. „A kommunista materializmus idején az emberi lélek mint metafizikai szubsztancia fogalma felcserélődött a kollektív emlékezettel” (Ouritskaia, 2005. 129). A „senkit sem szabad elfelejteni” jelszó nyomán került sor az ismeretlen katona emlékműveinek felállítására, a második világháború áldozatainak való emlékállításra. Oroszországban az éves kalendáriumban a halottakra való emlékezés több napon történhet. Októberben a Dimitri moszkvai fejedelem 1380-as évi győzelmének évfordulóján, Dimitri szombatja névvel egész évben október során a háborúban elhunytak emlékét lehet felidézni. A húsvét utáni tizedik nap, Radounitsa a halottakra való emlékezés napja. Hamvazószerda, pünkösöd hetének csütörtöke ('sémik'), pünkösöd szerdája a sírok felkeresésének napja (Ouritskaia, 2005).

¹⁶ Maroszáken a 18. század első feléből maradtak fenn az első datált sírkövek (Péterfy, 2005, 15. o.). Mezőtelegd temetőjét 1781-ben nyitották (Emödi és Varga, 2004, 21. o.). A Partium területén a 18–19. században fából faragott fejfák és keresztek, a 18–19. században kő síremlékek készültek, lásd: Dukrét, 1999. 10. o. Érmihályfalván a 18. század második feléből maradtak fenn az első sírkövek (Kovács, 2006, 45. o.).

¹⁷ A sírfeliratok korábbi értelmezése: Keszeg, 2008a, 2010.

Test és politikai test

A biopolitika kommunikációja

Írásom címében a rejtett és kifejezett dichotómiák, a kulturálisan performált emberi létfeltételek egy sajátos kiterjesztését tüntettem föl, hittel hívén, hogy az antropológiai kérdésfeltevések (és olykor válaszok) valahol analógiásan vagy ténylegesen is kapcsolódnak a társadalmi együttélés kulturális tartalmaihoz, test és társadalmi test mutatkozásmódjaihoz, kommunikációihoz.

Okfejtésemet ezért a kérdésfeltevéssel kezdem: hol vannak a fizikai vagy biológiai test és a társadalmi test határai? E határkonstrukciók felől indulva haladok majd a testfelfogások és én-határok felé, hogy azután a társadalmi test helyzet-függő, belső dimenzióit kívülről meghatározó viszonyrendszere felé kanyarodjak, jelesül a testesedés politikai racionalitásai, a testpolitikák variáció felé kitekintéssel a biopolitika megjelenítődésének és hatásainak kérdéseivel zárjam.

Ez a személyes testiség felől a társadalmi test konstrukciójaig elbeszélhető tartalom megannyi változaton megy végig, ha következetesen elemezzük. Képtelen bőséggel adódik ma már a szakirodalom a testről mint társadalmi természetű jelenségről, használatáról, fétiszizálásáról vagy büntetéséről, lehetőségeiről vagy betegségeiről, mintázatairól vagy fogyasztási terméké válásáról és történetének behatároltságáról... – nem is fogok tudni illő mennyiséget földidézni a változatokból. De ennek háttérben engedtessek ama személyes meglepetéssel kezdenem, melynek részese voltam franciaországi doktoranduszként, amikor professzorom, Emmanuel Terray az amúgy afrikai törzsi rendszerekkel foglalkozó tudásterületre, a politikai antropológiába behozta a vérerek, a szív, az egész énünket áthálózó masinéria működését, s kezdte mindezt távolról, a határok felől. A kurzus tematikája a természeti határokkal, a glóbusz határaival és a földrajzi övezetekkel kezdődött, folytatódott a politikai határokkal, a gazdaság, a vallás, az etnikai térségek határaival, majd az emberi bőrrel, test és lélek áteresztésével fejeződött be. Meglepő volt, ahogyan a franciákra oly jellemző kultúraközi, művelődéstörténeti, interdiszciplináris rajzolatokat nem szimplán egyén és közösség, vagy közösségek közötti relációk, hatalom és társadalom viszonyrendszerében fogta föl és terjesztette ki a határok és határátjárások komplex rendszerére mindazt, amit kérdezni kívánt. Eljutott persze a társadalom erőihez, a politikai erőcsoportokhoz, a hatalmi függésrendek vagy kormányzati akaródzások világához is, de mindezt mintha a test (külső világ és emberi belső világ) privát dimenziójában képezte volna le. A csudálkozáson túl a magam etnikai határkutatási témakörét külön is további megfontolásra serkentette az identitások megfogalmazódásának, hiányának vagy harsányságának problematikája. S bár nem követtem egyértelműen a szisztematikus esszéizálás franciás útját, de annak kérdését, milyen testről való elgondolásokkal élünk együtt, milyen konstrukciókba képzeljük vagy merevítjük a társadalmi testiséget, s miképpen érvényesítjük a test funkcióinak, mintázatainak, hatásainak és szenvedéseinek alaptémáját, megtartottam személyes élményhátterként, olykor föl is használtam értelmezési gyakorlatok közben. Mindezt nem közvetlenül a biológiai test direkt tanulmányozásával hoztam később összefüggésbe, tehát nem a biológiai vagy fizikai antropológia,

egészség vagy betegség, magatartáskutatás vagy kulturális én-reprezentációk felől tettem közelítési kísérleteket saját munkáimban..., inkább az érdekelt különböző esettanulmányokban, miként függ össze a testiség az erő, a fölény, a szabályozottság az erőszakkal, a hatóerők és mozgató késztetések dimenzióival, tágabb léptékben a társadalmi folyamatokba tagolódó politikai és ideológiai, mentális és eszmei akaratlanságokkal, de még specifikusabban a térbe áradó jelenléttel, a térszervezéssel, a térbeliség és térbeélés módjaival, a mozgásokkal, ütközésekkel, kollíziókkal és kooperációkkal, a hatalom gyakorlásának különböző jeleivel.

A teljesség-igényű kérdésfelvetéstől és válaszadástól már csak azért is tartózkodhatok, mert egy seregnyi utalást, forráshasználatot, egzakt tipológiát és folton-folt körvonalat az itt terítékre kerülő más írások is tartalmaznak. Ha csak Bán András témájára, a társadalmi test megkonstruálásának és szimbolikus használatának Bourdieu vagy Mary Douglas által tárgyalt módjaira, az emberi test fizikai terhelhetőségének és neokolonizálásának problematikájára, reprezentációinak sokféleségére utalok, vagy Berényi Eszter Eliasra, Foucault-ra és Goffmannra alapozó civilizációs hatáseggyüttesekre, a nyilvános és a magánszféra differenciálódására, a társadalmi test normalizálásának és fegyelmezésének késztetéseire, az identitás-küzdelmek alanyainak és megőrző-kiegyező kölcsönhatásainak témaköreire utalok, máris megtestesülő körvonalakat és megannyi kínáló utalást mutathatok párhuzamként a hivatkozott forrásokra, a társadalmi testek narratíváinak okairól és árnyalatairól megképződött tudástárra. Ha Bán András kitér a test kiterjesztésének, gépesítésének, jelentésekkel teleaggatottságának problematikáira, Berényi Eszter pedig a testi identitásért folyó küzdelmek, erőfeszítések, stigmatizációk és védekezések kérdései felé, vagy Hárs György Péter a testbe írt történelem, a szimbolikus üzenetek hordozására alkalmas felület térbeli megjelenésmódjai felé is átvethet, akkor máris megvan a hivatkozható szakirodalmi bázis elegáns tálalása, mely könnyít azon, hogy a magam teóriáját szűkebb forrásháttérre építsem, vagy ne a szokványos tekintélyekre alapozzak pusztán.

Ahhoz persze, hogy a magam eljárását megkönnyítsem, amikor a test fizikai vagy biológiai értelmű és kiterjedésű határaitól szólok, szeretném is ezt nézőpont-megalapozást, a széles jelentéstartományok felé kitekintést fölhasználni akképpen, hogy a fél életmű mennyiségű idézhető és hivatkozható köteteket ne kelljen kijegyzetelnem vagy mindig és minden utalást teljes kontextus nélkül használnom. Nem térek itt ki például a történeti antropológia olyan bázis-értékű opuszaira, mint Natalie Zemon Davis (1999) *Martin Guerre hazatérése* című kötete, amelyben a 16. századi francia paraszti miliőben lezajlott személycsere révén a testiség szociális, mentális, konvencionális és jogi folyamataira koncentrálna mutatja be a szociális szerepjátékok egy izgalmas kérdéskörét és értelmezési folyamatait; vagy Robert Darnton (1987) *A nagy macskamészárlás* című tanulmánya, amely egy 18. századi párizsi nyomda hétköznapi konfliktusaiba vezet bennünket, ahol a testiség kiszolgáltatottsági, alárendeltségi, szexuális és döntéshatalmi jelenvalósága az erőszak dimenzióiba lendítik át a kollektív cselekvést... – mert hát ezek történeti antropológiai megközelítések, melyek ugyan a kortárs csoportos szerepjáték-összejöveteleket vagy az irodalmi művek kulturális mintaalkotó hatását elemző feltárásmódok révén egy lehetséges múlt vagy interpretálható történetiség kérdéskörébe, kulturális minták kölcsönhatásainak mechanizmusaiba kalauzolnak, de ezzel inkább az analogikus megoldásokra mutatnak példát, nem „tipikusan” antropológiai, jelenkori és élményközelí alaptémát választva. Ugyanis amit az antropológusnak minden esetben társadalmi terepen kell kutatnia, messzi tájakon vagy a szomszéd kocsmában – ahhoz aligha van módja a 19. századi amerikai indián rokonsági rendszer (Murdock, Morgan vagy Boas által leírt) példáit (lásd: *Vekerdi*, 2003), a tikopiai vagy braziliai termésritusok leírásából vett illusztrációkat (Raymond Firth, Boglár Lajos) közvetlenül használni. De amit mégis megfontolhat, az maga a megközelítésmód, a fogalomkészlet néhány eleme,

vagy a leírás teljessége, esetleg az asszociációk tartalmaiból következő felismerés. Így például Darntonnál olvashatjuk mondjuk Kacor király históriájának értelmezésében azt az ön-prezentációt, mely ma már erős kétséget ébresztene a kortárs olvasóban, mert hát hogyan is lehetséges, hogy ne ismerné föl bárki egy macska jelenlétét a históriában és az uralomgyakorlás, alávetés, testi fenyegetés eme tanulságos históriájában, de a korszakra jellemző politikai miliő, a hatalom furfangjainak korabeli cselei és kényszerei kit is ne emlékeztetnének a mai politikai terekben zajló rejtelmek analógiás megértésére? De miként Kacor király, vagy Woland *A Mester és Margaritából*, az irodalmi antropológiai és szimbolikus kutatások művelőin túl e szimbolikus beszédmódok nem használhatóak közvetlenül egy mai kultúratudományi kérdéskörben, legfőljebb „keretként”, példaként szolgálhatnak egy megismerési folyamat leírásában, a mögöttes társadalmi mechanizmusok megnevezésében, narratívák készítésében. A macskák, Kacor királyok és Azazellók megjelenése pedig talán a fekete mágia elemzőinek, a vallás, s nem a test antropológiájának kutatói számára beszédes asszociációk.

Amikor tehát az antropológus számára a testhatárok tényleges vagy mentális, szimbolikus vagy társas léptékű kiterjedése – akár önnön teste – a választott témakör, elmehet odáig is, hogy az adekvát testiséggel igazolható akciónak/attrakciónak élményközeli visszképét nyújtja, mint tette ezt tanszékünk egyik hallgatója, aki filozófus lévén a saját kezével éppen antropológiai szakdolgozatot író biológiai-mentális folyamat oksági követésével illusztrálta az émikus interpretáció lehetőségeit. De ugyanide tartozik, kicsit szélesebb társadalmi jelentőséget, a szexus mibenlétét firtató egészen korszakos jelentőségű munkájával Judith Butler is, aki a testi én anyagiságát a regulatív sémák, normák kikényszeríthető és rituális ismétlődése révén, a rend citálása folyamatában látta-láttatta létrejönni, „amelynek eredménye egy projiciált testfelszín, egy szexualizált morfológia. A folyamatosan újraíródó demarkációs vonalat, az identifikáció határait, a hegemonikus pozíciókat behatároló konstitutív külsejét az 'elgondolhatatlan' testek hozzák létre, heteroszexuális és rasszra épülő társadalmi imperatívuszok révén. Azonban a testek anyagiságának létrehozásában működő konstitutív kényszer nem zárja ki a változás lehetőségét: éppen a sohasem tökéletesen beszabályozható ismétlődés, a föllépő konstitutív instabilitások adnak alkalmat arra, hogy a törvényt megidéző citációs lánc eltérüljön, a szimbolikus mező újraartikulálódjon, és dekonstituáló diszkurzív erők eredményeképpen a hatalom ellenében létrejehessenek új testek, diskurzusok, identifikációk, még hozzá a diszkurzusok performatív jellegének a politikai célú mobilizálásban való felhasználásával”. A test anyagiságának elgondolásával párhuzamosan rá kellett ébredjen: „képtelenség az emberi testre korlátozni a gondolkodást. A testek nemcsak hogy önmagukon túlmutató világokra engednek következtetni, de arra is rá kellett jönnöm, hogy ez az önnön határai-kon való túlmutatás, ami egyszersmind a határok elmozdulása maga, a testek 'mibenlétének' lényegi mozzanata... [...] lehet, hogy csupán arról van szó, hogy meg kell tanuljuk, miként olvassuk ezeket a zavaros transzlációkat...” (Butler, 2005, 11–12. o.). Butler nehéz, többretegű értelmezésre módot kínáló felfogásmódja elsősorban is a nem kérdésében lát performatív konstrukciókat, a testet öltöztető víziókat, mintákat, önképeket, reprezentációkat, de mögöttük magát a konstrukciót is; hogy ugyanis aligha létezik a saját neméről dönteni jogosult szubjektum, a nemiséggel és jegyeivel kapcsolatos cselekvési szabadságok kulturálisan determináltak, már csak amiatt is, mert az „én” és a „mi” vagy „ők” mint konstruált entitások formálják az egyént és testét is, e kényszerek viszont megkerülhetetlenek, mert nélkülük nincs elgondolható test, vagy ha van is, az elgondolhatóság maga lesz társadalmilag elrendelt. Ez a prediszkurzív biológiai „nem” a testtel bíró anyagiság elnyerését követően nemcsak élethosszig tartó adekvációk, de a kulturálisan meghatározott elgondolhatóság ismételt és erőszakos hatásainak kitetten a szexus normáját adják, ekképpen pedig produktív hatalomként vannak jelen, s avatkoznak be a létbe, sőt az azt megelőző időbe (születés előtti prediszpozíciók), vagy a halál

utáni demarkációs vonalak átjárhatóságába (kezdvé az emlékezéstől, folytatva a szakralizációkon át a politikai ideákba telepített kultuszokig, revitalizációkig, újratemetésekig, szoborállításokig, mumifikálásig stb.).

A test mint tárgy felfogása messzi kultúratörténeti vízióig megy vissza, de ha csupán a 19. századi idealizmusokat tromfoló materializmus-tanokig tekintünk, már ott is látjuk nyomát annak, hogy a test-tárgy egyszerre konstruktum, anyagisága nem statikus, hanem dinamikus, sőt maga is alakító hatású, ezért átalakulása az időben zajló változások sodrában nemcsak elszenvedő, hanem retroaktív, visszaható is, továbbá locusa, az időben zajló változások cél-oksága épp annyira. E felfogást a történeti antropológia és a mikrohistória terében Ernst Bloch forgalmazta hatékonyan, még elsősorban is a múltra vonatkozó olvasatok révén, de még a terepkutató antropológiai szakmunkák elhíresülése előtt. Butler érvelése vagy Thomas Laqueur testfelfogás-interpretációja (a görögöktől Freudig) a lélekfilozófia arisztotelészi alapjaihoz nyúl vissza, a lélek testesülését nem kifejezetten választja el az anyag/forma problematikájától, ennek macchiavellista változatában a maszkulinizmus politikává terebélyesedését is ide értve. De anélkül, hogy meg tudnám állni a korszakosan fontos szemléletformáló művek sok száz oldalának idézgetését, engedtessek ebbe a gondolatmenetbe illeszteni Michel Foucault megfigyeléseit, melyek az adott társas testületekben, a hatalom intézményeiben megtestesülő locusok, a hatalom következményének tekintett hatások és átviteli megoldások természetrajzához járulnak hozzá, lényegileg a politikai antropológia közelébe férköző pontosításokkal.

Foucault részint a testet korlátozó felügyelet és büntetés társadalmi intézményesülésében alapvetően azt hangsúlyozza, miképpen lett a maga „anyagiságában” – tökéletesített vagy tökéletlen keretei közt is roppant hatékony mivoltában – a lét meghatározó instrumentumává: miközben a lélek lehet önnön megjelenésének egzisztenciális forrása, egyben a test börtönébe zárt eszköze a politikai anatómiának.¹ Viszont, amennyiben az anyagiság a hatalom elleplezett következménye, rejtett szubsztanciája magának az uralkodásnak, alávetésnek is, önmaga hozza létre azokat a formákat, hatalmi mezőt, melynek ez a leplezettség és a „tudással bírók” működésmódja szinte eleve mögöttes feltétele, prediszkurzív adottságok „természetesnek” tekintett együttese, ennek pedig éppen a formáló, konstruáló, anyagi formákat létrehozó természete mutatja, hogy eredményes működésre képes. Sőt, egy adott episztemológiai mezőben szinte történelmi véletlenszerűségek formáló erejévé válik, s mint ilyen, alkalmasnak mutatkozik arra is, hogy a hatalmi viszonyok átvitelének lényegi eszközével a test szubjektívalódásához, alávetéséhez (‘assujettissement’) járuljon hozzá. Így a lélek főként az anyagi test normatív és szabályozó elveként funkcionál, de egyben az alávetettség közvetlen eszközeként érvényesül, uniformizál, fegyelmező rezsimként edzi és veti alá a testet az ismételhető rituáléknak, uniformizálásnak, a test kulturális leigázásának is. A test kulturális formációja pedig már alapja a szabályozott ismételhetőségnek, az ideológiák terepkísérleteinek, adott apparátusok hatásának, a differenciálódás ellen ható uniformizálásnak, továbbá az ellene elszánt védekezésnek is.²

A fizikai vagy biológiai test társadalmiasulása vagy társadalmi testté válása nyomon követhető verziókban mutatkozik e határkonstrukciókon túl a testhatárok és énhatárok változataiban is. Mary Douglas úgy látta, hogy „a fizikai test és a társadalmi-kulturális test kölcsönös kapcsolatban állnak egymással, és erősítik egymás jelentését. Vagyis nem alárendelést, hanem homológiát feltételezett a kétféle testkép között”. A fizikai test mint médium, természetes szimbólum, amely a társadalmi rendszer által felállított korlátokon keresztül észlelődik, értelmeződik és fejezi ki magát, ezzel egyenlő státuszt biztosít a társadalmival. Vagyis „Douglas létrehoz egy kontinuumot, amely a test alacsony fokú, természeti szimbolizációjától vezet a test egészen kifinomult kulturális metaforizációjáig [...] a kulturális test nála a stilizált test” (Szász, 2010, 32. o.). Tehát Douglas a test kétféle felfogására vonatkoztatott értelmezésében megerősít abban, hogy „a társadalmi

rendszer által gyakorolt ellenőrzés korlátokat szab a test kifejezőeszközként való használatának”, illetve „A test kifejezőeszközként való használata során a megengedett kifejező viselkedést a kifejezésre juttatandó társadalmi rendszer előírásai korlátozzák” (Douglas, 1995). A fizikai test és a szociális test különbsége, összehangoltsága vagy konfliktusossága mindig evidens üzeneteket hordoz a környező szabályrendszer, direkterben még a politikai szféra felől és felé is: „Az emberi test a társadalom mikroszkopikus mása, annak hatalmi centrumát szem előtt tartva a növekvő illetve csökkenő társadalmi nyomással egyenes arányban ’húzza össze’ vagy ’engedi el’ magát” (Douglas, 1995). Ezek a testhatárok, valamint az énhatárok meghosszabbított változatai (a humán identitás alapélményétől az életforma- és én-identitáson át a test feletti hatalom, a meghasonlás, a fogyasztási betegségek és tiltások, stigmák és önbesorolási szerepképzetek kérdésein át egészen a „fenyegetett testek”, „idegen” testek, alárendelt testek és mesterséges testülések egész probléma-halmazáig (izgalmas és kihívó összegzésüket lásd: Csabai és Erős, 2000) egykönnyen elvezetnek a kérdésfeltevések mindazon helyzetfüggő testállapotokig, melyekben már szerepet nyer a tömegember sodródása az én-vesztéses állapotok felé, a „lelki bőr” és a rasszizmus testpolitikai dimenziója felé, lényegében hasonlóképpen, mint Douglas esetében: irányban az önmaga és mindennemű Másik ellen forduló testek felé, névtelen „szelf”-ek felé, határokat fenyegető Idegent a stigma, szociális identitásfosztás, vízionált megalázás kényszerének alávető pánikkultúra megnyilvánulásai felé, a megalázó vagy kitaszító tisztaság- és piszkosságképek irányába.

Az idegenként, szutykosként és ártalmasként, tisztátalanként és veszélyesként definiált Másik meghatározása eltérő mivolta alapján („...buzi-e vagy...?” – Belga) részint uralmi pozíciót feltételez vagy kreál, illetve ezek segítenek a megbélyegzést szimbolikus hatalomként átélni („az ilyenek miatt vannak betegségek, fertőzések!”, „mocskos idegenek menjenek távolabb!”, „Magyarország a magyaroké!” stb.); részint a „bűnöket” és „megbocsátásokat” önmaga kibocsátó személyiség maga is csak látszathatalom birtokosa, valójában alárendeltségét és kiszolgáltatott helyzetét transzponálja a kreált ellenfél, vetélytárs vagy ellenség ellen, s azt sem perszonális távolságtartás formájában csupán, hanem a bekebelezés és kizárás performatív, téri beszédmódját használva. A test mint emberi lét teljességét, szimbolikus és biológiai komplexitását (is) hordozó mikro-univerzum valójában a keletkezés és megsemmisülés, kiszolgáltatottság és konstruálhatóság örök nagy narratívájának témája volt, de a mai disputák ennél sokkalta konkrétabbak és fájdalmasabbak is. A szegregációtól a testépítésig, a lényegtől a lényig, a különbözéstől az azonosulásig, divatoktól a „fajpolitikáig” folyamatosan úgy kap teret (vagy küzd ki a magát) az antropológiai értelmű test, hogy az egészség/betegség, szexualitás/érzékiség/lélek, szabadság/bűn, esztétikum/romlás, emberi forma/spiritualitás,

A szegregációtól a testépítésig, a lényegtől a lényig, a különbözéstől az azonosulásig, divatoktól a „fajpolitikáig” folyamatosan úgy kap teret (vagy küzd ki a magát) az antropológiai értelmű test, hogy az egészség/betegség, szexualitás/érzékiség/lélek, szabadság/bűn, esztétikum/romlás, emberi forma/spiritualitás, véges/végtelen, biológiai/morális lét egyetemes kérdései és válszai között mint szuverén entitás kap hangsúlyt, melynek szerepfunkciója és kiterjedése a modern kor emberének súlyosan mély önérdékű problematikája, egyúttal a társadalmak rémisztően mély politikai tartalma is lett.

véges/végtelen, biológiai/morális lét egyetemes kérdései és válaszai között mint szuverén entitás kap hangsúlyt, melynek szerepfunkciója és kiterjedése a modern kor emberének súlyosan mély önérdékű problematikája, egyúttal a társadalmak rémisztően mély politikai tartalma is lett. Mindez a személyesség mintegy „közvetítés”, s a személyesből a kollektív entitás felé sugárzó hatások komplexitását is előidézi, minduntalan terét keresi és újrakeresi, elnyeri vagy elveszti, újrabitorolja vagy kiszorítja belőle.

A kockázattársadalmi (Csabai és Erős, 2000, 93–105., 134–147. o.) és tömegpszichózisba könnyen átszökő hatásmechanizmusok e terekben még harsányabban a külső hatások, interiorizált hatalmi diskurzus-minták, politikai közhelytárak, vészhelyzeti állapotban lévő vagy perspektívátlan jövőbe tekintő magatartások mechanizmusaiba csúsznak át. Sőt, maguk formálják a teret is, nemcsak a test „belső”, hanem a környezet, kapcsolatok, függelmek, hatások „külső” szféráiban is, szerepmintázatokat alkotva, ennek alárendelve másokat is, önmagukat is folyamatos megkülönböztetésnek kitéve. Ekképp a modernitásban egymás vetélytársává, helyenként ellenségévé is vált (vagy váló) biológiai test/államtest pedig a direkten politikai felügyelet vagy elvitatott emancipáció csataterévé vált. Egymásközi huzavonájuk a szabályozás és deviancia, kiteljesedés és büntetés, függés és önállóság bonyolult problematikájává erősödött. Az identitáspolitikai küzdés nem ritkán már maga a communitas-tagság, a helykeresés és tényérés konfliktusaiból adódó térbeliség és testületiség kulturális alapkérdései így keletkeznek.

Az emberi test és elme – mint intézmény, mint komplex entitás – kölcsönhatások terében vergődik, s egyre inkább, egyre nyomasztóbban kívülről függ, eközben biopolitikai önfelszabadításra vár, ellenállási szerepkészletet épít ki. A kollektív test „közpolitikai” tere és a (látszólagosan meglévő) magántér közötti autonómiák kérdései a szabadság és a lét alapvitájának ősi témaköréhez tartoznak. Ha e kiterjedések mai, kulturális, közviták övezte térségeit nézzük, sokkal kevésbé kerülhető meg a divat, interpretációk, testfogalmak piaci szempontjából mindaz, amire mint előzményre tekint korunk. Lehet-e többet (vagy kell-e kevesebbet) remélni a politika meghatározta test és az autonóm (szabadságot átélő) megtestesülés kölcsönhatásaitól? A részválaszok folyamatosan keletkeznek. Csabai Márta (2003) a *Testet öltött nem* kötetéről (Laqueur, 2002) írja címszerűen összefoglalva: „szexpolitikai testtörténet”, de kiemeli, hogy Michel Foucault által kijelölt társadalomtörténeti vonulatban, „mely a testről és a nemiségről szóló tudományos és laikus diskurzusokban jelentős fordulatot állapít meg az európai felvilágosodással összefüggésben, [...] feltételezi, hogy a test és a nemiség reprezentációja a történelem során mindig kulturális, politikai és társadalmi hatások szövedékébe illeszkedett”. Utal arra is, hogy számos mai elemzés szerint a különböző történelmi korok test- és nemiség-felfogásában a Foucault által leírt kora-felvilágosodás kori nézet érvényesül, mely szerint az ember filozófiai státusát az orvosi gondolkodás határozza meg, nemegyszer a látás, „a szemlélő tekintete” révén, s ebben Laqueur is követi, mikor azt fejtegeti, hogy a nemek társadalmi konstrukciójának mozgatórugóit a (patriarchális) hatalom mechanizmusaiban lehet föllelni (Csabai, 2003, 235. o.).

Hogyan jön végül is a patriarchális világ korunk testpolitikájához? Engedtessek példával élni: az utóbbi évtizedek részben feminista, részben antropológiai vagy kultúrakutatási és gender testelméletei között rendszeresen visszatérő témakör volt a test „természetességének” vagy „társadalmilag konstruált” alapállapotának dilemmája, beleértve a reprodukciót, a nemiség válságjeleit, továbbá a szexualitással kapcsolatos számos összefüggést is. Csabai felvázolja a Laqueur által táplált felfogásmód alapkérdéseit és az ezeket övező vitákat, illetve „azokat a feltevéseket is, hogy a két nem (a férfi és a női test) csupán nyugati – európai – konstrukció. A kortárs testelméletek 'biopolitikai' vitáinak középpontjába a hagyományos dichotóm szemléletet felváltó kontinuitás-modell került, mely szerint a férfi és női testek között felépítésük és társadalmi működésük szempontjából folyamatos az átmenet. Laqueur más szerzőkkel szemben nem csupán azt állítja,

hogy a biológiai nemek reprezentációja társadalmi, politikai konstrukció eredménye a nyugati gondolkodásban, hanem azzal az igen provokatív és tetszetős gondolattal áll elő, hogy a férfi és nő testek anatómiai-biológiai dichotómiája csupán az 1750-es évektől létezik az európai tudományos diskurzusokban” (Csabai, 2003).

Az európai és/vagy euro-amerikai kultúra(k)ban a testfelfogások leggyakrabban a biológiai nem és a társadalmi nem közötti átmenetekben formálódnak. Reprezentálódásuk ugyanakkor a tradíciók mellett és ellen egyaránt hat, hivatkozik is rájuk, de meghaladásukat is társadalmi értéknormának tekinti. Valamely biológiai tüneményt tehát kívülről befolyásolható, definiálható, folyamatos megfigyelésben és manipulálásban részesíthető állapotként tekint, pillantása ekképp tisztán politikaivá válik. Már ahol válhat...

A testhatárok védelme a legtöbb kultúrában éppúgy használja a mobilitás, pozicionális és helyzetstabilizálás lehetőségeit, mint a tradicionális szertartások által szavatolt kulturális miliókben az egykor evidens volt és maradt. Laqueur ismert értelmezése szerint a biológiai és társadalmi szerepek kölcsönhatása adja már magában véve is a személyiség garanciális énképének alapját, Michael Featherstone (1997) szerint pedig a test/self megjelenése és bemutatása, illetve el- és kikészítése, az egyénről kialakuló benyomás kezelése a mi nárcisztikus kultúránkban elsődlegessé vált, ténylegesen nemcsak mint a (testi) önvédelem célja kellett megváltozzon a spirituális üdvözüléstől a kihangsúlyozott egészség irányába, hanem kiterjedt mindez egészen a „piacképességig”, az „eladható” individuumig.

Tradicionalitás és modernitás intim összefüggései is a biológiai vagy pszichológiai antropológiai gondolkodás fókuszába kerültek. Csúpan két újabban kelt értekezésre hadd utaljak: az otthon szülés témakörében írott könyvében Kisdi Barbara (2013) amellett érvel, hogy a női szerepek és identitások formálódásai messze túlmutatnak egy szülési/születési felfogás gyakorlati vagy mentális/jogi kérdésfeltevésén, mivel a test-képek és reprezentációk, az új típusú közösségek kialakulása, az értékrendek és normarendszerek összeütközése, a hatalom kérdései egyre inkább részei az otthon szülésnek is, a szülés és születés számos „szabályszerűsége” alapvetően társadalmi konstrukció a modern és az alternatív szüléskultúra közegében. Törzsök Kata pedig, aki a nepáli szülemódok tanulmányozása alkalmával (csupán közbevetőleg jelzem: két magyar antropológus diáklány mint orientalista debütál a test-felfogások és szülemódok témakörében, s a tradicionális szüléskultúra posztmodern szüléskultúrára gyakorolt hatásai vagy a nemek társadalmi viszonyulásai iránt érdeklődnek!) kiemeli, hogy Keleten az ember testéhez való viszonyát leginkább a vallási hovatartozás határozza meg. Nepálban a hinduizmus következtében a reinkarnációs elvnek köszönhetően a testre úgy tekintenek, mint a lélek átmeneti templomára, mely mindenekelőtt mulandó. Tudják, hogy szellemi egységük nem megvalósítható a test-lélek egysége nélkül, így amikor testmozgásról van szó, azok minden esetben szorosan kötődnek a lélek vagy szellemiség mozgásához is (Törzsök, 2006, 18–19. o.). Földézi Paul Radin maori terepkutatására épülő elméletét, melyben a test anyagi (szubsztancia) és nem anyagi (alak, forma) természetéről beszél, nevezetesen a különbségről a test fiziológiája és az „élet lényege a mulandó testben” felfogás között (1927), s „véleménye lehet, hogy nem elfogadható a hangadó és irányt mutató antropológiai körökben, de ő volt az első, aki a test-felfogások újabb interpretációi között következetesen felveti a kapcsolatot a szubjektum és az objektum között, mégpedig korántsem a korszak szemléletének megfelelő (Kultúra és Személyiség Iskola) kontextusban, sem pedig a pusztá struktúrára vagy funkcióra redukált meghatározásokra építve, hanem a lokális szellemiségnek hódolva” (Törzsök, 2006, 14. o.). Rátalál továbbá Maurice Leenhardt élményére – aki terepmunkáját Melanéziában, Új-Kaledóniában végezte –, midőn rögzít egy beszélgetést, mely közte és egy idősebb bennszülött „filozófus” között zajlik. Ebben írja: az európaiak bevezették a „szellem” eszméjét, sajátosságosan új fogalomhasználatát a bennszülött gondolkodásba. Az adatközlő mondja egy helyen: „mi

mindig a szellem(ünk) szerint cselekszünk. Amit ti hoztatok nekünk, az a test.” Később a szerző párhuzamként megállapítja, hogy a test áll a természet oldalán és a szellem áll a kultúra oldalán, a test áll a primitív oldalon és a szellem a civilizált oldalon (*Törzsök*, 2006, 14–15. o.).

Kolonizáló civilizáció, praktikus nézőpontok a testről és annak társadalmi hasznáról, megjelenési alakzatairól, reprezentációiról, testpolitikai jelenlétéről és a testre vonatkozó pillantás átadott, bennszülöttek világába is átkerült változatairól. Saját testünk és a belső dimenziókat meghatározó viszonyrendszer, teresedés és ennek politikai racionalitása, egész antropológiai irányzat, korszak hatótere. Mi más ez, mint a megismerő ember uralmi terének kiterjesztése, az ember testének az állam testébe és kiterjedéseibe transzformált verziója, analógiák egész építménye által legitimálva... A test éthosza, mítosza, pátozsa, a testről való beszédmód és a testi analógiák ősi vagy modern változatai: „az uralkodó szemei és fülei”, vagy a szavak megtestesülésének uralma a nyelvből a nyelvpolitikába, értelmezésből a kommunikációba, közlésből az imperatívuszokba költöztetése (vetítése) mint összhatás mennyiben rejti/őrzi még az embert magát? Kinek áll jogában és hatalmában a distinkciók elkövetése, az erre formált jogosultság kiadása?

Lehet-e többet (vagy kell-e kevesebbet) remélni a politika meghatározta test és az autonóm (szabadságot átélő) megtestesülés kölcsönhatásaitól? Autonóm maradhat-e a pillantás a testre, ha a külső sodrás az erőpolitika korélményével telítődik? Az erőkultusz harsánysága mint kormányzati akarat, a hatalom akarásának, megtestesült (vagy testületiségbe inventált) formája oly módon dül időnként a védtelen testű személyiség körül, hogy az archaikus és patriarchális nembeliség-felfogást még előnyösnek is tartaná talán. A test ereje mindig viszonylagos, a tömeg ereje mindig totálisabb, a túltengés kétharmada mindig erő-retorikával és az osztatlan egység követelményével harsány. A testben, hangban, testiségben és testületi egységben (pártegységben, államegységben, akarategységben) rejlő szimbolikus töke a nyelv révén direkt uralmi tőkévé konvertálható eszköztár. „»Erős Budapest nélkül nincs erős ország sem, és egy hanyatló, zsugorodó országban Budapest is csak zsugorodhat« – hangsúlyozta Orbán Viktor tegnap a budai Várkert Bazár felújított szcénájának reprezentatív átadóján. Felszólalt Rogán Antal, a Fidesz frakcióvezetője is, akit a Várkert Bazár mindig Kölcseyre emlékeztetett. 'Vár állott, most kőhalom' – idézte a Himnuszt, de azt mondta, ennek most vége, és a romok helyett a Bazár ismét régi fényében ragyog. Rogán szerint a gyenge vezetők vitatkozni szoktak, az erők pedig cselekedni, ők pedig 2010-ben összefogtak, ami 'a nemzet fővárosának megújulását' eredményezi” (*Szabó*, 2014). A zsugorodás, az erőtlenség félelme, a vesztesnek járó megtorlás képzelete lengi be a szimbolikus politizálás közelmúlt éveit. Az erőkultusz (mellékhatások nélkül szemlélve is) azt a korélményt diktálja, hogy a Robin Hoodok és síksági pionírok vagy seriffek, western-hősök és hódítók hazai újkorában az erő nyelvezte a főhatalom eszköze, határt a testnek, testiségnek, testetlen bűnnek vagy megtestesült bírvágnak egyedül ő maga szabhat. A határok átjárása is csak felügyelettel engedélyezett, a bőrön át a lélekig hatoló imprinting (mentális bevésozás) viszont a korélménynek kitett népesség legjavát is diszkvalifikálja akár, ha az a hatalom céljainak nem fekszik. (Ez szinte minduntalan úgy interpretálódik: Pohosok, hitványak, fogyatékosok, etnikaiak és tudományosak... balra el...!). A hatásmechanizmus perfekcionalitását biztosítandó nyelvstratégiai kormányintézmény is feláll áprilisi tréfaként, irányítója pedig nem más, mint Orbániszván első uralkodója. A nyelv mint az ideológia, lélektani erőfölény, újgyarmatosítási eszközrendszer a hatalom mentális hidegháborújának új készletébe került... A társadalom kollektív teste pedig mint közpolitikai és indulatkezelési erőter lassan elkezd áthatni a szabadság és lét, a magántér és a mintha-független személyiség közötti autonóm szférát, leküzdvé test és elme, korpusz és lélek komplex entitását, eluralva a kölcsönhatások szabályozásának módjait és célrendszerét.

A test felszabadítását a „régi világ” tagadásával megkísérlő „modern szabadság”-fogalmak valójában a test és lélek dualitását a felvilágosult modernitás szellemében értelmezik, beleértve a lélek mindenkori „bűnösségét” és a kívülről jövő megváltás reményét is (Heller és Fehér, 1993, 207. o.). A test objektuma, Foucault nyomán a panoptikusság áldozata, a megfigyelt egyén racionalitása oly módon válik intellektuális bűn részévé, hogy a király testének modern megfelelője, az „államtest” a premodern ideált projektálja a jövőbe, a „civilizáció folyamatában” (Elias) a testet mintegy a modern életből kizárando, fölöslegessé vált tüneményt tételezi, vagyis az ember minden testi „lenyomatától” igyekszik megszabadítani a világot, s megtagadni minden „Különbözöség” autonómiáját. Amiként a faj a hitleri biopolitika eszközévé vált, elhanyagolható entitássá degradálva az individuális létet, a kommunizmus radikalizmusa a szabadság elvitatásával a test autonómiáját és az életben maradás, a „jó lét, jó élet esélyét” is relativizálta, valójában egy biopolitikai projektet formált a társadalmi és egyéni test köré (Heller és Fehér, 1993, 210–215. o.). A biopolitika tárgyaként az egyén vagy a csoport, akár az egész társadalom is és a szimbolikus test zsarnoki és univerzalista letámadása olyan szcenárió, mely az individuum autonómiájának és életvédelmének elvitatásával ténylegesen és legálisan lehetetlenné teszi mindennemű élet-értelem, szabadság mint alapérték, kulturális kölcsönhatás vagy jogérvényesítés létét, kisebbség/többség alapon oszt „igazságot” vagy zár ki dialógusokat, szervez meg ugyanakkor kollektív manipulációkat. Az „ellenfél” erőszakos lenyomásának legitim joga nemcsak társadalmi mozgalmak radikalizmusának témaköre, etnospecifikus hatalmi ideológiák fegyvere maradt, hanem megnyilvánulási formája lett minden olyan intézménynek, mely nehezíti vagy nehezítené az „autentikusan szabad” egyén fennmaradását. A biopolitikai stratégiák és forgatókönyvek a hagyományos politikai ideológiáktól és sémáktól annyiban térnek el, hogy a nemzet, a vallási közösség, az osztályviszonyok problematikája fölé rendelik a definiálás jogát, szélsőségesen kizárva (vagy ha úgy tetszik: berekesztve) az egyént, de elurálva minden olyan viszonyrendszert is, melyben az egyén létének értelmét, terét, reflexióit, létmódját érvényesíthetné. Az univerzális jogok ugyanis nem privilégumok, a csoport és egyén szubsztanciája így elvitatható állandóságúvá lesz. A politikaformálás számára prioritásként megtartott-megszerzett „nagy narratívák” gyártása és védelme ezzel fizikailag is alárendeli az egyént, mentálisan is uralhatóvá alakítja, „modernizációs” paradigmákba emeli át, melyekben test és identitás (például feminizmus, meleg lét, kisközösségi autonómia, stb.) a mindenkori Másiknak, a kívülállóknak kiszolgáltatva immár képtelenné válik saját narratívákat formálni. Kollektív frusztráció veszi körül, a test és szellem klasszikus békéjét minduntalan földúlja valamely nyomasztó külső hatás, a betegség és divatfüggővé tétel, elnyomó egészségpolitika és örökultusz teszi fertőzőtté, a különbözőségeket mint szépségeket a totális individualizmus-ellenesség formájában nyomja el, az „egészséges testet” mint tömegjelenséggel szembenit minősíti le, egészségpolitikái, szexualpolitikái, ökoracionális, fajpolitikái és más alakzatú kollektív diktatúrákat vezet be (Heller és Fehér, 1993, 244–271. o.), s „ha egyszer hatalomra kerül, mindig megadja a kegyelemdőfést a szabad intézményeknek, [...] „a szokatlanul és az excentrikussal szembeni intoleranciája, a többségi diktatúrára, valamint a kollektív ’korrekt vélemény’ kialakítására való hajlama egyaránt a politika különböző totalitárius típusait hordják méhükben. Mindez azt az állandó feladatot állítja elénk, hogy újjálag megfogalmazzuk és újra és újra megvédjük szabadságainkat” (Heller és Fehér, 1993, 275. o.).

A testről szóló biopolitikai okfejtésből kihangsúlyozva a filozófia aggodalmait, s kételyeit, meghatározó keretezését elfogadhatónak látva a politikatudomány és a kulturális antropológia nézőpontjai között is, ezen a tétova, jövőtlen, kilátástalan ponton zárom mondanómat. Kevesebbel, mint lehetne, de végkicsengésként talán azzal a reménnyel, hogy ha újjálag ismét megfogalmazzuk ellenérzéseinket, vagy legalább tudatosítjuk helyzeteinket, akkor részben talán megvédjük szabadságaink önnön testünkhöz fűződő lehetőségeit...

Irodalomjegyzék

- Butler, J. (2005): *Jelentős testek. A „szexus” diszkurzív korlátairól.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Cohen, A. (1983): A szimbolikus cselekvés és az én struktúrája. In: Hoppál Mihály és Niedermüller Péter (szerk.): *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. 69–76.
- Csabai Márta (2003): Szexpolitikai testtörténet. *BUKSZ*, 3. sz. 234–239. <http://buksz.c3.hu/0303/csabai.pdf>
- Csabai Márta és Erős Ferenc (2000): *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei.* József könyvek, Budapest.
- Csepeli György (2002): Testek feltámadása. *Mozgó Világ*, 28. 1. sz. 50–53.
- Davis, N. Z. (1999): *Martin Guerre visszatérése.* Osiris, Budapest.
- Darnton, R. (1987): *Lúdanyó meséi. / A nagy macskamészárlás.* Akadémiai, Budapest.
- Darnton, R. (2000): Történelem és antropológia. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia.* Replika könyvek, Budapest. 89–107.
- Descola, Ph. (1994): Az oksági magyarázat. In: Descola, Lenclud, Severi és Taylor: *A kulturális antropológia eszméi.* Századvég, Budapest. 13–74.
- Douglas, M. (1995): A két test. *Magyar Lettre Internationale*, 18. sz. 8–11. <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00002/04.htm>
- Douglas, M. (1996): *Rejtett jelentések. Antropológiai tanulmányok.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Douglas, M. (1975): *Implicit Meaning: Essays in Anthropology.* Routledge and Kegan Paul, London.
- Featherstone, M., Hepworth, M. és Turner, B. S. (1997): *A test. Társadalmi fejlődés, kulturális teória.* József Műhely Kiadó, Budapest.
- Fiáth Titanilla (2012a): *Börtönkönyv. Kulturális antropológia a rácsok mögött.* Háttér Kiadó, Budapest.
- Fiáth Titanilla (2012b): „99 recept kerálóra”. Gasztro-nómia a börtönben. *Kultúra és Közösség*, 3. sz. 107–121. http://www.kulturaeskozosseghu/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=68
- Foucault, M. (1975): *Surveillance et punir.* Gallimard, Paris.
- Foucault, M. (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Gondolat, Budapest.
- Heller Ágnes és Fehér Ferenc (1993): Biopolitika. In: *A modernitás ingája.* T-Twins Kiadó, Budapest–205–275.
- Heltai Gyöngyi (1997): *A szokások és a test az európai etnológia perspektívájában.* MTA PTI, Etnoregionális Kutatóközpont, Dokumentum Füzetek, Budapest.
- Kisdi Barbara (2012): A női test dekolonizációja. *Néprajzi Látóhatár*, 21. 3. sz. 23–44.
- Kisdi Barbara (2013): *Mint a földbe hullott mag.* PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó, Budapest–Pécs.
- Lafferton Emese (1997): Az ember és a társadalom testéről a modern tudományok tükrében. Szakirodalmi áttekintés. *Replika*, 28. sz. 39–77.
- Laqueur, Th. (2002): *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig.* Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Marschall, W. (1995): Az idegen forma. *Magyar Lettre Internationale*, 18. sz. 20–23. <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00002/08.htm>
- Panoff, M. (1998): *Le corps humain. Supplément, cannibalisme.* Eds Archives Contemporaines.
- Panoff, M. (1998): *La production du corps. Approches anthropologiques et historiques.* Éditions des Archives Contemporaines.
- Radin, P. (1927): *The Ego and the Human Personality – The Primitive Man as Philosopher.* Appleton and Company, New York – London. http://archive.org/stream/primitive-man-as-ph031975mbp/primitive-man-as-ph031975mbp_djvu.txt
- Szabó András (2014): Fideszes táblaerdőben adta át Orbán a Várkert Bazárt. *Origo*. <http://www.origo.hu/valasztas2014/20140403-orban-viktor-atadta-a-felujitott-varkert-bazart.html>
- Szász Antónia (2010): Mary Douglas: Természetes szimbólumok. Kalandozások a kozmológiában. In: Fodor Gabriella és A. Gergely András (szerk.): *Kulturális testek. Testszimbólum, testátélés, testinterpretációk antropológiai megközelítésekben.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont, Budapest. 190–206.
- Terray, E. (1991): *La Politique dans la caverne.* Ed. du Seuil, Paris.
- Laik Eszter (2014): A test legyőzése. *Irodalmi Jelen*. <http://irodalmijelen.hu/2014-mar-8-1400/test-legyozese>
- Törzsök Kata (2006): *A test antropológiai értelmezése, egy nepáli férfitest-avatási szertartás tükrében.* Szakdolgozat. ELTE TÁTK Kulturális Antropológia Szak. http://www.antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=203
- Turner, V. W. (1997): Átmenetek, hatások és szegénység: a communitas vallási szimbólumai. In: Bohannon

és Glazer (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem Kft., Budapest.

Vekerdy László (2002–2003) Embertudomány – kultúrák – történelem. A kulturális antropológia kihívása.

In: A. Gergely András (szerk.): *Kulturális antropológia*. Tantárgyi forrásanyag. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002–2003. <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>

Jegyzetek

1 „L’âme, effet et instrument d’une anatomie politique; l’âme, prison du corps.” (*Foucault*, 1975, 34. o.)

2 Ehhez lásd még a *Felügyelet és büntetés* kötet (*Foucault*, 1975, magyar nyelven: 1990) mellett az újabb belülnézeti képet és interpretációt Fiáth Titanilla (2012a, b) *Börtönkönyvében*, illetőleg egy részletet a

kötetből a *Kultúra és Közösség* 2012/3. számában: „Foucault-i perspektívából a fogvatartottak autonómiáját korlátozó börtönkoszt a testük feletti kontroll metaforája: az intézet által kiosztott étel teremti meg a kapcsolatot a rabság tapasztalata és a bebörtönzött test birtoklásának élménye között”.

Az emberi test formációi az esztétizmusban

A 19–20. század fordulóján megjelenő esztétista felfogás több ellentmondásos öndefiníciós kísérletet hagyományozott az utókorra.¹ Az egyik ilyen paradoxon, hogy úgy kívánják a művészet területét kijelölni, hogy közben az artisztikum zártságának felfogását kell elvetniük.

A 19. század utolsó harmadában változatos formában megjelenő művészetközpontú attitűd a szépség művi formáit fordított mimézis alapján gondolta el. Az egyik ilyen nevezetes megoldás Oscar Wilde (2001, 59. o.) nevéhez kapcsolódik, akinek egy dialogikus esszéjében szereplő alak idézete aforizmaszerűen vált híressé: „Az élet sokkal inkább utánozza a művészetet, mint a művészet az életet.” A paradox kijelentés persze vitatható, ám egyben olyan korjelenség is, mely az író mesterének, Walter Paternek munkáiból is következik, aki hangsúlyozta, hogy a művészet képes a természettől kölcsönzött eszközökkel a természetnél többet létrehozni (Pater, 2006, 63. o.). S hogy ne csak közvetlen kapcsolatot tárjunk fel, utalni kell egy másik gondolkodó hasonló okfejtésére is. Pater számára ugyanis éppúgy a zenében válik leginkább tetten érhetővé a művészet ilyesfajta teljesítőképessége, mint ahogy a Wagner hatása alatt álló Nietzsche 1871-es művében. A német filozófus a világ és a létezés esztétikai jelenségként történő igazolását hangsúlyozza (Nietzsche, 1999, 47. o.), ennél fogva valóság és művészet viszonyában ő is az utóbbinak szán nagyobb szerepet. Csak a művészet, az esztétikai szféra szavától az ön- és világértésünkért, ez a szféra mégsem lehet zárt: mindenkor azzal kell korrelálnia, aminek épp helyébe kíván lépni.

A művészetközpontú esztétizmus nemcsak a századforduló időszakának alkotásaira, hanem az elméletalkotásra is erőteljesen hatott. Az érdekek nélküli tetszés kanti szépségdefiníciója és a miméziselvű megközelítések egyaránt hatályon kívül helyeződtek vagy megkérdőjeleződtek. Az utánzás azért válik kérdésessé, mert immár nem egyszerűen arról van szó, hogy adott egy természetes képződmény, melynek lehető leghívebb leképezése adná a műalkotás kvalitásait. A művészet ennél többet ad: illúziót, ami nem a valósággal, hanem az artisztikum erejével kapcsolja egybe az alkotói teljesítményt. Plinius és Seneca is beszámol arról az ókori legendáról, melyben két festő, Zeuxisz és Parrhasziosz vetélkedéséről lehet hallani. Zeuxisz csendélete oly tökéletes lett, hogy a madarak rászálltak a festett szőlőszemekre, hogy abból csipegessenek. Parrhasziosz erre műhelyébe invitálta festőtársát, s egy képhez vetette, amit egy fátyol takart; Zeuxisz viszont nem tudta fellebbenteni a fátylat, mert az volt maga a festmény. Az egyik eset az állatokat, a másik az embert volt képes becsapni, de míg az egyik ábrázolni, azaz másolni törekedett, a másik vállaltan illúziót kívánt kelteni. Eredeti és másolat platóni különbsége már itt, ebben a legendában felülírja a modell és reprodukciója közti különbséget, mivel tagadja ennek elemi felfogását (Deleuze, 1983, 53. o.). Helytelenség és hamisság ekképp nem értelmezhetők e viszonylatban, helyüket a jelek szemiotikai kapcsolatai határozzák meg, ami legalább annyira sokrétű és tagolt, mint amennyire visszavezethetetlen egyféle végső eredetire.

A szimulakrum ugyanakkor nem kizárólag a szelleminek (művészeknek) tételezett térben létezhet, sok esetben nagyon is testhez, anyagi hordozóhoz kapcsolódva funkcionál,

ami viszont éppenséggel már test és jelszerűség szembeállítását hangsúlyozza. Hans Belting (2003, 16. o.) így fogalmaz: „A kép médiumában kettős testi vonatkozás rejlik. A testi analógia az egyik értelemben azáltal jön létre, hogy a hordozó médiumokat a képek szimbolikus vagy virtuális testeként fogjuk fel. Másodszorban pedig úgy, hogy a médiumok beíródnak testi észlelésünkbe és változásokat idéznek elő benne.” A jelviszonyok e felfogás szerint nem vesznek tudomást azokról az effektusokról, amelyek az észlelés testi körülményeit is magukban foglalják, vagyis többé nem elvont struktúrák, sokkal inkább megkerülhetetlen, de korántsem tévedhetetlen mozzanatok.

Sok olyan ókori mítosz lehet ismerős a kulturálisan képzett olvasóknak, mely ennek a kérdéskörnek a jegyében íródott. Egyik sem olyan termékeny és mégis mindegyre kérdéseket generáló, mint az Ovidius *Metamorphoses*ában (243–297) helyet kapó Pygmalion mítosza. A ciprusi szobrász ugyanis épp a minta utáni alkotás paradigmáját bontja le, mikor saját fantáziájának megfelelően hoz létre elefántcsontból egy női alakot, mely oly tökéletes lesz, hogy nem is lehetne emberi megfelelője („qua femina nasci nulla potest” – Devecseri Gábor fordításában: „amilyen szép nő a világra nem születik sohasem”), csak az idealitás szemszögéből csodálható, de a test szimulakrumba követlen testi reakciót vált ki az alkotóból („haurit pectore Pygmalion simulati corporis ignes” – „Pygmalion az utánczott testtől gyúl szerelemre”). Ez az utánczás azonban nem a platóni értelemben vett leképező mimézis, „ars adeo latet arte sua” („művészet fedi el, hogy csak művészet”), hanem a műviség, mely a művész (akár szexuálisan elfojtott) vágyából, képzeletéből, illetve abból, hogy kiváló gyakorlati érzékkel („feliciter arte”) olyan művet alkot, mely őt magát is megdöbbeníti, sőt elcsábítja, rabjává teszi. Nem hasonlóság hozza létre a művet, hiszen nem létezik „eredeti”, melyhez mérhetnénk a „másolatot”, hanem igazi szimulakrum (többször is e szóval nevezi meg a szöveg a szobrot), mely egyben a művészi teremtmény allegóriájává is lesz (*Stoichita*, 2008, 4–5. o.). Az eddig nem létező nemcsak a művészt, de az istenséget is meglepi, amikor Pygmalion Venushoz könyörögvén nem az általa alkotott tárgyat, csak ahhoz hasonló szépségű nőt kíván magának („timide »si, di, dare cuncta potestis, sit coniunx, opto,« non ausus »eburnea virgo« dicere, Pygmalion »similis mea« dixit »eburnae.«” – „s félénk szava szól: »Ha ti mindent, égiek, adhattok, vágyom feleségemül...« Azt nem merte kimondani: »Őt«, pusztán: »egy olyant, ki hasonló.«”), az isteni segítség által életre kelő szobor mégiscsak az lesz, amit ő alkotott, saját emberi munkáját és erkölcsi kitartását egyaránt elismerendő.

Nem árt szem előtt tartani az ovidiusi részlet sajátos paradoxonait. Az *ars latet arte sua* elve az alkotó elől is sikeresen elrejt, hogy igazából művészetről van szó, azaz valamiféle utánczásról, s a valódi látszatával jutalmazza a szobrászt. Mindeközben persze a műviségnek tulajdonítható mozzanatok továbbra is érzékelhetők maradnak (a faragott alak elefántcsont-tapintása, hidegsége, fehérsége stb.). Pygmalion azonban saját műve hatása alá kerül, alkotóként és befogadóként egyszerre jelenik meg a műalkotás alakulásának folyamatában, ami persze erősíti a mű hatását. Erkölcsi helyzete (ami persze Ovidiusnál nem egyértelműen dicsőség, tán inkább irónia) következtében Venushoz intézett imája is meghallgatásra talál, ám ez további, nem kevésbé kérdéses erkölcsű cselekedeteket implikál, mikor a bűnösnek tekintett nőiségtől másfajta tabuizált szexualitásformák felé fordul a szobrot tapogatván, csókolgatván, ékszerekkel felékesítvén (stb.). Így Pygmalion egyre inkább lesz az alkotó modellje – a kreativitás allegorikus vonatkozásaként –, mintsem az idealizált néző, kinek tekintete alakítja a művet (*Salzmann-Mitchell*, 2005, 15. o.). Mindemellett Pygmalion nyeresége voltaképp veszteség: az „ércnél maradandóbb” műalkotás helyett múlandó test és enyésző szépség lesz a szobrász jutalma, még ha a szerelmi-szexuális vonzalom irányítja is az örökkévalóságból az időbeliségbe lépő alak átváltozását.

Az a gesztus, amely képi közvetítés hiányában az antikvitásban a retorika területéhez tartozott, jelesül az ekphraszisz, vagyis képleírás gyakorlata, itt is fontos szerepet kap.

Nem kétdimenziós képről, hanem szoborról van itt szó, melynek képleíró technikája alapvetően a szobrászat anyagi-taktilis oldalára fókuszál (Hersey, 2009, 96. o.). Pygmalion érintései során érzékeli művének metamorfózisát, mint ahogy nem is képként, hanem tapinthatósága alapján hozta létre a művet, melyre azután látható szépsége miatt

Pygmalion alakja azért is válhatott fontos találkozási pontjává a 19–20. század fordulójának, mert nemcsak a művészet teremőerejének mítoszáat erősíti, hanem mert ezt a művészeti ágak kölcsönhatásában bontakoztatja ki. Míg Orpheus „csupán” lírai énekével éri el hallatlan hatását, míg Narcissus saját képmásával (ami még a tükrözés alapján is értelmezhető) kerül tragikus kapcsolatba, addig Pygmalion már nem a képpel, annak művészet általi megtestesülésével vet számot, hanem saját maga elöl is elrejt, hogy amit létrehozott, az voltaképpen mű, nem valódi. És épp mert nem valódi, válhat minden közönségesen tapasztalhatónál tökéletesebbé számára. Ehhez azonban az kell, hogy maga előtt is rejtve maradjon, hogy alkotása voltaképp mű, sőt számunkra, olvasók számára ez még tovább fokozódik: mi ugyanis nem látjuk vagy tapintjuk a szobrász alkotását, hanem olvassuk annak történetét.

újfent rácsodálkozhatott, sőt annak tökéletessége el is csábíthatta: „visa tepere est; admovet os iterum, manibus quoque pectora temptat: temptatum mollescit ebur positoque rigore subsidit digitis ceditque” („érzi: melegszik; ajkát nyomja reá ismét, mellére az ujját: s lám az ivor lágyul, s már nem mereven, benyomódik vágyó ujjá alatt”). Itt már nem csupán a művészet hatalma, de elkerülhetetlen hatása is fontossá lesz: Ovidius egy írott szövegben retorikusan imitálja azt a megdöbbenést és varázslatot, ahogy hőse korábbi szexuális gyakorlataitól eltérő tapasztalattal szembesül: ami eddig az általa megformált anyag volt, most elveszíti minden artisztikumát, ellenben olyan tulajdonságokhoz jut, melyek eddig csak az elutasított hús-vér nőkre voltak jellemzők (Gross, 1992, 74. o.).

Pygmalion alakja azért is válhatott fontos találkozási pontjává a 19–20. század fordulójának, mert nemcsak a művészet teremőerejének mítoszáat erősíti, hanem mert ezt a művészeti ágak kölcsönhatásában bontakoztatja ki. Míg Orpheus „csupán” lírai énekével éri el hallatlan hatását, míg Narcissus saját képmásával (ami még a tükrözés alapján is értelmezhető) kerül tragikus kapcsolatba, addig Pygmalion már nem a képpel, annak művészet általi megtestesülésével vet számot, hanem saját maga elöl is elrejt, hogy amit létrehozott, az voltaképpen mű, nem valódi. És épp mert nem valódi, válhat minden közönségesen tapasztalhatónál tökéletesebbé számára. Ehhez azonban az kell, hogy maga előtt is rejtve maradjon, hogy alkotása voltaképp mű, sőt számunkra, olvasók számára ez még tovább fokozódik: mi ugyanis nem látjuk vagy tapintjuk a szobrász alkotását, hanem olvassuk annak történetét. J. Hillis Miller (1990, 8–9. o.) ezért azonosítja Ovidius eljárását a prozo-

popeiával: ahogy a szóképek esetén elfeledjük sokszor, hogy voltaképp a nyelv topológikus működésével van dolgunk, amikor a helyek lábáról beszélünk, úgy Pygmalion előtt is rejtve marad, hogy mivel is van dolga, mikor önnön alkotása hatása alá kerül. A nyelvi jelek segítségével színre vitt test kérdése ebben az intermediális, összművészeti összefüggésrendszerben teljesebbé válik – s válik egyszersmind a hagyományos művészi

közlésformák sajátos kudarcává. Kudarcá, mert a megírhatóság itt már nem az ábrázolhatósággal, hanem annak lehetetlenségével esik egybe.

A 19. század folyamán a képzőművészet és irodalom sajátos viszonyrendszerben értelmezte újra a Pygmalion-mítoszt. A preraffaeliták közül Edward Burne-Jones két képsoportban is feldolgozta az ókori történetet. A széria narratív festményként értelmezhető, az ovidiusi alapok bizonyos mértékű átvételével (megmarad a tömeg és az alkotó távolsága, a stúdió zárt, ezáltal menedéket adó világa, de a kétségkívül megképződő erotika helyett [a szoboralak meztelen végig] inkább eszményített testi vonások dominálnak), ám a test képi megjelenítése igényli az írás indokló erejét is. A képaláírások egyként testi mozzanatokból indulnak ki (*The Heart Desires*, *The Hand Refrains*), majd transzcendens közvetítéssel (*The Godhead Fires*) jut el a lélek a szelleminek tekinthető dimenzióba (*The Soul Attains*). Ráadásul a címek összeolvasva keresztírmes verset formálnak, amihez ha hozzávesszük, hogy e képzőművészeti alkotás ihletője William Morris *Pygmalion and the Image* című hosszú költeménye volt, felismerhetjük, hogy a megjelenített test egyszerre reprezentált (mert művekben megjelenő) és a reprezentáció közvetlenségének ellenálló (mert nem tisztán érzékszervileg tetten érhető, hanem a nyelvi artikuláció során megképződő) is egyben. Persze a preraffaelita társaság tagjai számára irodalom és képzőművészet eme kölcsönviszonya eleve adott volt. Christina Rossetti (Dante Gabriel Rossetti testvére) egyik versében (*In an Artist's Studio*) feltételezések szerint fivére műtermének és szerelmének sajátos bemutatását kíséri meg. Jelen vizsgálódás számára emez életrajzi vonatkozásnál fontosabb azonban, ahogyan a művész távollétében maguk a festmények vonzzák a tekintetet, mely egyetlen nőalak ábrázolását fogja be, s teszi nyilvánvalóvá, hogy a jelen nem lévő alkotó megszállottsága a vers beszélője számára nem a színre vitt test csábító tulajdonságával, hanem a képekben rejtőző, a női testet veszélyes, taszító voltában leleplező mozzanataival válik egyenlővé:

One face looks out from all his canvases,
One selfsame figure sits or walks or leans:
We found her hidden just behind those screens,
That mirror gave back all her loveliness.
A queen in opal or in ruby dress,
A nameless girl in freshest summer-greens,
A saint, an angel – every canvas means
The same one meaning, neither more nor less.
He feeds upon her face by day and night,
And she with true kind eyes looks back on him,
Fair as the moon and joyful as the light:
Not wan with waiting, not with sorrow dim;
Not as she is, but was when hope shone bright;
Not as she is, but as she fills his dream.

A zárlat ismétlődő tagadása („not as she is”) megerősíti, hogy nem a test, hanem annak átsajátított felfogása („ábrázolása”) válik kényszerítővé. A vers alanyaként megszólaló beszélő befogadó is egyben: mind a művészt, mind modelljét a pygmalioni obszesszív viszonyban szemléli, ahol bár az álmok valóra válnak („she fills his dream”), de nem a férfi vágya az, ami beteljesedik, hiszen egyetlen arc, egyetlen értelmezés vonzza magához a művész tekintetét („he feeds upon her face”), ahelyett, hogy fordítva alakulna mindez.

Hogy magyar példán is szemléltethető legyen ennek a pygmalioni hatásnak az ereje, Kosztolányi Dezsőnek az 1912-es *Mágia* című kötetében megjelent, *Arany-alapra arany-nyal* című alkotását kell felidézünk. A vers sajátos olvasatát adja *A szegény kisgyermek*

panaszai című gyűjtemény *Mostan színes tintákról álmodom* kezdetű darabjának. A két, azonos évben keletkezett vers elsődlegesen a színek hangsúlyozása miatt helyezhető egymás mellé. Amíg a korábbi kötet verse távlatváltásokra alkalmat adó metafora- és jelentésszerkezete a (gyermekkor világával ciklikusan tematizált) személyiség bizonytalanságának adott hangot, az *Arany-alapra arannyalt* mintha kizárólag az egyszerű szintaktikai szerkesztés (a metaforák túlsúlya helyébe hasonlatok lépnek) jellemezné, amit a közlés egyenesvonalúságával egyező dekoratív színhomogenitás tovább erősít:

Arany-alapra festeném arannyal
és olyan lenne, mint egy cukros angyal,
aranyruhájú és arany szemű.
És búsan bűgna édes-lanyha teste,
mint egy nemes és ódon hegedű.
Lefesteném öt kora reggel, este,
az ágyba, hogy fehérén gömbölyül,
kék árnyait a szeme körül
s a kandalló mellett, mint puha macskát
huncut mosollyal, lustán, álmodón,
a vánkосok között két gyöngé mellét,
két illatos és langyos vánkосom.
És olyan lenne fáradt ajaka,
mint szirupédes, barna malaga,
és karja, mint egy kóbor villanás
és dereka, mint egy meleg kalács,
és hangja álmos, bágyadt rezdülettel,
mint enyhe fürdő és mint a meleg tej.
S lefesteném szeptemberi tüzeit is,
lobogó testtel festeném le őt,
hogyan aranyok között iszik arany sör
hó-abroszon vasárnap délelőtt.
Fanyar vonalja a bús, drága szájnak
azt mondaná: szeptember és vasárnap.
Azt mondaná: én s én azt mondanám: ő
és szüntelenül csak ezt mondanám én.
És fiatal, szemérmes szerzetes,
csak festeném örök iniciálém.

A kizárólag arany színeket alkalmazó képzőművészeti tevékenységet felléptető, s a színtelen élettől az álmok világába (értsd: a költészet szimbolikájához) való menekülésre adott válaszként olvasható vers fenntartja az esztétista képzetköröket megmozgató reflexek érvényességi körét, amennyiben lehetőséget ad a költő alakmásként felfogott beszélő önjellemzésének allegorizáló értelmezésére (Bori, 1986, 100. o.). A középkori művészetben alapozó háttérszínként (jobban mondva anyagként, hiszen vékony fémlemezről van szó) használatos arany homogénné teszi a látványt, mivel itt (becsatlakoztatva a szecesszió túldíszítettségét) az alakot is ezzel a színnel ábrázolja a „fiatal, szemérmes szerzetes”: „arany ruhájú és arany szemű”. A nőalak különféle más színekhez kapcsolódó tulajdonságait is aranyba kívánja foglalni, hiszen az előforduló egyéb színek inkább a modellált test vagy a hasonlító szerkezet révén kerülnek elének, a megfestendő kép kizárólag egyetlen szintet alkalmaz: „festeném arannyal”. A Kosztolányinál oly fontos, pozitív képzeteket megidéző színeként emlegetett arany így a színtelenség reprezentánsa lesz. A szerzetes képe és tevékenysége (iniciáléfestés) ugyan a középkori motivika szakrális

jellegeről tanúskodik (vesd össze: *Kelemen*, 1981, 149–150. o.), a színre vitt tevékenység hatóköre (a nő erotikus megörökítése) azonban ellene szegül ennek az igénynek. A kép, mely egy költeményben létesül, a párbeszéd különös – de lezárhatatlan – formájában szólítja meg az alkotót, aki viszont a dialógus aránytalansága miatt nem képes közvetlen kapcsolatot teremteni művével: „Azt mondaná: én s én azt mondanám: ő / és szüntelenül csak ezt mondanám én.” A másolat (szimulakrum) itt elégtelen, mert csak önmagára vonatkozóan képes megnyilatkozni, az alkotó viszont nem képes megszólalni, hiszen az ’ő’ szó szüntelen kimondása csak dadogó nyöszörgést produkál. A megszólalás nyelvvarázusra utaló mozzanatai („azt mondaná: szeptember és vasárnap”) a szavak önálló hangalakjának kimondását előnyben részesítik a megértéssel szemben, mely a képi megjelenítésben ölt testet: „lefesteném szeptemberi tűzét is”, illetve „aranyok között iszik aransört / hó-abroszon vasárnap délelőtt”. A lefestendő és a lefestett viszonya egyre inkább az utóbbi megnyilatkozásától kapja a létét, amint ugyanis az alak kimondja a szavakat, a jelenetezés szintjén a leképezés logikusan következő utólagossága a nyelv közegében elbizonytalanodik. Sőt ez a közeg sem tekinthető megingathatatlan alapnak, hiszen a megszólalás csak a kép eszközei által valósul meg: „Fanyar vonalja a bús, drága száznak / azt mondaná”, a figurának tulajdonított hang pedig csak képekben írható le: „Hangja álmos, bágyadt rezdülettel, / mint enyhe fürdő és mint a meleg tej”. Ráadásul az arany színének egyeduralma miatt ilyen elemekre bontás (az alak elkülönítése a háttértől) sem lehetséges, vagyis a két különböző, de egymásra utalt médium (a kép és a szó) egyszerre veszíti el érzéki közvetlenségét, s ezáltal annak lehetőségét, hogy a szimbólum fogalmának segítségül hívásával az olvasó transzcendens jelöltek fellelésébe fogjon.

Az alkotás ilyen felfogása sajátos értelmezését adja az „ars latet arte sua” szavainak: Ovidius költeményéhez hasonlóan az erotika és az érintés irányába mozdítja az értelmezést. A képiro szerzetes a formá(lhata)tlanság kudarcában (nem fest, csak az arany iniciálét kezdi újra meg újra) önnön primer vágyait nem képes műalkotássá szublimálni, ám ami létrejön, többet árul el eme vágyakról, mint a kibillent világkép esztétikai kompenzációjára törekvő hangulatlira. Ahogyan az ironia lerántja a leplet az egyértelmű értelem szerkezetek mechanizmusáról, úgy a poétikum is kijátssza az esztétikum meghatározta elvárásokat: a szöveg nem az ábrázolt látványt beszéli el a leírt szavak segítségével, hanem egyre inkább önmagáról kezd el szólni. Az iniciálé mint a kép és a betű együttes dimenzióját színre vivő alakzat – melynek „örök” volta nem feltétlenül a megörökítésre, hanem az enallagé adta lehetőség miatt a festés befejezhetetlenségére vonatkozik (’örökké festeném’) – a művészet teremtő erejét jelképezve önmagát egy-színűként és kép-telenként mutatja fel, ami nem a transzcendens sejtetésének szimbolista programja, mivel valami alacsonyabb rendűre, a betű puszta anyagiságára utal. Az *Arany-alapra arannyal* képalírás voltaképpen csupán az „arany a lapra – arannyal” redundáns evidenciáját képes állítani, ahol az ábrázolás különféle megnyilvánulási módjaival szemben már nem az lesz a fontos, ami meg van írva, de nem is az, ahogyan íródott, hanem az írottág néma materialitását kell felfedeznünk. Mindezt olyan iniciatív teljesítményként, mely az abécé és a vers első (kezdő)betűjének alapos stilizációjával a költészet megrendített esztétikuma, s ezen belül a szimbolizmus helyébe a megalkotottság több dimenziót magában foglaló, ám egymás hatását nem kevés esetben inkább kioltó, mintsem erősítő aspektusait lépteti. Mindeközben persze tudatosítja, hogy nem árt tisztában lennünk a feladat kilátástalanságával, melyben csak az első betűig, annak is részleges, soha véget nem érő „megfestéséhez”, s nem megfejtéséhez juthatunk el.

A magyar esztéta modernség másik, a Pygmalion-hatást is magában foglaló verse Babits Mihály *Hegeso sirja* című alkotása. A halotti sztéléről készített ekphrasisz bevalottan a költő nietzschei befolyásoltsága alatt született, bár keletkezési körülményeinek feltárása során Kelevész Ágnes (2004, 593. o.) felhívja a figyelmet arra, hogy az 1908-as intellektuális élmények alakulása szempontjából a költő görögös korszakának nyitánya-

ként tekinthetünk erre a költeményre is, melyben antik témák modern viszonylatokban jelennek meg. Természetesen nem a Pygmalion-mítosz közvetlen újraírásával van dolgunk, ám a képleírás (mely nem kifejezetten képet, hanem térbeli plasztikát vesz célba) hatásában a pygmalioni vonatkozásokat juttatja szóhoz:

A kedvesem kétezer éve alszik,
kétezer éve meghalt s vár reám.
A neve Hegeso. – Lábhegytől arcig
márványszínű – s komoly görög leány.

Élő, habár lehellete se hallszik
keble átduzzad ráncos khitonán
Fürtös fejében ki tudja mi rajzik?
Ül meghajolva. Méla. Halovány.

Előtte állva szolgálója tartja
rabszolgány, a drága ládikát,
amelyből ékszereit válogatja.

Talán azt nézi (lelkem bús reménye!)
melyikkel ékesítse föl magát,
ha megjövök majd én, a vőlegénye.

A vers mégsem egyszerű leírás, amennyiben a lírai megnyilatkozás során az alany a tekintettel felruházott látvány („talán azt nézi”) által jön létre („megjövök majd én”). A szituáció így annyiban hasonlít az ovidiusira, amennyiben az irodalmi alkotás adja azt a metafiguratív keretet, melyben a plasztikus tárgy egyáltalán értelmet nyerve megteremtődik. Rába György (1981, 202. o.) jellemzésében Babits e verse a „*personá*-k sorában Hegeso egy művészi értelemben drámai, hangulata szerint elégikus jelenet összefüggés-rendszerének kiindulópontja. A jelenet másik résztvevője a költő, a »vőlegény«, akit vár. De Hegeso már saját létének üres gépezete is, egy a bábok sorából, akivel a költői én nászra készül.” A halott női test mementójaként elkészített sztélé leképezése helyett egy új viszonyrendszer kialakítására kapunk itt példát. A Rába által „szellemi élményformának” nevezett intellektualizáció mellett épp a bábuvá válás testi-anyagi mozzanata az, ami egyrészt a művészség ovidiusi rejtekezés-jellegét hozza működésben, másfelől viszont azt a határhelyzetet is felmutatja, amelyet a test mint a szellemiként tételezett önazonosság gyakorlatát felfüggesztő, annak ellenálló materiális közeg állít elénk. Ahogy Pygmalion szobra a létezőknél jobbat képes létrehozni, amely mégis csupán mint teremtett test töltheti be perfekcionista lehetőségét, úgy a modern versek is (a nyelvi teremtés során) a képzőművészeti alakok másolása helyett az ábrázolás peremhelyzeit leplezik le.

A test az esztétizmusban egyszerre csábító s (tán épp ezért) veszélyes. Ábrázolása korántsem oly magától értetődő, hogy realisztikusként tarthatnánk számon. A műalkotás teremtő folyamatában képzőművészet és irodalom nem állnak szemben egymással, hanem egymás határait felmutatva, éppen a test pusztja megjelenítésének kudarcait, a művészi teremtés paradoxonait viszik színre. Ezekben az alkotásokban a test materiális akadály is: felfüggesztése annak, amit a reprezentációelvű művészetfelfogások előfel-tételeznek.

Irodalomjegyzék

- Belting, H. (2003): *Kép-antropológia. Képtudományi vázlatok*. Kijárat, Budapest.
- Bori Imre (1986): *Kosztolányi Dezső*. Forum, Újvidék.
- Burnham, J. (1975): *Beyond Modern Sculpture*. Braziller, New York.
- Deleuze, G. (1983): Plato and the Simulacrum. *October*, 27. sz.45–56.
- Gross, K. (1992): *The Dream of the Moving Statue*. Cornell UP, Ithaca.
- Hersey, G. L. (2009): *Falling in Love with Statues*. Chicago UP, Chicago.
- Kelemen Péter (1981): *Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában*. Akadémiai, Budapest.
- Kelevéz Ágnes (2004): „Lelkemben bakkhánsláрма tombol”. A fiatal Babits dionüszoszi és apollóni verseiről. *Holmi*, 590–603.
- Miller, J. H. (1990): *Versions of Pygmalion*. Harvard UP, Cambridge,.
- Nietzsche, F. (1999): *Kritische Studienausgabe. I.* DTV – Walter de Gruyter, München – Berlin – New York,.
- Pater, W. H. (2006): *The Renaissance. Studies in Art and Poetry*. Echo, Teddington.
- Rába György (1981): *Babits Mihály költészete*. Szépirodalmi, Budapest.
- Salzmann-Mitchell, P. B. (2005): *A Web of Phantasies*. Ohio State UP, Columbus.
- Stoichita, V. I. (2008): *The Pygmalion Effect*. Chicago UP, Chicago.
- Wilde, O. (2001): *Összes művei II.* Szeged, Szukits.

Jegyzetek

- 1 A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Az emberi test és az archeológiai rom

Adalékok egy metafora történetéhez a 20. századi német költészetből

Jelen tanulmány egy metafora történetéhez kíván néhány adalékkal szolgálni. Az a metafora, melynek egynéhány metamorfózisát nyomon követjük, a hanyatló, romló emberi testet állítja párhuzamba az architektonikai romokkal. Ez az analógia tudtommal először reneszánsz anatómiai kézikönyvekben bukkan fel, s nem is az emberi testet, hanem pontosabban a halott, sőt felboncolt testet rokonítja a múlt romos építészeti maradványaival. Az alábbiakban felvázolt metaforatörténetben az eredet megjelölését követően példáinkat kizárólag a modern esztétikai gondolkodásból és a költészetből vesszük, a 20. század második feléből.

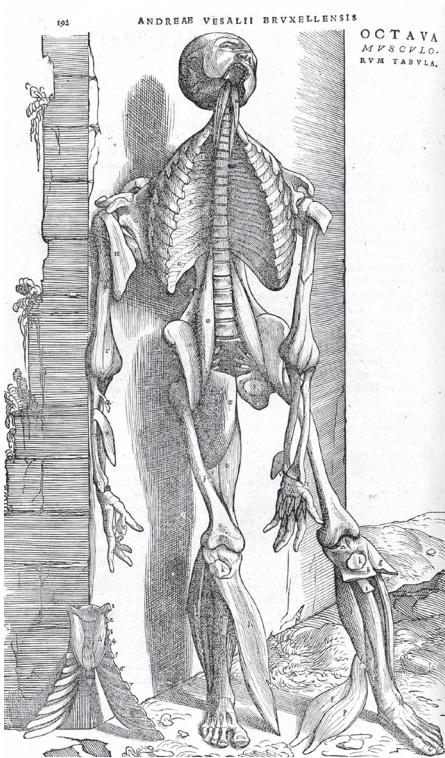
Az emberi test mint rom. A metafora eredete

E metafora reneszánsz eredetét vizsgálva először is utalnunk kell arra, hogy az antik görög építészetelmélet volt az a forrás, amely nyomán a reneszánsz építészet is rokonította az emberi test arányait az épületével. Az i. e. 6. századi kisázsiai ión partvidéken épült antik szentélyeknél vezetik be először az épületet körülvevő peristyl oszlopsort, mely a szent hely köré seregglő polgárokat, a polisz polgárainak az isonomia szabályai szerint elrendezett sorát volt hivatott szimbolizálni (Hahn, 2001). Ezzel a szimbolikával átértelmeződik az oszlop mint építészeti elem is, s az organikus analógiák helyébe, amelyek közé tartoztak például az erdői fái, egy antropológiai analógia lépett: a görög architektúra mind a három ismeretes oszloprendjében, a dóriban, az iónban és a korinthosziban is az ember testre vonatkoztatott arányok váltak mérvadóvá. A dór oszloprend a zömökebb férfitest 1–6, 1–7, az ión oszloprend a női test 1–8, 1–9-es arányait tükrözi vissza. Vitruvius így ír erről:

„Ha megegyezünk abban, hogy a számok rendje az emberi tagokéból vezethető le, és hogy az egyes tagok és az emberi test egésze között egy ezen mérték szerinti szimmetria áll fenn, arra a következtetésre jutunk, hogy minden elismerésünk azoké az építészeké, akik a halhatatlan isteneknek emelendő szentélyek megtervezésekor úgy jártak el, hogy az épület tagjait ugyanazon arányok és szimmetriák szerint alkották meg a maga egészében és részeiben egyaránt.” (Vitruv, 2008)

Ismeretes, hogy a reneszánsz építészetelmélet ehhez az antik analógiához nyúlt vissza. Hozzá kell tennünk azonban, hogy e korszak nemcsak a tökéletesség és az isteni arányosság építészeti ideájára és a benne foglalt szépségre reflektált, hanem éppenséggel az ellentétére is, amikor a romlandó emberi testet a romos épület képzetével kapcsolta össze. Merőben új a reneszánsz azon képi újítása, amikor az anatómiailag vizsgált emberi

testet nem magával az épülettel, hanem egy rommal állítja párhuzamba. Hivatkozhatunk ebben a vonatkozásban Andreas Vesalius (1543) anatómiai kézikönyvének, a *De humani corporis fabrica libri septem*nek a következő illusztrációjára, mely egy 18 metszetből álló képsorozat részét képezi. Ezek mindegyikén egy felboncolt hulla áll a reneszánsz tájban áll, melynek része egy rom is. A rom ebben a kontextusban nyilvánvalóan metaforikusan értendő, és a bomló emberi testre vonatkozik: az idő múlását, a romlandóságot, a pusztulást. (1. kép) Egy másik metszet két évvel későbből ugyanezt az analógiát szemlélteti: Charles Estienne (1545) francia anatómus könyvéből vettük, a *De dissectione partium corporis humani libri tres*ből. (2. kép)

1. kép

2. kép

Nyilvánvalóan nem közvetlenül ezek az anatómiai kézikönyvek játszottak közre a metafora újra felbukkanásában a 18. században. A képzőművészet későrokokó majd klasszicista vonulata Poussintól Turnerig, illetve mindenekelőtt Piranesi vedutái megalapozták a fenséges diskurzusában a romok ama újkori kultuszát, melyben egyszerre őriz meg valamit a nagy utópiákból – Árkádiából vagy a Római Birodalom monumentális nagyszerűségéből –, s mutat rá az emberi élet kicsinyiségére, múlandóságára, semmisségére. Ezért a romok 18. századi szemlélői már hivatkoznak arra a reflektált esztétikai érzékenységre, amely a szemlélő szubjektumot, sőt a szemlélő szubjektum test-tapasztalatát bevonja az esztétikai tapasztalatba. Hadd idézzem példaként Denis Diderot (1995, 338. o.) egyik levelét, azt, amelyben vitatkozik Hubert Robert-rel, a romok kortárs akadémikus festőjével, s a romok olyan filozofikusabb szemlélete felé igyekszik irányítani a festészetét, amelyet ő maga talán nem is annyira a természetből, mint éppen Piranesi metszeteiből meríthetett: (3. kép)

3. kép

„Mivel Ön a romok festészete mellett kötelezte el magát, tudnia kell, hogy ennek a műfajnak megvan egy sajátos költői vetülete is. Erről azonban Ön mit sem tud, tehát kutatnia kell. Megvan Önben a technikai készség, az ideál azonban hiányzik a művészetéből [...] Azok az asszociációk, amelyeket bennem a romok szemlélése kelt, iszonytatóak, félelmetesek. Minden porrá válik, minden elpusztul, minden megsemmisül. Csak a világ marad fenn. Csak az idő létezik továbbra is. Milyen öreg már ez a világ! Két örökkévalóság között haladok. Akármire is szegezem a tekintetemet, mindaz, ami körülvesz, csak a saját végemet hirdeti, azt, ami reám vár. Mi az életem ezzel a leomlott sziklával összehasonlítva, vagy ezzel a völgygel összemérve, amely kettényílt, vagy ahhoz az erdőhöz viszonyítva, amely ide-oda imbolyog, és mi e sziklatömbbel átellenben, amely oly fenyegetően inog a fejem fölött? Figyelem, hogyan mállik porrá a márvány a sírköveken, és nem akarok meghalni.”

A romokat szemlélve nemcsak parányinak és törékenynek mutatkozik az emberi élet, és a test szinte tapintható tapasztalatává válik a radikális végesség, hanem ez a rettenet egzszermind elementárisan vonzóvá, egy sajátos esztétikai gyönyör forrásává válik. Ezért nevezi Rose Macaulay (1961, 119–130. o.) a romantikusok romkultuszát nihilistának, sőt perverznek, mert benne a romok keltette rettenet társul a halál, a pusztulás képeiben lelt gyönyörűséggel is, s ezt a paradoxit hagyományozza át a 20. század költészetére is.

A további, immár konkrét költészettörténeti vizsgálódásunkban azonban még egy további lépést teszünk. Nem általában a romok keltette anthropológiai testtapasztalatot vizsgáljuk, nem is ennek modern esztétikai vetületét, a pusztulás szemlélésének ama paradoxáját, mely a rettenettől az élvezetig ível. Sokkal inkább egy történeti kontextualizálással a II. világháború utáni német líra egy NSZK-ban élő és egy NDK-ban élő egyéniségét vesszük például. E két, nagyon is ellentétes német valóságban élő lírikus – Rose Ausländer és Günter Kunert – verseinek közös poétikai jellegzetessége ugyanis az, hogy a romok számukra valami véglegesen elmúltak, egy elmúlásra ítélandónek a kísérteties jelenvalóságaként mutatkoznak, mivel erre a jelenlévő múltra a „túlélő” nézőpontjából tekintenek.

A túlélő teste és a rom Ausländer és Kunert költészetében

Rose Ausländer ugyanabból a bukovinai német ajkú zsidó közösségből származott, mint Paul Celan, s a holocaust túlélőjeként Németországban élt. A '60-as évek elején járt Görögországban, s Athén és a Peloponnészosz romjainak látványa inkább iszonyattal töltötte el, mintsem hogy invokálta volna számára azt a klasszikus szépséget, melyre egyébként itáliai versei még poétikailag is reflektálnak. Idézem az *Akropolist*:

AKROPOLIS

die Stadt
über der Stadt
heiße Steinflügel
an deiner Schulter

Flug voller Tücken
der weiße Andrang
in der Pupille
tut weh
Schließ dein Gesicht
der Mittag wirft dir
brennenden Staub
in den Blick

Öffne dich
nicht Ruinen
eine Stadt
will in dir wohnen

aber die Angst
hier zu bleiben
als Torso
und vergangener Glanz
(*Ausländer*, 1977, 134. o.)

(Nyersfordításomban: „Város / a város felett / forró kőszárny / a válladon – Cseles repülés / fehér nyomás / a pupillában / sajog – Csukd be szemed / a dél égő / port hint / tekintetedbe – Ne nyílj meg / romoknak / egy város kíván lakni benned – Ámde a szorongás / hogy itt maradok torzóként / elhamvadt dicsfényként.”)

Az első szakasz egy ellentétezt és egy párhuzamot kapcsol össze. Az első négy sorban a múlt fennmaradt romjával állítja szembe a jelenkori eleven várost. E két egymásnak ellentmondó világ látszólagos együtt élését paradoxonját fokozza, sőt abszurdnak mutatja a lírai én, amikor is a topográfiai viszonyok megfordulására irányítja a tekintetet: A rom, a múlt világa fent van, a magasban és nem alatt, az élő, az új város pedig paradox módon alatta helyezkedik el, mintegy a halálnak, a végleg elmúltak alá rendelve. Egy paradox megkettőződés: „Stadt über die Stadt”.

A felső romos város látványa agresszív, erőszakos, akárcsak a fény, a beszélőt védekezésre, a látás és a látvány visszautasítására készíti: „Schließ dein Gesicht”... azután ismételten az önmegszólítás erőteljes imperatívuszával: „Öffne dich / nicht Ruinen” – Ne nyílj meg romoknak.

Ausländer ellentétébe fordítja a romantikus romkultuszt, a romot szemlélő szubjektum visszautasítja a saját teste és a rom között észlelt párhuzamot, hogy a rom mintegy belé hatoljon. A felső, holt romok helyett az élő jelenbeli várost fogadná magába. Ámde ez lehetetlennek bizonyul, éspedig a szorongás miatt. A szorongás léthelyzetéből beszél a költő, aki háritaná a romban megjelenő pusztulás jelenvalóságát, aki megretten attól, hogy megnyíljon a pusztulás vele rokon metaforikus képzetének: az oszlop és szobortörzök szuggesztív, megszólító látványának az Akropoliszon, mely a saját lét töredékességét teszi érzékletessé. „Ámde a szorongás, hogy itt maradok torzóként”.

A vers egyedisége többek között abban is rejlik, hogy a személyes lét veszélyeztetettségének képét merészen ötvözi a nőiséggel. Térjünk vissza az első versszakhoz:

Város
a város felett
forró kőszárny,
a válladon

A vállon nyugvó kőszárny a Niké Apterósra, a szárnyatlan, helyét ezért elhagyni nem tudó Niké antik mítoszára utal, akinek szentélye a város feletti város, azaz az Akropolisz legmagasabb pontján állt, s mellette magaslik a szűz Pallasz Athéné romos szentélye a csonka oszlopokkal, amelynek látványától eliszonyodva a lírai én e szűzi fenséggel szemben az alanti város nyüzsgő forgatagát választaná. (4. kép) Fent és lent szimbolikája ismételten a testet asszociálja: fent a szűzi rom, a halott, a csonka lét, alatt a testben az élet, az eleven város, egy vágyott teljesség.

A rommal szemtől szemben azonban nemcsak a saját benső mélységei - a kezdeti anatómiai metaforával éve - tárulnak fel, hanem az a nézőpont is élesen felvillan, amelyet a túlélő perspektívájának neveztem. Itt maradni, mint rom, mint torzó, nem más, mint túlélni a saját halált, megélni egy sebzett, csonka lét torzó voltát. Rose Ausländer költészetében a túlélésnek ez a traumája ugyanazokhoz az eseményekhez vezetnek vissza, mint Paul Celannál, a deportálások és a haláltáborok túlélőjének végletes hontalanságához. A költőnő sajátos lírája azonban sosem reflektál explicit módon erre a lírai beszédhelyzetre. Ez a csend, ez a hallgatás övezi idézett versének utolsó sorait is, mely logikailag nem kapcsolódik az előbbiekhöz, csak valami elhallgatottal, egy hiátussal folytatódik így a vers, felvillantva a saját lét itt maradt romját, a túlélő egzisztenciális kiszolgáltatottságát:

aber die Angst
hier zu bleiben
als Torso
und vergangener Glanz

4. kép. Athén Akropolisz, Niké Apteros szentélye

A másik költő Günter Kunert, aki nagyon is explicit módon reflektál a lírai beszélő ama helyzetére, amelyet a túlélő beszédhelyzetének nevezünk. Kunert Erich Fried és Elias Canetti nyomán nevezi a hetvenes évek lírai szerepfiguráját túlélőnek. Elias Canetti (1960) a *Tömeg és hatalom* című monumentális esszéjében úgy jellemzi a túlélő mindenkor figuráját, mint etikailag és politikailag kétségest. A nagy történelmi katasztrófák túlélője ugyanis rendszerint a győztes oldalára állva él túl, életéért a holtak fizették ki a számlát. Canetti (1993, továbbá: *Friedrich*, 2008) a diktatúrák polgárának keserű tapasztalatával jegyzi meg, hogy a túlélés nem más, mint „a kör morális négyeszőgésítése”. S Kunert, aki túlélte a Harmadik Birodalmat, s ezen versek keletkezésének idején éppen túléli az NDK-t is, számot vet azzal, milyen ára van ennek, milyen kompromisszumok és megalkuvások járnak vele. A *Selbstfindung* (*Magára találás*) című versének zárósora szentenciózusan így hangzik: „früh versteint / wer irgend etwas / überleben will.” – „Korán megkövesedik az, aki valamit túl akar élni.” Másutt pedig azt kérdezi: „Wie überleben, wenn nicht als Stein?” – „Hogyan továbbélni, ha nem kőként?” S mi más ez a megkövesedés, mint feleslegesség, önmagunk darabról darabra történő, fokozatos kiárusítása:

Indessen
Wir Stück für Stück verkaufen unser Sein.
(Kunert, 1987, 110. o.)

A megkövesedés s a tőle elválaszthatatlan romosodás Kunert kedvelt lírai toposza, mely számos versében visszatér. A par excellence rom ezekben a verseiben maga a szubjektum, az „önmaga”, a Selbst. Ez az önmagával való szembesülés az, akire a történelem romjai felett meditáló lírai beszélő rátalál. Az előbb hivatkozott *Selbstfindung* úgy írja le a lírai beszélőt, mint egy több ezer éves antik romot:

Um Jahrtausende gealtert
Auf einmal über Nacht:
Meine kannelierten Beine
Vom Deckbett halb überwuchert
Vermitteln mir nur noch
Archäologische Eindrücke.
(Kunert, 1980, 80. o.)

(Nyersfordításomban: Évezredekét öregedve / egyszeriben éjjel. / Kannelurázott lábaim / félig beburjánzva a dunyhától / már csak archeológiai benyomásokat / közvetítenek.)

Georg Simmel (1958) jegyezte meg a romról írt esszéjében, hogy amennyiben emberre alkalmazzuk a „rom” megjelölést, az teljesen negatív, groteszk. A szürreális emberrom

Rose Ausländer nagyon összetett szimbolikájú, rendkívül tömör, elharapott verssoraiban ez a történeti reflexió még alig explikálható, a lélek mélyének a testi lét paradoxiainak szerves részét képezi az, hogy a lírai beszédhelyzet ezúttal is a túlélő, az áldozaté. Kunert ironikus önreflexióiban ezzel szemben explicit a beszédhelyzet, melyből a halál és a romlás példaszerű emblémája, a rom, immár nem egy általános egzisztenciális tapasztalat képeként funkcionál, s mint ilyen, az elhasználódott toposzok, klisék eszköztárába kerül. A túlélő nézőpontjából a történelem romjai mi magunk vagyunk. A túlélő teste Kunert verseiben ugyanaz a destruálandó, lebontandó rom, mint a múlt köztéri romja, egy etikailag kétséges, sőt gyanús monumentum, amelyet a mindenkori győztesek is kiséjtítanak az általuk konstruált történeti emlékezet számára.

látványa ebben a versben is groteszk: az öregedés folyamatát egy évezredes romosodás archeológiai képzetével és szaknyelvezetével beszéli el a lírai beszélő: a dunyha mintegy a tenyésző növényzet helyére lép, a láb pedig egy kannelurázott oszloprom. Az „archeológiai benyomások” szinte frivolak, a pusztuláshoz, az önpusztítás kaján öröme kiterjed a saját beszédmód, a költői poétika lebontására is. A brechti ironiával telített versek Kunertnél egyszersmind a rilkei poétika dekonstrukciójaként is olvasandók. A *Fortgesetzt Rilke (Rilke folytatva)* című vers szétszedi, lebontja azt az archaikus Apollón-szobrot, melyet Rilke híres szonettje megkonstruált, s mely a rilkei költészet poétológiai sűrítményének is tekintendő:

Bloß Brocken blieben. Kristalline Splitter.
Ein weggefügter bleicher Marmorrest.
Unrettbar Schutt. Der Anblick bitter
Dessen was sich nicht entsetzen lässt.

Verwandelt in Erinnern durch Gewalt
Vollkommenheit. Noch eben jeder Zoll
Ein Beispiel unnachahmlicher Gestalt
Und nun zersprungen: der archaische Apoll.
(Seidensticker és Wessels, 2004, 87. o.)

(Szükségképpen nagyon egyszerűsítő, csak tájékoztató jellegű nyersfordításomban: Csupán törmelék maradt. Kristályos forgácsok. / Egy tovasodort fakó márványmaradvány. / Menthetetlen törmelék. Késérű látványa / Annak, ami nem rettent el. / / Erőszak által emlékezetbe váltó / tökély. Még minden hüvelyk / példa: utánozhatatlan alak / és most széttört: az archaikus Apollo.)

Az istenszobor immár „menthetetlen törmelék”, s ez egyszersmind leszámolást is jelent a humanista emberképpel, melyet az NDK ideológiája a német klasszikára hivatkozva saját credo-jának deklarált. Az istenség archaikus alakja merő utópia, egy erőszakolt emlékkép, egy hamisítás, egy hamis eszme, mely nem változtat meg életet. A szobor véglegesen darabjaira hulltan, mint törmelék van csak még jelen:

„Und nun zersprungen: der archaische Apoll.”

– „És most szétmállott: az archaikus Apollón”. Vele együtt persze darabjaira hullott az a poétika is, amelyet Kunert számára Rilke költészete jelképez, minden komor szembenézés a halállal, az istenség tükrében.

Összegezve a két vers olvasatát megállapíthatjuk, hogy a reneszánsz képi metafora a modern német költészetben merőben új kontextusba kerül. Az idézett két költő immár nem egy általános esztétikai tapasztalat nyomán értelmezi újra a metaforát, hanem egy jelenre vonatkoztatott történeti reflexióba vonja be. Rose Ausländer nagyon összetett szimbolikájú, rendkívül tömör, elharapott verssoraiban ez a történeti reflexió még alig explikálható, a lélek mélyének a testi lét paradoxáinak szerves részét képezi az, hogy a lírai beszédhelyzet ezúttal a túlélőé, az áldozaté. Kunert ironikus önreflexióiban ezzel szemben explicit a beszédhelyzet, melyből a halál és a romlás példaszerű emblémája, a rom, immár nem egy általános egzisztenciális tapasztalat képeként funkcionál, s mint ilyen, az elhasználandó toposzok, klisék eszköztárába kerül. A túlélő nézőpontjából a történelem romjai mi magunk vagyunk. A túlélő teste Kunert verseiben ugyanaz a destruálendő, lebontandó rom, mint a múlt köztéri romja, egy etikailag kétséges, sőt gyanús monumentum, amelyet a mindenkor győztesek is kisajátítanak az általuk konstruált történeti emlékezet számára.

Irodalomjegyzék

- Ausländer, R. (1977): *Gesammelte Gedichte*, Literarischer Verlag Braun, Köln.
- Canetti, E. (1960): *Masse und Macht*. Claassen, Hamburg.
- Canetti, E. (1993): Die Provinz des Menschen. In: uő: *Werke in zehn Bänden*. IV. Aufzeichnungen 1942–1985. München.
- Diderot, D. (1995): *Salons*. Paris.
- Charles Estienne (1545): *De dissectione partium corporis humani libri tres*.
- Friedrich, P. (2008): Tod und Überleben. Elias Canettis poetische Anti-Thanatologie. In: Lüdemann, S.: *Der Überlebende und sein Doppel. Kulturwissenschaftliche Analysen zum Werk Elias Canettis*. Freiburg i. B. – Berlin – Wien. 215–246.
- Hahn, R. (2001): *Anaximander and the Architects. The Contribution of Egyptian and Greek Architectural Technologies to the Origin of Geek Philosophy*. New York.
- Kunert, G. (1980): *Abtötungsverfahren*. München–Wien.
- Kunert, G. (1987): Alltagsexistenz. In: uő: *Berlin beizeiten*. München. 110.
- Macaulay, R. (1977): *Pleasure of Ruins*. New York.
- Makarius, M. (2004): *Ruinen. Die gegenwärtige Vergangenheit*. Flammarion Verlag.
- Seidensticker, B. és Wessels, A. (2004, szerk.): *Kunerts Antike. Eine Anthologie*. Freiburg.
- Simmel, G. (1958): Two Essays: The Handle, and The Ruin. *Hudson Review*, 11. 3. sz.
- Vesalius, A. (1543): *De humani corporis fabrica libri septem*.
- Vitruv (2008): *De architectura libri decem. Lateinisch und deutsch*. Übersetzt und mit Anmerkungen versehen von Kurt Fensterbusch. Darmstadt.
- Zucker, P. (1961): Ruins. An Aesthetic Hybrid. *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 20. 119–130.

Vágyszövegek, üres helyek

Erotika és/vagy pornográfia a kortárs prózában

Erotika és pornográfia között igen nehéz különbséget tenni, még ha a kérdésnek meglehetősen nagy szakirodalma is van. Egy túl hivatalos, noha elég pontosnak tűnő ellentétezésről esik szó a BBC Bernard Williams morálfilozófus által vezetett bizottságának dokumentumában, s ennek nem értékelő szempontú kritériumait még azon írások is igyekeznek elismerni, amelyek – egyébként joggal – például a pornográfiát és a művészetet nem tekintik egymást kizáró kategóriáknak.¹ Itt két egyszerre érvényesülő szempontot vesznek figyelembe: az adott alkotás (1) a hallgatóságban/befogadókban szexuális izgalmat igyekszik kelteni, (2) a szexuális jellegű anyagot (nemi szervek, pozitúrák stb.) explicit módon mutatja meg (Williams, 1982).

Az a kérdés is felmerülhet, hogy az olyan, általában szóba jövő szempontok mint az „érzelem” kontra „puszta testiség”, vagy a „sejtetés kontra kimondás” oppozíciópárok segítségünkre lehetnek-e egyáltalán a kettő megkülönböztetésében. Az utóbbi talán inkább hasznunkra lehet jelenleg, egyrészt nyelvi természete folytán, másrészt mert amúgy is adekvátabbnak tűnik: Bataille, akinek az erotikafogalmára támaszkodunk majd elemzésünkben, ugyancsak innét közelít. Ő úgy határozza meg a pornográfiát – vagy ahogyan ő nevezi: a trágárságot, a „legalantasabb prostitúciót”, állatiasságot –, mint ami szemben áll a szakrális erotikával, amelynek egyik fontos vonása, hogy tilalmakat jelöl ki (merthogy annak idején a vallási kurtizán szégyenlős volt, vagy legalább annak tettette magát), vagyis a megnevezés helyett a körülírást tekinti az erotika egyik legfontosabb kritériumának: „A nemiséggel kapcsolatos testrészeket, váladékokat vagy aktusokat jelölő trágár szavak épp ilyen lealacsonyítók. *Tiltott* szavak ezek.” Az obszcén szavak azért tilalmasak, mert szorosan kapcsolódnak ahhoz a titkos, különös élethez, amelyhez mindazonáltal mégiscsak legnemesebbnek tartott érzelmeink kötődnek, mondja Bataille (2009, 108. o.). De ennél frissebb fejleményekre is hivatkozhatunk: érdekes volt például, amikor Pál Dániel Levente a 2006-os FISZ-táborban egy beszélgetésben a pornográf és az erotikus irodalom megkülönböztetésére Julia Kristeva fogalmát (melyet már Ingarden és Iser is megalapozott), „az üres helyeket” ajánlotta: míg az előbbiben semmit nem bíznak az olvasóra, mindent kimondanak, illetve megmutatnak, addig az erotikus irodalom sejtetéssel él (Balogh, 2006).

Noha kiindulópontként mindez talán el is fogadható, a mostani előadás téje nem ez, hanem annak bemutatása, hogy a kortárs irodalom több eminens szövege – használja akár ezt vagy azt a nyelvi stratégiát, azaz az erotikáét vagy a pornográfiáét, esetleg vegyítse őket – tartalmi szempontból nagyon is hasonlít egymásra. Végző soron úgy vágyszövegek szinte mindahányan, hogy bennük – és ezért is az előadás címe – a vágy egy üres helyre irányul, kielégítetlenül hagyja a szubjektumot, akár rejlik benne érzelem, akár teljesen mentes attól, akár kimond, akár sejtet. (Vágyszövegnek nevezem ezeket a szövegeket, de a kifejezést most nem a barthes-i értelemben használom, mert az bonyo-

lultabb, amennyiben ő beszél örömszövegről és gyönyörszövegről is. Inkább tartalmi értelemben vágyszövegek ezek: a szexuális vágyról szólnak, az erotikus test textualizálásának vagyunk bennük tanúi. Vagy, ha ennél kicsit elméletibb síkon közelítünk a kérdéshez, nagyjából úgy – noha a pszichoanalitikus szemponttól eltekintve –, ahogy Peter Brooks (1993, 1984) alkalmazza a terminust *Body Work*, illetve részben *Reading for the Plot* című könyveiben. Ő a narratív textus és a test közötti szoros kapcsolat felől tárgyalja a témát, és azt mondja, hogy a modern narratív irodalomban a fő cselekmény-motiváció a vágy: ez tartalmilag annyit tesz, hogy a szereplő azért küzd, hogy valaki testét megszerezze, az olvasás szintjén pedig annyit, hogy a befogadó a szöveg mint test iránt vágyakozik, azt kívánja, hogy felfedhesse annak titkait, átlássa a jelentés létesülésének folyamatát. Ez pedig nem kevesebb az élet rejtélyébe való behatolásnál: a másik másságának való alárendelődése keresztül ugyanis az önmegértés felé, az identitás megteremtésének irányába lépünk el.)

Ezek a textusok azért is vágyszövegeknek is tekinthetők talán, mert egytől egyik nagyon érzékiek, nagyon szenzuálisak, egymást érik benne a vizuális, auditív, olfaktív benyomások: ez nem feltétlenül csak a szexualitás síkján megfigyelhető, ámde a téma előkerülésekor ezen sajátosságuk rögtön szembetűnővé válik. Egy kicsit mintha Merleau-Ponty fenomenológiai szemléletének illusztratív szövegei is lennének ezek a regényrészletek és novellák, hiszen aszerint a test eleven tapasztalat, tudat-világ-emberi test egyfajta kiazmatikus összefonódásban létezik. Minthogy pedig testünk a világgal ekként mintegy összegabalyodott, s észlelésünk tárgya mindig új megvilágításban tárul fel a számunkra, a testiség, az észlelés szerepe a másik világa felé való megnyílás biztosítója lesz, pontosabban csak lenne. (Sőt, mint látni fogjuk, mintha Merleau-Ponty késői kritikáinak az ellenérvei is mintegy illusztrációra találnának ezen írásokban, akik azt mondják, hogy az észlelés, az értelem felfeslése a testhez kötött, úgynevezett anonim zóna része, azaz mint ilyen valójában képtelen a másik alteritáshoz, személyességéhez elvezetni.)

Vágyról szóló szövegek várnak itt tehát bemutatásra: ha a fenti meghatározásunkat tekintjük irányadónak, inkább talán erotikusak (Csobánka Zsuzsa: *Majdnem Auschwitz*, Tóth Krisztina: *Vonalkód*), egy pedig – Spiegelmann Laura alias k kabai lóránt *Édeskevés* című regénye – kifejezetten pornográf. Azért e bizonytalanság, mert az előbbi írások is többnyire elég szókimondóak, s bár egy metaforikus-metonimikus réteg is mozgósítva van bennük, nem a tiltott helyett másként mondás stratégiájának alávetve jelennek meg ezek az alakzatok: a szeretkezések leírásai egyszerre átpoétizáltak és realisták. S végképp nem játékosak, frivolak, sokkal pesszimistábbak annál (lehetne persze ellenpéldákat is említeni, többek között Darvasi László *Virágzabálók*ját, bár annak hedonista promiscuitása mögött okként ugyancsak az egyes párkapcsolatok önmagában való elégtelenségének meggyőződése áll).

Csak hogy valójában nem ez az erotika kritériuma a már idézett Bataille-nál sem, hanem olyasvalami, ami alapvetően tartalmi kérdés, és ami még az egyéb szempontok alapján eddig pornográfiknak tekintett *Édeskevés*ben is feltűnik – amely szempont alapján tehát ez is erotikus szöveg, s éppen úgy a vágy üres helyeit tematizálja, még ha az előbbieknél talán durvább módon is. Az általunk elemzendő prózaszövegek szemlélete a szexualitással kapcsolatban ugyanis nagyjából összevethető a Bataille (2009) könyvében elmondottakkal, noha mintha ezekben a francia filozófus állításai talán még az eredetinel is pesszimistábbá fordulnának. Bataille (2009) *Az erotika* című munkája szerint ugyanis az önmaga diszkontinuitását érzékelő, az ezt a tapasztalatot sajnálatosként interpretáló ember a folytonosságot a másikkal való egyesülés útján akarja megteremtteni. Ez lehet testi és lelki is, illetve – a leggyakrabban – egyszerre mindkettő: a szenvedély okozza a szeretők testének eggyé válásán keresztül a lelkek kölcsönös vonzódását (ami még intenzívebbé válhat, mint a fizikai vágy), vagy éppen ez a vonzódás vezetheti be az egyesülést. Az esetek nagy részében a megteremtendő folytonosság biztosítója tehát a szív erotiká-

jához is kapcsolódó szexuális aktus, ami egyfajta maga-átadás, de mivel eközben a felek elvesztik saját kontúrjaikat is, a szeretkezés a halállal rokon élménnyé válik, még ha ettől nem is feltétlenül lesz tragikus: tekinthetjük ugyanis az élet igenlésének még a halálban is. Ha a pozitív oldaláról nézzük az erotikus élményt (s kell is, minthogy talán meghatározóbb, s az életünket leginkább átható élményünk), az egy olyan pillanat, amikor az

Mindazonáltal ennek a fonákja is érvényesül ebben az élményben: minthogy az aktus, illetve az orgazmus időben nagyon korlátozott, valójában a folytonosság ígérete, illúziója csak. A kényszeret emellett – mint a személyiség halálát – kisebb törésként vagyunk kénytelenek megélni: miközben a két fél belevész a folytonosságba, az egyéni létből való kiszakadás zavart, szorongást okoz. S ehhez társulnak az egyéb hátrányok is: az erotika alapvetően az erőszak tere, mert az élőlény kiszakítása a megosztottságból mindig erőszakkal jár; s mert a vágy ösztönkésztetés, vagyis egy olyan szenvedély kerít hatalmába minket, amely megbolygatja azt a tekintélyünket megalapozó rendet, testünket a hatása alatt idegennek, nem-emberinek, állatiasnak érezzük, s mindehhez járul még az a szorongás, félelem is, amelyet a szeretők megélnék a szerelem elvesztésétől tartva.

ember átkerül – vagyis mintha átkerülne – egy metafizikai dimenzióba; ráadásul a szerető számára a szeretett lény olyan tükörré válik, amelyben a lét igazságait, mélységét fedezheti fel.

Mindazonáltal ennek a fonákja is érvényesül ebben az élményben: minthogy az aktus, illetve az orgazmus időben nagyon korlátozott, valójában a folytonosság ígérete, illúziója csak. A kényszeret emellett – mint a személyiség halálát – kisebb törésként vagyunk kénytelenek megélni: miközben a két fél belevész a folytonosságba, az egyéni létből való kiszakadás zavart, szorongást okoz. S ehhez társulnak az egyéb hátrányok is: az erotika alapvetően az erőszak tere, mert az élőlény kiszakítása a megosztottságból mindig erőszakkal jár; s mert a vágy ösztönkésztetés, vagyis egy olyan szenvedély kerít hatalmába minket, amely megbolygatja azt a tekintélyünket megalapozó rendet, testünket a hatása alatt idegennek, nem-emberinek, állatiasnak érezzük, s mindehhez járul még az a szorongás, félelem is, amelyet a szeretők megélnék a szerelem elvesztésétől tartva.

A Tóth Krisztina *Vonalkód* című könyvében felvonuló történetekben még az egyes objektumok (például a lakótelep kockaházai) is pulzáló, eleven testként jelennek meg, az egész szöveg szinte vibrál a szenzualitástól, s nemcsak erotikus értelemben. A novellákban az érzéki benyomások, illetve a szintén csak az észlelések, a reflektált érzékelés meghatározta hangulatok általában mintha sokkal fontosabbá válnának, mint maga a cselekmény, s racionális magyarázat helyett is gyakran egy nagyon érzéken (vizuális, auditív, olfaktív élményeken) megalapozott metafora áll. A *Vonalkód* novelláiban más-más a főszereplő (aki többnyire egyes

szám első személyben egy múlt idejű – gyerek- vagy felnőttkori – történetet elbeszélő narrátor is egyben), de többségük akárha lehetne azonos személy is viszonylag összefüggő életrajzzal, érdeklődéssel, érzékenységgel, életszemlélettel: középosztálybeli kislány, később sokat utazó értelmiségi nő, több párkapcsolattal a háta mögött, gyerekkel. De ez mindegy is, a fontosabb, hogy a nő – akárki is legyen ő - szerelmi kapcsolatba kerülve

előbb-utóbb mindig fájdalmas, kiábrándító helyzetbe kerül, a nagy szerelmek majdnem mindig csalódással, megcsalattal is végződnek. Tegyük hozzá, bár a férfiak e novellákban gyakran kegyetlennek vagy csalfának bizonyulnak, Tóth Krisztinánál a cselekményszövés e jellegzetességei nem egy harcos feminista hozzáállásból adódnak, hanem egy még pesszimistább álláspontból: az ekként bemutatott sikertelen párkapcsolatok bemutatása általában az emberi viszonyok reménytelenségét, tragikus voltát képezi le.

A szereplőket az elzártság, kapcsolataikat a hiány jellemzi, s bár érintkezésük alapvetően fizikai – test létezik testért –, de ez nem avatja valakivé a másikat. A női főszereplőkhöz így-úgy kötődő férfiak arctalansága is efféle következmény. És a szerelmesek vagy szeretők egyesülése is ilyen: testies-érzéki élményeket adnak ugyan egymásnak, de ez végső soron veszélyezteti a résztvevők identitását, amit viszont fájdalomként vagy vesztettségként, esetleg egyfajta steril ürességként élnek meg.

A *Take five*-ban a főszereplő lány felfokozott szenzualitása például a szagokra való túlérzékenységben (a párizsi kis cselédszoba penészes-dohos szaga, a szomszédban lakó fiú nem túl gusztusos vécézési szokásai) mutatkozik meg. A francia fővárosban elmagányosodott, bevándorló státuszban, eltárgyasított másikként, idegenként élő bölcsészlány (a narrátor) és a számára teljesen ismeretlen szomszéd zenész kapcsolatát a névtelenséggel és teljes arctalansággal lehet jellemezni: a narrátornak azért nincs neve, mert első szám első személyben beszél, és Párizsban az emberi kapcsolatok hiányában nincs, aki megszólítsa; a férfinak pedig azért nincs, mert hősnőnk nem is ismeri, odáig soha nem jut el a kapcsolatuk, hogy akár egymás nevére rákérdezzenek (ehelyett egy szeretkezésbe forduló veszekedés során „baromnak”, „hülye picsának”, „állatnak”, „kurvának” titulálják egymást). A fiatal férfi – akinek az arcát sem látjuk, ellenben nemi szervére a novella egy adott pontján ráfókuszálunk – még csak egy egészként érzékelt testté sem áll össze: névtelen jelenésként, árnyéklényként látogatja éjszakánként a lányt, „lépések zajából, ízből, szagból, szagatott mozdulatokból” áll: egy „éji lidérc, aki az alvó mellére ül, aki álmában megejti az asszonyokat, és rontást küld a tehenekre, hogy azok többé ne adjanak tejet”. Viszonyuk kimerül a szexualitásban, amelyet a vonzás-taszítás, gyengédség-durvaság kettőse (sőt, talán azt is mondhatjuk, a kristevai abjekció kettőssége) határoz meg. Amikor a narrátor még csak a hátáról „ismeri” a szomszédot, borzad tőle és dühös rá a vécészszejében talált ürülékcsíkok miatt. Majd a szobája előtt elhaladva a félig nyitott ajtón át megpillantja önkielégítés közben: a fiú nemi szerve, mint valami „idol”, „rettegetes húsból való oszlop” mered, amelyet ő „megbűvölve figyel”. Első szeretkezésük, amely a lakás folyosóján állva, egy heves veszekedésből, majdnem-vezekedésből bontakozik ki, hangsúlyosan, sőt karikírozva képezi le a Bataille (2009) leírta erőviszonyt férfi-nő között: az erotika az erőszak tere, az elkülönültségből agresszió útján tépi ki az egyik, az aktív fél a másikat (mely interakcióban a férfi az aktív, a nő a passzív fél); utána viszont a fiú olyan gyöngéden támogatja be a szobájába, s takargatja be a lányt, akár egy beteget. A narrátor számára, ellentétben a távolléte miatt már minden testiségét, szagát, húsát, körvonalait – következésképpen: minden személyességét – elvesztett régi szerelemmel, sokkal inkább megfogja ez a szinte állatias szexualitás, sokkal elemibb erővel hat rá (még ha a lány később el is csodálkozik, amikor az utcán és az élelmiszerboltban találkozva a férfival rájön, az ruhában valójában karcsú, légies jelenség, egyáltalán nem az a durva ösztönlény, akinek saját fizikai élményei alapján gondolta).

E novellának a kötetben ellenszövege a *Hidegpaddó*, hiszen ennek is egy külföldi, egy elgépiesített, eltárgyasult, dehumanizált kultúrában (Japán) idegenként mozgó nő a főszereplője. Ámde itt az előbbieket fonákjával találkozhatunk: a nagy, az igazi szerelem, pontosabban az azzal való leszámolás novellája ez. Egy mély, izgalmas, fantáziadús erotikus kapcsolat cédulákra íródva létezik még, mint a jelenbe hagyományozódott lenyomat, de ezeket a lenyomatokat el kell rejteni, meg kell semmisíteni, hogy megszűnjön a lelki fájdalom – még ha ennek az is az ára, hogy leépül a személyesség, dekonstruálódik

a szubjektum. A lány a végén kiüresített, lélektelen klónná válik: „Klón vagyok: sebhelyek, fájdalom, idő nélküli üres test, történetlenül önmagam tökéletes mása. Tágra nyitott szemembe valaki felülről, a huszadik emeletről vetíti a plafonra életem eddigi jeleneit, leendő emlékeimet.” (Tóth, 2006, 125. o.) A két szerelmes annak idején az erotikát játékká alakította, vágycédulákat írogatva egymásnak: voltak köztük általános, inkább érzelmi jellegű óhajok („örökké maradj velem!”, „sose legyen mással ilyen jó!”), illetve kifejezetten testi kívánságok („fürödjünk együtt!”, „simogasd a melleimet!”, „simogass a hajaddal!” stb.), de még ez a látszólag könnyed izgalom sem oldotta fel a valódi szerelmi együttlét képtelenségét, a szerelem létezésének elvi paradoxonát. Ezt a narrátor, a cetliket utóbb olvasgató narrátor így fogalmazza meg: „Míg szerelmem mondatai egy kivétellel konkrét kívánságokat fogalmaznak meg, az én üzeneteim inkább valami körvonalazatlan, betölthetetlen hiányról üzennek: mintha nem kevesebbet róttam volna rá, mint hogy a létezésem falán nyílt addigi összes repedést betöltse [...] hirtelen megértém, hogy miért beszélt mindig becserélhetőségről, miért hitte, hogy az ő személye tulajdonképpen elvész a lényét beszippantó tébolyult szerelem gyűrűjében. Rádöbbenek, hogy a szenvedélynek ez a foka tulajdonképpen elszemélytelenít, hogy akitől mindent akarnak, az végül semmit nem képes adni, mert nem tudhatja többé, tényleg ő tükröződik-e egy másik lélek örvénylő felszínén.” (Tóth, 2006, 113. o.) A tökéletesen megvalósult szerelemben való feloldódás – legyen szó fizikai értelemben vett együttlétéről vagy az érzelmek hatalmáról – olyan szinten tünteti el a szubjektumhatárokat, hogy az már fenyegetőnek érzékelhető, hiszen azt a kérdést veti fel, tudjuk-e még pontosan, ki is a szerelmünk tárgya, s őt mennyiben tudja ez kielégíteni, egyáltalán, személyében elérni ez az érzelem. (Ezért tehát nem is véletlen, hogy itt is arctalan a férfi: valóban bárki lehetne, a név, a külső leírás, a személyiség bemutatásának hiánya jellemzi ezt a novellát is.) A szerelem mintha tehát feloldaná a másik határait, egyszerre nyitja meg létezését a metafizikai felé, s teszi túl általánossá: a tanulság voltaképpen nagyon hasonlít például a klasszikus modernség egy sajátos vonulatának, a Vasárnapi Körnek metafizikus-idealista szerelemfelfogására (lásd például Lesznai Anna verseit, naplójegyzeteit), csak sokkal pesszimistább hangütéssel.

Csobánka Zsuzsa *Majdnem Auschwitz* című könyve egyszerre posztholokauszti-regény és háromgenerációs családrege, noha főként a keretező nemzedékek sorsa (a Birkenaut megjárt Jákob és a Dunába belőtt, de onnan szerencsésen kiúszó Edit, illetve az ő nyomdokaikon járó unokájuk élete) idéződik fel benne. S ez a többszereplősség (különösen, hogy ismerősök egyes helyeken úgyszintén főszereplővé emelkednek) annál is hitelesebben működik, mert a szövegben nagyon gyakori a nézőpontváltás: a regény, sőt az azt összeadó szövegek is apró, mozaikdarabszerű cserepekre esnek szét, lírai futamokra, futó benyomások rögzítésére, olykor szinte látomásos vagy szürrealisztikus képekre, asszociációkra, hasonlatokra. Az unoka, bár a nagyszülők II. világháborús viszonyosságainak nyomába ered, nem ok-okozati viszonyon, direkt és egyértelmű relációkon alapulva rekonstruálja a maga számára a történeteket, múltkeresésében semmi nincs meghatározva, s ami megfelelésnek tűnik, az is elcsúszik: a múlt a jelen részévé válik ugyan, de a sok törmelék együtt áll össze valamivé, s az így létrejövő mozaik mint tükör mutatja meg a megváltódás lehetetlenségét, az elvágyódás, az elkülönböződés uralmát. Az összes emberi kapcsolat tehát, különösen a szerelmi viszony eleve szenvedésre ítéltetett, „majdnem Auschwitz” mindahány – legyen eleve kudarcos, mint Editkéé, fizikai kínokkal, fájdalmas és visszataszító betegségekkel terhes, mint Erzsébetkéé, vagy bár külső akadályokkal (távolság) nehezített, de kívülről akár harmonikusnak is látható, mint Luluéé. Vagyis bár Editnek, a nagymamának a nyilas suhanc által való szexuális zaklatása és a Dunába lövetése közvetlenül holokauszti-téma, Auschwitz itt már nem csak tényleges élményként, sokkal inkább viszonyfogalomként szerepel. „A szerelem újra és újra megteremti a távolságot ember és ember között, két ember közt annyit hagy csupán, mindketten megélik, egyszerre hajlíthatatlan és feloldhatatlan ellentét feszül közöttük

[...] ember emberben fel nem oldódhat, hiszen mindig a magányra figyelmeztet jelenlétével a másik” – gondolja például Lulu. S a szerző is ezt nyilatkozta a barkaonline.hu-n: a valakivel való együtt lét önmeghasonulás, miközben csak a pusztá létemmel a másinak is fájdalmat okozok: az együttlét mindkettőnket egy majdnem Auschwitzba taszítja (Ménési, é. n.).

A regényben a főszereplők között a leginkább erotikus viszonyként bemutatott kapcsolat Jákobé és Edité, talán azért is, mert ők e családregényben a „megalapozó” generáció, genetikus értelemben és az alaptéma (Auschwitz mint viszonyfogalom) megadása tekintetében egyaránt. Az *Indigó* című fejezetben a háború megpróbáltatásai után ismét összekerülő (de végül majd ismét összeszokni nem tudó) pár kékes neonfényben látható, a fény a szeretkezés végére egészen beburkolja a nőt, hidegsége már mintegy előre utal kapcsolatuk minőségére és végkimenetelére. Míg tehát a neon „tömpevégű lapátkezekkel fogdossa össze” Edit testét, egymáson már hiába keresik kézzel a megszokott párnákat, bőrredőket, „hordozzák a szövetek a múlt emlékeit, a lágert és a Dunát [ti. ahová belőtték a feleséget. F. Gy.], a barakkot és a Szabadkikötőt” (*Csobánka*, 2013, 101. o.). S közben furcsa tükörfjáték is ez az (orális) szeretkezés: a felek, elvesztvén a másik ismerőségét, egymás szemében már nem képesek felismerni magukat, de közben a másik helyett mégis csak önmagukat látják: a szeretkezésben az én a másik másika, aki nem található, nem megismerhető, a magányos én tükröződése a végtelensége által kiüresedett, állandó elcsúszásban lévő jelként tűnik fel.

Voltaképpen nem is meglepő, hogy a mondjuk pornográfiának nevezhető szépirodalmi szövegeknek a szexuális kapcsolatokról adott képe – a sokkoló felszín mögött – bizonyos vonásaiban nem tér el ettől. Spiegelmann Laura (k kabai lóránt) *Édeskevés* című regénye egy kemény, kifejezetten gyomorforgató – nagyon szókimondó, kifejezetten durva szavakat használó, részletességét tekintve hiperrealista – egymondatos jelenettel kezdődik, amelyben vágó, agresszív és abjekció kapcsolódik szintén össze. Egy orális szeretkezésnek vagyunk tanúi, amelyet követően a részeg lány lehánnya partnere nemi szervét, mire az szétveri az arcát; a nő pedig félájultan heverve a földön elképzeli, amint a férfi hazamegy a feleségéhez, és anélkül közöszl vele: s mindezen aktusok pontos bemutatásához még hozzájárul a különböző testváladékok – sperma, menstruáció, hányás, ürülék – meglehetősen részletes bemutatása is. Mint tudjuk, mindezen váladékok a kristevai abjekció talán legegységelműbb példái. Kristeva így határozza meg az abjektet: „az, amittől undorodsz. [Az abjekció F. Gy.] egy nagyon erős érzés, amely egyszerre szomatikus és szimbolikus. Mindenekelőtt valamilyen külső, magunktól eltávolítandó rossz elleni reakcióról van szó, de ezzel a rosszal kapcsolatban az az érzésünk, hogy belülről fog minket megmételtyezni.” (*Baruch és Serrano*, 1988) Az abjektet nem tudom a szubjektum határain kívül helyezni, köztes, átmeneti pozícióban van hozzám képest, miközben képtelen vagyok vele azonosulni; fenyegetőnek érzem, ezért ki akarom lökni (abícere = kivet), mégis egyúttal borzongással vegyes kéjt kelt bennem.

Bataille maga – aki még nem beszélt abjekcióról – a váladékokat egyébként is a trágársághoz kötődő belső erőszak megnyilvánulásainak tekinti, s ezek közül is a vért és a havi vérzést emeli ki: a vér jelképe az erőszaknak, a havi vérzés ráadásul a szexualitáshoz is kötődik.

Az *Édeskevés* esetleg kissé megütközött olvasója azonban a következő – olykor ugyancsak obszcén – fejezetek után hamar rájön, itt is egy lelki válság tanúi vagyunk éppen: a regény főszereplője egy nagy szerelmi csalódást követően, illetve egy korábbi érzelmi trauma miatt kezd önpusztításba, szubjektumának önfelszámolásába, ezért lesz alkoholista és kezd napi szinten teljesen üres szexuális viszonyokba szinte teljesen ismeretlen férfiakkal, majd a végén eljut egy öngyilkossági kísérletig (a könyv végén viszont mintha innen már megpróbálna talpra állni): „Egy szexuálisan túlfutott nő pokoljárása

egy reménytelen szerelem romjain” – ahogy megjelenésekor a regényt a reklámfelhívások hirdették.

Bataille (2009) erotika-esszéjében tehát folytonosan, dialektikusan mutatja be a szerelem paradoxonát, amelyből mintha végig a tragikus pólus lenne a hangsúlyosabb – s most láthattuk, ez az elcsúszás, egyensúlytalanság a fentebb elemzett kortárs szerzőknél is mindvégig jelen van. Még egy rövid részlet ennek megmutatására Bataille-től (2009, 25–26. o.): „A szeretőknek nagy az esélyük arra, hogy nem tart örökre az együttlét, s nem élvezhetik időtlenül az őket összekötő bensőséges folytonosságot. A szenvedés valószínűsége annál nagyobb, mert csak a szenvedés fedi fel, mennyire fontos a szeretett lény [...] A szerelem szenvedésre kárhoztat bennünket, mivel alapjában lehetetlenre törekszik, a felszínen pedig olyan körülmények összejátszására vár, amely a véletlen kénye-kedvtől függ. [...] A szenvedély szünet nélkül azt ismételteti: ha birtokolnád a szeretett lényt, ez a magány fojtogatta szív egy szívet alkothatna a szeretett lény szívével. Ez az ígéret, legalábbis részben, csalóka. De a szenvedélyben ennek az egyesülésnek a képe tölti testet, bár talán mindkét szerető számára más-más formában, örületes erővel. Annak ellenére, hogy ábránd, hogy képzelet, ez a mulandó egyesülés, megőrizve az egyéni önzés túlélését, valósággá válhat. Mit sem számít: e mulandó, egyszersmind mély egyesülésből leggyakrabban a szenvedést, az elválástól való félelmet – őrzi meg a tudatunk.”

Irodalomjegyzék

- Balogh Endre (2006): Pornográfia és erotika, avagy a szöveg öröme. *Prae*, 2014. 05. 12-i megtekintés, <http://www.prae.hu/prae/articles.php?aid=169>
- Baruch és Serrano (1988, szerk.): Julia Kristeva, Summer. In: *Women analyze women: In France, England, and the United States*. New York University Press, New York. 129–148.
- Bataille, G. (2009): *Az erotika*. Nagyvilág, Budapest.
- Brooks, P. (1984): *Reading for the Plot: Design and Intention in Narrative*. Knopf, New York.
- Brooks, P. (1993): *Body Work: Objects of Desire in Modern Narrative*. Harvard University of Press, Cambridge, Mass.
- Csobánka Zsuzsa (2013): *Majdnem Auschwitz*. Kalligram, Budapest.
- Maes, H. (é. n.): *Drawing the Line: Art versus Pornography*. http://www.academia.edu/2313865/Drawing_the_Line_Art_versus_Pornography.
- Ménesi Gábor (é. n.): Megkérdeztük Csobánka Zsuzsát. *Bárka online*, 2014. 05. 12-i megtekintés, <http://www.barkaonline.hu/megkerdeztuek/3518-megkerdeztuek-csobanka-zsuzsat>
- Spiegelmann Laura (2008): *Édeskevés*. Magvető, Budapest.
- Tóth Krisztina (2006): *Vonalkód*. Magvető, Budapest.
- Williams, B. (1982, szerk.): *Obscenity and Film Censorship: An Abridgement of the Williams Report*. Cambridge University Press, Cambridge.

Jegyzet

1 Ennek egy remek – és nagyon sok forrást feldolgozó – példája: Maes, é. n.

Az opera teste, a test operái

Testkonceptiók a kortárs operában – tipológiai vázlat

A paródiaként felmutatott operaklisék, kulisszák permanens tartozékai közé kell sorolnunk a negatív testképzeteket, melyek minduntalan felbukkannak részint a humoros, részint az averziós megközelítésekben. Az arisztokratikus és „természetellenes” műfajként elgondolt opera ténylegesen rendelkezik hagyományos értelemben vett manierista többlettel: referencialitása nem a valóságra, hanem a megcélozandó szépségre, tragikumra vagy komikumra irányul, s ezáltal eredendően metafikcióként működik. Épp ezért a test reprezentációja is a sokszoros tükörfjáték és függetlenedési aktus keretei közt történik.

Fontos lehet továbbá annak a közhelyrendszernek a feltérképezése is, mely az előadó testi adottságainak karakterét célozza meg. Ha az operáról alkotott humoros-paródiaszerű képzetek és megfogalmazások populáris terepén pillantunk szét, számos „szellemes” blogon, honlapon könnyen találunk a test negatív vagy dehonesztáló karakterű megítélésére utaló nyomokat, például: „Az operáról annyit tud az átlagember, hogy abban kövér emberek szerelmesek egymásba és meghalnak, miközben mindenki fülsérítően rikácsol valami idegen nyelven”.¹ A kövérség kiemelése, azaz a kevésbé esztétikus testkép mintegy előre is vetíti a műfaj sorsát s az averzió önkéntelenségét. A klisék karaktere ugyancsak elválaszthatatlan a testi adottságokra tett célzásoktól, például: „A Tenor az operák lúzere. Szerepe, hogy szereti a szopránt, aki érthetetlen okokból őt favorizálja a férfias, jóképű bariton ellenében. Ennek következménye általában tömeghalál.” Vagy: „A spinto tenor sorsa: kivégzés vagy öngyilkosság, esetleg bariton általi hátba/hasba szúrás. Kivételes esetben túlélheti az operát, de ilyenkor utálni fogja a közönség, mert az a szegény kis ötvenes, másfél mázsás cukorfalat gésa miatta halt meg!” A szoprán (teste) is megkapja a magáét, igaz, kissé fondorlatosabban: „A szoprán kedves, szerény, gyönyörű, vékony, csodásan játszik és épp mögöttem áll egy pisztollyal a kezében”. Vagy: „A germán drámai szoprán 10x tökösebb, mint a germán hőstenor, pedig csak nő”. Az operaközhelyek mára elválaszthatatlannokká váltak a testkép minősítésétől, épp ezért, ha előadáscentrikus módon közelítjük meg a kérdést, célszerűnek beiktatni a fonikus és a látványtest fogalmát. A fonikus test elsősorban a fizikumtól, a vizualitástól elvonatkoztatható, hangokból felépített entitásként funkcionál, és a hangkultusz, illetve hangfétis hordozója lesz mintegy függetlenedve az előadó konkrét fizikai valóságától vagy testi vonzerejétől. Ezzel a tradícióval szemben a kortárs operában és zenedrámában látványosan felértékelődik a test mint látvány, mint önazonos vizuális konstrukció jelentősége, az igény szerinti zsírleszívásos szerepazonosság. A látványtest térhódítása a fizikum kiemelése a show, a pop kultúra, a celeb-kultúra hatására az opera műfajába is beférközött, és nem pusztán a nőiesség- vagy férfiasságeszmény jelenkori paradigmáihoz való igazodásban, hanem a kukkoló jellegű megnyilvánulásokban is, pl. a beteg test, az intim testi folyamatok iránti fokozott érdeklődésben.

A látványtest diadalára csupán egyetlen példát emelnék ki: Zachary Stains esetét, aki 2006-ban Spoletóban gyakorlatilag meztelenül énekelte végig Hercules szerepét Antonio Vivaldi *Ercole su 'l Termodonte* (1723) című operájában.² Stains férfiasan kisportolt teste nem epizodikus jelleggel volt meztelen, hanem szinte permanensen. Az opera szereplőinek kiválogatásában bevallottan szerepet játszottak a testi adottságok is. A görög Hercules-vázaképek analógiájára megalkotott karakter megelevenedése alapvetően vetetett fel pár művészetpoétikai kérdést is: lehet-e heroikus a pucér test? Robert Levine (é. n.) például a brutalitás és a szenzualizmus összhangjáról beszél, noha a fallikus momentumok jelenlétét túlzónak tartja. Vajon totális metaforává alakítható-e a test, illetve a test fizikai jelenléte? Kiiktatható-e a vágy jelenléte a látvány erotikumából? És ki kell-e iktatni egyáltalán? Ha a kritikai és a populáris reakciókat vesszük alapul, világossá válik az a meghökkenés is, mely a meztelen férfitest látványát (elsősorban a férfiközönség számára) még mindig kétségbeejtően zavarónak tartja, s így a burkolt homofóbia vagy az önazonosság labilitásától, a vágy mozgékonyaságától való félelem önkéntelen elutasítási koncepciókat hív létre. Ez a szociológiailag is szignifikáns tradicionalizmus a vizualitás evidenciájának sokkját képtelen átlényegíteni, s a konzervatív tudatban szinte kiköveteli a hang és a test elválasztásának igényét. A fonikus test kényelme és absztrakt vágykeltő munkája itt már nincs meg: a vizuálisan megjelentetett test tökéletesen illik a karakterhez, Zachary Stains és Hercules teste egyivású, eszményi összhangot képez. A hangfétisizmus mégis kiköveteli magának a rendezői koncepció, s ezáltal a zavarba ejtően szép test eliminálását s megbélyegzését. A „gayismo” bélyege a szubkulturális esztétikai ízlésvilágába betonozza a másik testére irányuló érzékinek tűnő pillantást. Nem hiába mondja Sabine Fellner (2013, 12–13. o.), hogy „a férfiaknak el kell titkolniuk a másakra irányuló pillantást, mert az a vágy jele lehet.” Ugyanakkor: „A férfiaságot a nézés definiálja, a nőiséget pedig az, hogy nézik.”

A test reprezentációja és performanciája azonban nem csak a klasszikus vagy az elfeledett művekkel kibővített repertoár szempontjából vált az 1990-es évektől fokozottan jelentékkennyé, de a test és testiség mint operatéma is számos artikulációban mutatkozik. Ezeket a tematikus energiáknak alárendelt koncepciókat a legcélszerűbben a posztstrukturalista alapokból kiindulva a vizualitás technikáit kódoló nyelvként vagy alakzatként érdemes leírni. Az alábbi tipológia természetesen nem végérvényes, csupán megkísérli megragadni a legfőbb testkonstrukciók irányulásait.

A szinekdochikus test

Eötvös Péter *Paradise Reloaded (Lilith)* című operájának (magyarországi bemutatójáról lásd például: Csehy, 2014, 19. o.) szinekdochikus testkonceptiója a testrészből (oldalbor-da) lett test önállóságának és a matériaként felfogott teremtsanyag hiányának dinamikáján alapszik. Éva nem képes teljességgel önálló entitásként létezni, hiszen maga is Ádám része, annak a hiánynak (a hiányzó bordának) a megtestesülése, mely a férfitől örök velejárója. A szerelem tehát a nárcisztikus hiány költészetévé válik: a férfi teljességének, egészének helyreállítására irányuló érthetetlen vággyá. Ádám észre sem veszi a magjáért ügyködő, önálló testű Lilithet, ő csak Évával, vagyis önmagával foglalkozik. Még Lilith múltat firtató kérdésére sem válaszol, emlékei mintha törölődtek volna. A „nem emlékszel rám?” kérdés wagneri kérdés marad (lásd Trisztán és Izolda esetét a bájtállal), s nem ez az egyetlen analóg helyzet, melyben a 19. századi zenedráma elemei felbukkannak: Lilith időnként például valósággal Kundryként (Parsifal) viselkedik. Eötvös számára jelentékeny kihívás a létdramával való szembenézés patetizmusa, melyet rendkívüli leleménnyel számol fel, főként a drámai és zenei analógiák megidézésében rejlő leleplezésekkel. A létezés mozgatórugói, illetve a kifejezés sémái egyek és ugyanazok. Az opera alapszer-

kezete Madách *Az ember tragédiája* című művét idézi, de a létrehozott mintázat egészen másmilyen: a teremtésnek itt nincs heroizmusa, sőt, igazi fényei sincsenek, ráadásul a gonosz sem igazán gonosz, s az „apokrif” Lucifer inkább intellektuális vitapartner az Úrnak, mintsem a sátáni megtestesülés maga. Lilith mondja ki az opera egyik központi gondolatát, hogy Isten egyik legnagyobb fondorlata épp az, hogy képes elhittetni magáról, hogy nem is létezik. Ebben a létező nemlétezésben vagy nem létező létezésben van kiszabva a földi létter maga is. Lucifer nem tudatosítja, hogy Lilith minden szempontból előnyben van: Lilith ugyanis, akárcsak Ádám és Éva is földi lények, míg Lucifer égi entitás, aki nem a porból jön, ezért nem nézheti másként a majdani, az örökkévalóság egészébe kiszabott időkerettel beillesztett létezést, mint felülről. Épp ezért az ő szeme a nagy rendező szeme, az Úr szemével azonos szem. Ebben a sémaazonosságban különleges szerepet játszik az emberi test: a borda hiánya és a borda életre kelése mellett Ádám spermája játssza a kulcsszerepet. A teremtés helyét a szaporítás veszi át s a kreatúra-lét helyét a testi valóság létszorongatottsággal terhes tapasztalata. Farkas Zoltán (2014) felhívja a figyelmet arra a zenei mnemotechnikus mankóra is, mely a szereplők nevének hangtestét írja bele minduntalan a darab zenei szövetébe (Ádám, A–D, Éva, E–A, Gott – G). Ezek a testbe íródások az ironia megkonstruálásában is rendkívül hatékonyak tudnak maradni, például: „Mily találó ironia az is, hogy az alácsukló hamis szeretetmotívumot az E–A, azaz Éva nevének zenei hangjai hordozzák.” (Farkas, 2014) A test hangzasképletté válása és azonosulása a zenei identitással valósággal megtöbbszörözi a jelenlét és a cselekvés értelmezésképeit.

Az Eötvös-opera is rendelkezik futurisztikus és disztópiákba illő dimenziókkal, ám a rész-egész viszonylat radikalizmusát a legszigorúbb logikával Michael Nyman (2002) *Facing Goya* című operája viszi a végletekig. A központi téma a test részegységéből rekonstruálható (vagy / és) újratehermenthető zsenialitás. Robert Worby – az opera kísérőfüzetében olvasható – bevezetője szerint a darab a manifesztáció és a felfedezés, illetve leleplezés dinamikáján alapszik. Ez a kontrasztív rendszer valóban kiséletekben gazdag feszültségteret hoz létre. Az opera fináléjában a klónozott Goya saját koponyája darabkáit szedegeti össze. A test ekkor szembesül igazán önmaga megismételhetőségével, miközben az önazonossága kérdésesebb, mint valaha. Nyman a testtudományok pszeudotudományos idealizmusából indít: az ideális teremtmény fizikai paramétereinek meghatározására kidolgozott koponyamérés-tan ugyanolyan fontos lesz, mint a Franz Joseph Gall nevével fémjelzett frenológia, mely az eszményítő paraméter-konstelláció felállításával mellett erőteljes szelekciós jegyeket is hordoz. A 27 szerv (úgynevezett dudor), mely az agyat alkotja, olyan összmunkára képes, mely kiadja magát az identitást konstruáló személységjegyeket (a ragadozó ösztöntől a költői tehetségig). Az eugenetika még tovább lép: az ideális teremtmény kitenyészhetősége, esetleges kollektív fajisága érdekli, a klónozás pedig a teremtmény megismételhetőségével kísérletezik, egy új szociokulturális térítő-dimenzióba telepíthető és aktiválható entitással. A test ideologikus átszabásának koncepciói olyan történeti-szociológiai sémarendszert rajzolnak ki az opera mögé, mely világossá teszi az ellenszegülés vagy az elvakult koncepciók tragikumának gócpontjait is. A tudomány és a művészet összejátszása csak a tudomány irányából érkező impulzusként hathat („a ma művészei a tudósok” – éneklik a darab egy hangsúlyos helyén), ugyanis a holisztikus világkép racionálisnak álcázott irracionalizmusa igényli a rítust és a misztikus tudás romantikus képzeteit. A művészet nem lép fel tudományos igénnyel: a művészeti tudás mégis a test tudása marad, miközben a testet alaposabban ismerő (ál)tudományok lényege épp a testről szóló diskurzus világos alapokra való helyezéséről szól. A mérési adatokon vagy a rész izolálásán alapuló konstrukció konkrét jelöltjeit is kitermeli, ám a feltárt struktúra interpretálása átlátszóan széttartó, s alapjaiban kérdőjelezi meg a kutatási tárgy létjogosultságát. „Minden tudományban léteznek mindentudók, anélkül, hogy bármit is megtanultak volna” – mondja a művész testét jelképező Goya. Az opera ket-

tós idealizálása e tendenciákra épít: a tudós egzakttság és a művészi kiismerhetetlenség fétiseire. Az egzakt konfrontációra is sor kerül: az első antropometrikus laboratórium atyja, Francis Galton (1822–1911) természetesen ideális koponyával rendelkezik, s így viszonyítási alapot képez például Goya adottságainak megítéléséhez. Ebben a struktúrában sarkítva a művészet egzisztenciája válik létkérdéssé: „Ön megtiszteltetésnek venné, ha száműznék saját képzeletéből?” – kérdezi a klónozott Goya teste az őt újratерemтő tudósoktól. Nyman operája a művészet misztifikált titok-pillanatainak egyedisége mellett érvel romantikus eszközökkel, még akkor is, ha egy tökéletesen technokrata művészet ideáját is kialakítja. A minimalista zenei nyelv radikalizmusa is ehhez az ideához társul: feltűnő és tudatos az a technika, ahogy a zene eláll a szavakban rejlő drámai kifejezés felvállalásától, önálló életet él és szinte függetlenedik a mondanivaló súlyozásától vagy hagyományos kiélezésétől. Az önálló és önjáró hangzásvilág szétartása, a hagyományos operai szerepartikulációktól való idegenkedése a kommunikáció kudarcának lenyomata is lesz. A szelektív szaporodás ideája könnyen állítható párhuzamba a szelektív zenei szaporítás minimalista gesztusával. A szexualitás és a végső soron ráépülő kultúra halála és vége nem azért kiábrándító, mert a gyönyörkonstrukciók technikai-érzelmi leválasztása ne lenne lehetséges a szaporodás folyamatáról, hanem mert megszabadul a devianciától, a különlegesség provokációjától, mely a művészet lételeme. Nyman Goyája világossá teszi: nincs átörököthető zsenialitás, nem ismétlődik meg és nem lokalizálható az érte felelős biológiai „tény”, a művészet útja nem követhető nyomon testi folyamatok feltérképezésével. A klasszikus operastruktúra, a változékony melodikusság épp ezért válik Goya szólamának fontos elemévé.

A tárgytest

A tárgytest témakörébe sorolható kortárs operák a test fétiszizálásából indulnak ki: a test csak részint tekinthető egy önkonstruálási folyamat részének, lényegében mások „igényeinek” rendelődik alá, ezért az önmegvalósítás és az öndestrukció dinamikája mozgatja.

A nőiség (vagy férfiasság) katakretikusan elgondolt kategória lesz, a nyelvi-konvencióra irányul és nem elsősorban a referencialitásra. Olyan imaginárius jelöltet hoz létre, mely a másik vágyából építkezik, miközben elszakad tulajdonképeni testi realitásától.

A tárgytest témakörébe sorolható kortárs operák a test fétiszizálásából indulnak ki: a test csak részint tekinthető egy önkonstruálási folyamat részének, lényegében mások „igényeinek” rendelődik alá, ezért az önmegvalósítás és az öndestrukció dinamikája mozgatja. A nőiség (vagy férfiasság) katakretikusan elgondolt kategória lesz, a nyelvi-konvencióra irányul és nem elsősorban a referencialitásra. Olyan imaginárius jelöltet hoz létre, mely a másik vágyából építkezik, miközben elszakad tulajdonképeni testi realitásától.

Turnage (2011) *Anna Nicole* című operája a portréoperák műfajába sorolható alkotás, mely Anna Nicole Smith (1967–2007) modellt, Playmate, színésznő, sztriptíztáncos pályáját követi nyomon. Az önpusztítás művészeteként is felfogható nőkép fokozatosan fordul át a „nő” paródiájává, s lesz ily módon az operadiva alternatívája is. Turnage ragyogóan sejteti, hogy a celeb kultúra, a médiauniverzum szépségkultusza és szépségipara, de még a pornó klisérendszere sem idegen a klasszikus opera klisérendszerétől.

A mellplasztika, a show, az érdekházasság, a narkózis, a szórakoztatóipar és a bulvár elemeiből összerakott test valóban realizálódik fizikai értelemben is, és pillanatnyi tündöklése sikeres a társadalmi térben is. Ez a deklasszált díva-lét a sztiptiztáncosnőből lett milliomosféleségig ívelő pálya csúcspontja, melynek tragikuma szinte kezdettől borítékolható. Az antiintellektuális nézőpont a showműsorok folytonos kukkolótechnikájának perverzójával rögzíti az eseményeket: a rögzítést végző szem érzéketlensége azonnal kéjelgővé válik, mielőtt a performansza kerül előtérbe. A látás és a láttatás iróniája eredményezi a zenei nyelv eklektikus radikalizmusát is: a túljátszott gesztusokkal még a legmegátalkodottabb shownéző is tisztában van, ám ez a túlzáson alapuló nyelvhasználat (és a hatására generált pszichózis) fokozatosan válik otthonossá és nem egy esetben egyenesen vágyottá is. A tehetség vagy a különösség a nemmindennapiság betegesen felnagyított illúziója, az öndestrukciónak tökéletes terepe.

Thomas Adès (2005) 1995-ben bemutatott *Powder Her Face* című, filmszerűen felépített operája kifejezetten angol témát dolgoz fel: az arisztokrata réteg hipokrita prudériáját jeleníti meg a hatalom intézményrendszereinek tükrében. Már a cím is kettős jelentésű: a társadalmi, emberi látszat, a púder jelentőségét hangsúlyozza a valóság arcával szemben, miközben erőteljes, obszcén metafora is. Az előítéletekkel terhelt, ám szabados életű hercegnő modellje Margaret, Argyll hercegnője (1912–1993) volt, aki Ethel Margaret Whigham néven született. A hírhedt arisztokrata nevezetes férfitalál, mások szerint egyenesen nimfomániás volt. Első férje, az amerikai golfozó, Charles Sweeny nem tudta kordában tartani, szerelmi étvágyát már ekkor is számos más (gyakran közismert vagy kifejezetten magas társadalmi beosztású) szeretője elégítette ki. 1951. március 22-én hozzáment Argyll hercegéhez, Ian Douglas Campbellhez, akitől 1963-ban egy meglehetősen durva válóper során vált el. A bíróságon, mivel a férje hűtlenséggel vádolta, több kompromittáló polaroidfotót is bemutatott: az egyiken a hercegnő épp felláció közben volt látható (innen jött a zeneszerző ötlete, hogy megalkossa az opera leghírhedtebb áriáját, az úgynevezett fellációáriát). Az arctalan férfi kiléte azóta is bizonytalan. A hercegnő 1975-ben megírta emlékiratait *Forget Not* címmel. Az opera tehát nagyrészt valós eseményeken alapszik: az eladósodott hercegnőt valóban kitessékeltek London egyik legelegánsabb szállodájából, s gyerekeit egy pimlicói otthonban helyezték el. A darab zenei szövete meglehetősen összetett: Adès különösen érzékenyen képes szintetizálni látszatra különböző elemeket, módszerének sikere abban rejlik, hogy a populáris regiszterből származó alapanyagot sosem hatásvadász céllal emeli be művébe, hanem ahelyett, hogy a darab intellektuális összetettségéből engedne, inkább a legmagasabb szintre emeli a beépített panel zenei struktúráit. Az opera zenéjében felfedezhető Conlon Nancarrow poliritmikus megoldásainak, illetve Astor Piazzola tangóinak hatása, Kurt Weill világa, a foxtrott, a keringő és az angol partyk zenei univerzuma, de ellenpontnak ott van Sztravinszkij, Britten, a késői Ligeti György és kivált Alban Berg. Adès zenéje egyszerre analitikusan zárt és eklektikusan nyitott, elképesztően virtuóz, ahogy egyensúlyozni tud a tragikum és komikum határán, ahogy a groteszk mint zenei minőség megképződik. A leplezetlen szexualitás leplezetlen zenei elemekkel van bemutatva: mintha a hagyomány vetkőzne meztelenre, mintha a legkülönfélébb historikus testek keresnék egymás kegyeit. Az opera cselekménye sodró erejű, filmszerűen építkező, a nyelvi és zenei regiszterek változatosak (bírósg, szálloda, vidéki ház, interjú stb.). Meglepően izgalmas az is, hogy Adès egyes szerepeket összevont (ennek állítólag anyagi okai voltak), így például a herceg, a szállodaigazgató és a bíró egy és ugyanaz a személy, ahogy a pincér és a villanyszerelő is, illetve a szobalány és a herceg szeretője. Ez az összevonás újabb értelmezési kalandra csábít: a herceg bírja lehet egy olyan nőnek, akit ő maga is rendszeresen csal, s igazgatóként úgy penderíti ki a szállodából, ahogy a saját életéből iktatta ki? A villanyszerelő kigúnyolja azt a nőt, aki rendszeresen kielégíti? Adès kifejezetten kifinomult mestere a jellemábrázolásnak:

a hercegnőhöz társított hárfa a csillogás, az ékesség és az éteri, megbabonázó szépség kifejezője lesz.

A pusztán az alkalmi érzéki vágyaknak alárendelt testiség ilyen fokú ábrázolása, akár csak Turnage művéénél, itt is elválaszthatatlan a bulvár sémarendszerétől. A mű ezért lehet a „Monica Lewinsky-generáció Don Giovannija”.³ Az eklektikus összhatás dramaturgiai tudatos célirányossága eredményezi azt a folyamatot, mely egy antipatikus és képmutató ösztönlényből pusztán a zene varázslata révén teremt meg egy szánalomra méltó, tragikus hősnőt. Az átöltözés, a test és a személyes lét lecserélhetősége a játékon keresztül válik egzisztenciális tétek kifejezőjévé: az opera nyitóképében a villanyszerelő felölti a hercegnő ruháit, a szobalány kirúszozza őt, majd parodisztikusan eljátsszák magát a „divát”. Amikor a kigúnyolt vendég betoppan, a paródia eredetije túltesz önmagán még akkor is, ha a hatalmi diskurzusban megkövetelt nyelv ennek ellenébe megy. A paródia ugyanis nem képes megjeleníteni az identifikáció tragikumát és méltóságát, ezért egészen egyszerűen életképtelenné válik a jelenet végére. A test mint látvány a helyettesítés aktusában megszégyenül: a női test megsokszorozhatatlan. E folyamattal szemben sokkal fontosabbá válik a férfitest redukciója. Az opera egyik 1953-as jelene-tében, amikor II. Erzsébet koronázása miatt a szálloda zsúfolt, a hercegnő a hotelszo-bájában ejtőzik és elcsábítja a szobapincért, majd orális örömeiben részesíti. A pincér kezdetben húzódozik, félti az állását, végül mégis beadja a derekát. Amikor a hercegnő rákérdez, talákoztak-e már korábban, a pincér csak annyit mond: „Tavaly áprilisban, ugyanilyen körülmények között”. A péniszre redukált testtel szemben a hatalom testét jelképező hercegnő testének megismételhetősége lehetetlen.

A tükör- vagy skizoid test (adjekciós test)

A tükör- vagy skizoid test (adjekciós test) esetében a szembesülés radikalizmusa vagy nárcisztikus jellege dominál, illetve a két- vagy több alakú test szimultán jelenléte ész-lelhető.

Az énmegsokszorozódás, testtöblet, illetve az időfaktor áthágása zenei viszonylatban remekül kiaknázzható.

Michael Van der AA (2011) *One* című multimediális operája nem lineáris cselekmény-vezetésű: egy tudathasadásos nő jeleneik meg előttünk, aki egy különös sercegést pro-dukáló lámpával próbálja megvilágítani az arcát. Ez a sötétségből szabadulni vágyó arc az opera egyik vezérmotívuma marad. A nőt spirituális, önismereti kérdések kínozzák, illetve egy megfeythetetlen trauma képei villannak elének. Minden tárgy (asztal, füzet, vonalkahúzás, gyertyák, befőttesüvegek stb.) jelentőségteljessé válik, különösen akkor, amikor a videófelvételen megjelenik a nő idősebb változata, s hasonlóan cselekszik. A nő monológját trauma-elbeszélések szakítják meg, melyekhez a főszereplőnek is köze van: egy sötét erdő (a tudat) képei és hangjai elevenednek meg, egy kétségbeesett menekülés mozzanatai. A nő faágakat tördel méretre, majd befőttesüvegekben tárolja „emlékeit”. Mintha a rendezetlen természet vad burjánzását akarná megregulázni, miközben a trauma-t csak konzerválni képes, feloldására esély sincs. Tevékenységéről precíz „naplót” is vezet, melyben vonások jelölik az elvégzett munka mennyiségét. A videó és a színpadi történés élénk párbeszédet folytat egymással: a nő önmagával szembesülve még duettet is énekel saját elveszett vagy vélt identitásával. Amikor az idősebb nő karcsontját hasonlóan próbálja meg kettétörni, mint az ágakat, világossá válik a cselekvés metaforikus természetének testi aspektusa is. Az identitás többé helyreállíthatatlan, a trauma ereje szétforgácsolta az ént.

A megsokszorozódásra jó példa Harold Bloomenfeld (1997) *Seasons in Hell* című, 1996-ban bemutatott Rimbaud-operája. Az opera címe Rimbaud *Egy évad a pokolban*

című versciklusát idézi. „Le akarok leplezni minden misztériumot: a vallás vagy a természet titkait, a halált, a születést, a jövőt, a múltat, a világteremtés tanát, a semmit. Mester vagyok a szemfényvesztésben” – írja a költőzseni *Éjjel a pokolban* című prózaversében (Rimbaud, 1981, 230. o.) (Kardos L. fordítása), s nagyjából ez az opera alapötlete, illetve bölcséleti végkicsengése is. Rimbaud-t három személy alakítja: az ifjút és az idősebbet egy-egy bariton, verseit pedig franciául egy szoprán szóltatja meg a darab egyes markáns pontjain. Ez a szoprán részint a költészet allegorikus figurája, részint az események szenvedélyes kommentátora, részint pedig maga a Rimbaud-szövegtest. Az események megállíthatatlan gyorsasággal pörögnek, töredezetten, mozaikszerűen adják ki az életpályát magát: Blumenfeld mintha filmre szánta volna a darabját. A hallgató csak kapkod, benyomások sokasága éri, és színpadkép nélkül helyenként nem érzi kellő súlyúnak egy-egy jelenet kidolgozását, vagy épp ellenkezőleg, egyes esetekben Blumenfeld megoldásai egyszerűen túlrómantizálnak vagy túldimenzionálnak hatnak (például az első felvonás vége). Blumenfeld operája tartalmilag kétségtelenül túlszűfolt, zeneileg viszont kevésbé változékony. Két központi narratíva látszik kibontakozni: a Rimbaud–Verlaine viszony (a bemutatóról szóló recenziók kiemelik a szerző bátorságát a homoerotikus téma felvállalásáért), illetve Rimbaud betegségének és halálának tematikája. Rimbaud megosztása ifjabb és idősebb önmaga közt jó ötletnek bizonyul, és valóságos katalizátorként hat: a két én elbeszélése így az időben szabadon mozogva járhatja át, írhatja felül, vagy akár olthatja ki egymást. (Einojuhani Rautavaaranál [2002] találni hasonló, talán sikeresebb megoldást *Alexis Kivi* című operájában.) A rövid dallamfrázisokat a zenekar energikus kitörései törik meg, s ez leginkább az expresszionista és pointilista törekvésekkel rokonítja a művet. A test megosztása zenei értelemben is megosztások rendszerét indukálja.

A transzmutációs test

A testoperák egy különleges csoportját képezik azok a darabok, melyekben a test mint egy fogalom helyett álló metafora jelenik meg, nincs szó szerinti jelöltje, katakrézis jellegű.

Ugyancsak ide sorolhatjuk azokat a megoldásokat, melyek célja a virtuális (képzelt) testeken keresztül megszerezni a másik testét.

Nico Muhly *Two Boys* című operájában, melyet 2011-ben mutattak be (2013-ban a Met is műsorára tűzte) a virtuális test csábítása kerül előtérbe, miközben a hozzáadott test lényegében a másik testének megszerzésére irányuló képzet. A nyitó jelenetben detektívtörténetet bont ki: Anne Strawson, a detektív különösen nehéz ügyben nyomoz. A tizennégy éves Jake-et szíven szúrták, és azóta is eszméletlen. Minden jel arra vall, hogy a bűncselekményt a tizenhat éves Brian követte el. Brian azonban körömszakadtig tagad: azt állítja, interneten csalták törbe, és teljességgel ártatlan. Furcsa karakterekről kezd el beszélni: a tizennyolc éves, szépséges és dúsgazdag Rebeccáról, Jake lánytestvéréről, egy bizonyos Fiona néniről, aki egy nemzetközi kémhálózatnak dolgozik, illetve egy tébolyodott kertésről, akit Peternek hívnak, s akit Fiona bérgyilkosként használ. Muhly virtuális világa az operaértő számára különösen komikus, hiszen Benjamin Britten operapoétikáját idézi, nevezetesen *A csavar fordul egyet* című mű nyomait tartalmazza (White, 1978). Ami az ártatlanság pusztulásának poétikáját fetisizáló Britten számára még reálisan elképzelhető történelem volt, Muhly számára már csak virtuális dajkamese. Ugyanakkor ez a dajkamese még mindig képes tragikumot indukálni maga körül. Anne azt javasolja, hogy Brian hagyjon fel a maga nevetséges hazugságaival, és vallja be a tetét. Brian hajthatatlan marad, ragaszkodik a meséhez, a szimbolikus „hagyományhoz”. A detektív lefoglalja a fiú számítógépét a mit sem sejtő szülőktől, asszisztense pedig átnézi a fiú chat-szövegeit. A detektívnő mindeközben súlyosan beteg anyját gondozza.

Otthon megnézik azt a videót, melyet egy üzletközpont kamerája rögzített: meglepetten tapasztalja, hogy nincs evidens bizonyíték a támadóról. A kamera objektivitásának kérdése újabb poétikai dimenziót is bevon: az evidencia poétikusságát, a valóság értelmezhetőségének látszatjellegét. Brian a nő szemére veti, hogy gőze sincs a netről, majd előadja, hogy mennyire imádta a szexuálisan is nagyon merész Rebeccát, bármit megtett volna érte (még webcam-szex is történt „köztük”). A távoli, virtuális intimitás felszabadítja a testet: miközben Brian Rebecca előtt lecsupaszítja önmagát és szexuálisan kibontakozik, a látványt iskolatársa élvezi ki. A bevásárlóközpont objektív kamerája és a webcam-szex közben használt objektív kamera látásmódja látszatra azonos: az interperitáció azonban itt is, ott is problematikussá válik. A fiú és a virtuális szexpartner szinte belerokkant, amikor kiderült, hogy Rebeccát megerőszakolta és megölte a tébolyodott Peter, mert bátyjával, a számítógépszeni Jake-kel leleplezték egy nemzetközi kémhálózatot.

Anne meglátogatja Jake anyját kómában fekvő fia mellett a kórházban. A beszélgetésből kiderül, hogy Jake-nek valóban van Rebecca nevű nővére, ám a lány eltűnt. Fiona szintén létezik. Létező és nem létező, valós és vélt testekből nincs hiány: a valóságsszimulációk láncolata koherens, egymás mellett létező „érvényes” narratívákat eredményez. A detektív nő ráébred: nem kizárt, hogy Brian igazat mond. Anna az irodában tölti a nap végét: álomszerűen megjelennek előtte a bizzar történet szereplői. Az opera egyik gyönyörűség pontja ez a rész: az igazság letéteményese, megszállottja, a fantazmagóriák eloszlatója az irracionalitásban talál önmagára. Anne parancsot ad Fiona felkutatására, illetve Rebecca esetleges holttestének azonosítására valamelyik hullaházban. Az események felgöngyölítése tovább folyik: kiderül, hogy Jake meglátogatta Briant, menedéket keresett Fiona és Peter elől. Brian beengedte, s a helyzet odáig fajult, hogy még szexeltek (felláció) is. A virtuális webcam-élvezet Jake számára valósággá vált. Fiona azonban hatalmas összeget ajánlott fel Briannek, ha elteszi láb alól Jake-et. Brian ezt természetesen ellenezte. Anne agyában hirtelen megvillan, hogy magára hagyta beteg anyját, elképzeli az idős nő halálát, ezért hazarohan. Otthon azonban az idős nő nagyon is elemében van: kioktatja lányát, hogy fogyjon le, vegyen fel normális ruhát, decens sminket, hiszen az élet álarcosbál. És a detektív nőt épp ez az impulzus ébreszti rá a megoldásra: a hivatalba rohan, hogy bizonyítékot találjon elméletére, mely szerint az egész történetet Jake agyalta ki, és virtuális identitások megteremtésével csalta törbe, láncolta érzelmileg magához barátját és szerelmét, a heteró Briant. Miután ráébredt, hogy a fiú nem lehet soha az övé, az öngyilkosságba menekült, melyet gyilkosságnak álcázott, hogy így álljon bosszút, hogy sorsukat így kösse egybe. A Denis Cooper írásművészetére (kivált a chat-nyelven írt *The Slutsra*) emlékeztető opera tehát, ahogy a meleg operatradíciót kutató Wayne Koestenbaum nyilatkozta a *The New Inquiry*-nek: „egy fiatal meleg fiú metaforikus elvetéléséről” szól (*Droitcour*, é. n.).

A szép test (látványának és közelségének) birtoklását teszi meg tárgyául Jonathan Dove (2008) *Sirensong* című operája is, noha kezdetlegesebb technikai körülmények között. Élhetünk-e egymás mellett anélkül, hogy a pusztán közös környezet azonnal ne alakítana ki valamilyen viszonyt akár a legspontánabb idegenség közepén is? Hogyan illesztk bele mások észrevétlenül saját egzisztenciájukba a mi létünket? Milyen szerepet játszunk vagy játszhatunk egy olyan darabban, melyről azt se tudjuk, hogy valójában miről szól?

Jonathan Dove *Szirénda* című operájának is ez a lényegi tartalma, mely Gordon Honeycombe könyvén és Nick Dear librettóján alapszik. Davey Palmer matróz a *Navy News* című lapban válaszol egy Diana nevű fotómodell hirdetésére, akivel rendre érzéki töltetű szerelmesleveleket vált. Diana pazar hárfa-ostinatók közepette jelenik meg, a valóság és képzelet átjárhatóságában megnyilvánuló vágykivetülésként, ennek a hangulatnak igazi mestere. Az „édes semmiségek” nőjéből fokozatosan végzet asszonya válik, miközben Davey egyre több „édes semmiségtől” válik meg. Az „édes semmiségek” zenei

frázisa az opera egyik karakteralkotó motívuma lesz. A tapasztalatlan, a maga egynemű közegébe bezárt Davey számára Diana valóságos elérhetetlen szirénként, a férfivágyak zaklatott tengerén csábító misztikus hangként mutatkozik meg. Az opera mesteri módon képes lebegtetni ezt a többrétegű illúziót. Az imádott hang azonban a valóságban Jonathan Reedé: a szerző a látványos Odüsszeia-effektusok mellett nyilván elemeiben a Dávid és Jonathán mítoszt is játékba kívánta hozni. Jonathan Davey naiv érzelmeit a szexuális izzásig hergeli, ám fokozatosan apróbb ajándékokat csal ki állítólagos lánytestvére számára (a komikus csúcs talán az, amikor egy karkötő helyett mikrosütő vásárlására veszi rá), aki minden egyes randi alkalmából épp sorsdöntő fotózáson van, vagy más, halaszthatatlan elfoglaltság köti le. Davey tehát minduntalan Jonathannal randevúzik, noha folytonosan Diana hangját hallja. Dove mesterien jeleníti meg a levélírás aktusait: a zenei feszültség e részletekben mindig fokozó jellegű, és a már-már bekövetkező nemi aktus fiziológiáját kopirozza. Az ötödik jelenet a felgyülemlett erotikus feszültség levezetésének közvetlen megzenésítése: az angol operairodalom talán egyik legprovokatívabb jelenete Thomas Adès hírhedt fellációáriája mellett. Davey és Diana számos elképzelt jelenetekben találkoznak, ám a néző ezek fiktív voltát, vagyis azt, hogy minduntalan Davey vágyaiba lát, mindvégig csak sejti. A kapcsolat másik nagy metaforarendszere a hajózás regiszteréhez kötődik: „Ez az a hely, ahol még nem jártam sosem, / az óceán feneke... / szívem örvényei...” – éneklí a nem túl intellektuális, de naiv esendőségében igencsak szeretetre méltó, magát szinte tragikus figurává kinövő Davey Dianának egy magát a romantikus valcer zenei karakterében megvalósító „fiktív” jelenetben. A zene idillikus édessége érzékelteti az álmvilág romantikus rózsaszínét, de Dove nagy erénye, hogy jól adagolja a patológiákat és a tragikusokat is. Ráadásul az elfojtás kettős zenei karaktert nyer: Davey a homoszociális közegtől szenved, Reed a beállítottságától. Ha szabad ilyet mondani, Dove a zene egyik legnagyobb rétor: eszköztára bámulatosan illeszkedik a folytonos, szinte elviselhetetlenül érzékivé gerjesztett remény állapotának fenntartásába, mely az opera alaphangjává válik. Davey alakjának zenei-dramaturgiai tétje a naivitás és a vágy retorikájának elevenen tartása. Amikor a helyzet már-már tarthatatlanná válik, Jonathan azt hazudja, hogy Dianánál váratlanul rákbetegséget diagnosztizáltak: természetesen gégerákot, mivel a hang „integritása” csakis így őrizhető meg mind Davey álmaiban, mind pedig Jonathan terveiben. Az arc eltörlése, illetve az álomarc megőrzése is radikális: Davey fotó helyett erotikus levelet és egy bugyit kap az imádott „nőtől”, Jonathan viszont begyűjt egy fotót Daveyről, sőt Davey izmos teste zeneileg is megjelenik, amikor Jonathan fotózza őt, amint felmerül a tenger habja közül. Ráadásul Diana vágyképe is ott fürdözik sárga bikiniben. Látható (és még inkább hallható) az a csodás játék, mely a szirén jelképiségét különféle kontextusokba helyezve képes bemutatni az identitások és vágyak odüsszeiáját. A test egyszerre válik képpé és hanggá. Jonathan speciális kopogós jelbeszédet eszel ki, melynek segítségével a „szerelmesek” társaloghatnak: ő Diana tolmácsává válik, s így szerepéből fakadóan valós érzelmeiről is beszélhet. Kétségtelen remeklés Jonathan alakjának kettős zenei nyelvezete: részint a csalóé, aki pénzt és ajándékokat sajtol ki a fiúból, részint a fiú érzéki kisugárzásában fürdőző „baráté”. Dove zenéjének egyik legmegkapóbb része a singapore-i jelenet, mely a gamelánmuzika bűvöletében fogant: a keleties hangzás azonban Debussy és Ravel stilizált orientalizmusát idézi. A 12. jelenetben kialakuló együttes minden tekintetben csúcspont: öt hang összjátéka teremt ötféle lelkiállapotot és két határozottan elkülönülő szituációt. Davey intim beszélgetéseit Dianával a kormányos lehallgatja, jelentést tesz a kapitánynak, Daveyt viszont épp Jonathan törli kéjelegve szárazra, illetve fotózza a tengerparton. A Davey által nem észlelt valóság váddá válik: a felelősségre vonás elkerülhetetlen. Ez a jelenet zenei szempontból is igen hatásos, ami a katonai szigor szenvtelenségéből és a kitörő intimitás feszültségéből fakad.

Ha Dove zenéje nem lenne ilyen csodálatosan kidolgozott, azt mondanám, hogy e ponton, amikor Daveyt homoszexualitás vádjával el akarják távolítani öfelsége hadi-

tengerészetének kötelékéből, és előveszi Diana leveleit, a történet befejezhető is lenne, Jonathan letartóztatása már felesleges és szájbarágós adalék. Persze, az opera mindig több terhet visel el, mint a zenétlen dráma. Gyönyörű viszont a záró kép, mely zeneileg mintegy keretezi a darabot: a lelki összeroppanásból kigyógyuló Davey örségben áll, Diana hangja pedig misztikusan zsong, csábít, kísért a szélben... A szírentest mégiscsak létezik, hiszen a gondolat, a vágy is teremti.

A khiasztikus test

A khiasztikus logika az elemek pontos cseréjén alapszik. A kortárs testoperák szemzőgéből nézve kivált két alakváltozatát érdemes szemügyre venni. Ha az önmagunkká alakított másik esetét vesszük alapul, akkor a szerepek tökéletesen szimmetrikus cseréje zajlik le, mint például Vajda Gergely (2012) *Barbie Blue* című vígoperájában. Az önmagunkkal helyettesített én esetében az ideális test örök formát nyer. Ide például a Dorian Gray-operák egyre népesebb családját sorolhatjuk (Lubica Čekovská: *Dorian Gray*, 2013, Thomas Agerfeldt: *The Picture of Dorian Gray*, 2013, Lowell Liebermann: *The Picture of Dorian Gray*, 1996).

Vajda műve értelmezhető Bartók *A kékszakállú herceg vára* című művére vonatkozó zenei allúziók nyomai mentén is, de Hindemith *Oda-vissza* című darabjának dinamikája is szóba jöhet. A szexi, de elhanyagolt úgazdag Barbie escort fiúkkal szórakozik. Amikor váratlanul hazatér a szexuálisan kiéhezett férj, Barbie a szeretőit a szekrénybe rejt. Férje közeledéséből akarva-akaratlanul is gúnyt űz. Egy hitvesi pofon után azonban megfordul a szituáció: a nő kisminkeli a férjet, majd ő pofozza fel, s immár férjként és a valóságból drámai látványszínházat csinál saját félrelépéséből. Az önmagunkká alakított másik pozíciója Vajda számára nem pusztán a komikum kiapadhatatlan forrása lesz, hanem mintegy demonstrációja annak is, hogy a teátrális életpózok magazin- és bulvármodelljében nincs tragikum, hogy a szexualitás csak a szolgáltatás egyik formája, a test elemi igényeire korlátozódik, hogy az opera klasszikus megcsalásos-leleplezős-gyilkolás jeleneteinek ebben a konstellációban nincs jelentősége. A tragédia vér nélkül vagy vérrel együtt a konformista kirakatlétben elveszett: az érzelmek mechanizálódásában esélye sincs az autentikus cselekvés kontrolálatlanságának. Az egyik bulvárhír azonos a másikkal: a történetek nem örvények, hanem csak a felszín megállíthatatlan gyöngyözései. Már a tragédiához sincs erőnk, kedvünk: a legjobb, ha minden marad a régiben. A másik testének megtapasztalása, az identitásátömlés és személyiségátáramoltatás, a belehelyezkedés komikus lehetősége a tehetetlenség csúcsa lesz, a test csak egy igénygóc, egy mások és önbecsülésünk számára fenntartott látszatszínház kelléke.

Nem lehet kérdéses, hogy Dorian Gray belépett a halhatatlan mítoszok sorába: története egyike lett az európai kultúra alaptörténeteinek. A gyönyörű fiú helyett a róla festett kép öregszik, változik, torzul, miközben az egykori ártatlan szépség a romlás és rombolás útjára lép, majd miután kénytelen szembesülni saját lelkiismeretével vagy tudatalattijával, melynek kivetülése nem más, mint a helyette öregedő festmény, és le akar számolni a képpel mint önmaga démoni oldalával, öngyilkosságot követ el. A festmény visszaváltozik a szépség hordozójává, a halott test pedig visszanyeri valós, az idő folyását helyreállító állagát és karakterét. A lelki betegségek közt is szerepel egy úgynevezett Dorian Gray-szindróma: a kozmetikumokat és egyéb fiatalító szereket mániásan alkalmazó, az örök ifjúság konzerválásában betegesen bízók orvosi megnevezésére használják. Az irodalmi Dorian Gray-szindróma legújabb remeke pedig Will Self (2011) *Dorian* című regénye, mely egyszerre Wilde-átírat és Wilde-aktualizáció: a fantasztikusan szellemes könyvben Baz Hallward konceptuális művész *Képcső-Narcissus* című installációja veszi

át az öregedő kép szerepét, a cselekmény pedig az 1980-as évek Londonjában játszódik az AIDS, a heroinfüggőség, a dekadens pusztulás és önpusztítás tragikomikusan teátrális és camp világában. A camp, ahogy Susan Sontag (1972) írja, esztétikai alapú világértelmezés, a kifinomultságon, annak megstilizálásán, illetve eljátszásán alapszik, az esztétika uralmát jelenti a közerkölcs, a stílusét a tartalom, az iróniát a tragédia fölött. A Dorian Gray-kultusz legújabb terméke Ľubica Čekovská vadonatúj operája, melyet a Szlovák Nemzeti Színház mutatott be (a pozsonyi bemutatóról lásd: *Csehy*, 2013, 21. o.). Nem ez az első Dorian Gray-opera: hogy csak az utóbbi időkre fókuszáljunk, érdemes megemlíteni a dán Thomas Agerfeld Olesen-féle minimalista-eklektikus feldolgozást, melyet szintén 2013-ban mutattak be, vagy a 2011-ben színpadra vitt, kissé halványra sikerült amerikai, Jeffrey Brody-féle adaptációt. Lowell Liebermann amerikai zeneszerző és karmester 1996-os, érzéki és lélektanilag jól kidolgozott műve még mindig erősen tartja magát a Dorian-darabok közt, Hans Kox 1974-es alkotásából pedig remek cd-felvétel készült Philip Langridge-dzsel a címszerepben. Čekovská műve nem operatörténeti esemény: a zeneszerző zenei nyelve ugyanakkor friss, energikus, árnyalt, sokfelé nyitott, a posztromantikus gesztusoktól az elektronikusan modifikált hangokon át a minimalizmusig minden megtalálható benne. Az eklektika képes szintézissé nemcsúlni, a zene iróniája, sziporkázó szellemessége adott, az előadás összhatása mégsem vált ki különösebb lelkesedést a nézőből. Ennek oka részint a librettó (Kate Pullinger műve) kiegyensúlyozatlansága, és főként a kevésbé innovatív rendezés. Nem hallgatható el az sem, hogy a zeneszerző sokszor érezhetően biztonsági játékot játszik: nem meri megkockáztatni a saját hang nagyobb radikalizmusát, mintha minduntalan ott lebegne előtte a konzervatív operabarát rosszalló tekintete. E tekintetben elszakad tanáraitól és mestereitől, Thomas Adéstől vagy Harrison Birtwistle-től. A zenei elgondolás nem egy ponton elképesztően frappáns: a portré változása, öregedése zseniális módon egy változó-alakuló elektroakusztikus-effektusként megjelenített fiúkarra írt motívum, mely az öngyilkosság után visszatér eredeti állapotába. A látványtest ismét fonikus testté válik: a metafora megtestesül és állandó marad. Talán ezért hagyta el a szerző a kép és valóság tragikus visszarendeződésének effektusát az opera végéről. A camp humor eleveenségét is sokszor érezni: a színházjelenet eltúlzott teátrálitása eleve olyan zenei megszólalásmódot nyer, mely mintegy előre jelzi a katasztrófát. Sibyl Vane öngyilkossága evidensen teátrális operaközhelyként jelenik meg (Gray végül is egy dráma zárójeleneteként éli meg a tragédiát, elmosva valóság és színpad határait), de Gray halála sem sikerül másmilyenre, mint közhelyesre. Ráadásul a mű Dorian Gray portréját üres keretként kezeli, mely mögé időnként odaáll a hús-vér főszereplő. A valóság és illúzió egybemosását ez érzékelteti, csak éppen a lényegi cserét nem jeleníti meg: az ürességgel vagy az önmagunkkal, netán az önmagunk ürességével való szembesülés nem azonos az időtlen szépség és a romlott, pusztuló, a lét idejébe zárt valóság démoni konfliktusával. A kép ugyanis a második felvonás elején már 18 év hátrányban van, és a valósághoz képest a helyzet egyre romlik. A történet fausti karaktere veszik el itt, illetve annak a kettős létnek a jelentéssége, mely a szubkulturális vagy a tiltott, bűnös vagy annak bélyegzett ösztönlét metaforájává vált. Itt nem tükörről van szó, hanem egyazon lét két más alakjáról: a szépség kisiklásáról, lelki leleplezéséről. A dekadens-szecessziós szentenciák, élcek, szellemességek kavalkádja helyett a librettó egy-egy kipreparált telitalálatos poént emel életmaximává, vezérgondolattá. A zene szerencsére itt is sokkal többre képes. Lord Henry mefisztói karaktere zenei szinten plasztikusabb, mint verbálisan, s így van ez Mrs. Leaf vagy a madám démoni-komikus alakjával is. „Az érzékek révén kigyógyítani a lelket, s a léleknek köszönhetően kigyógyítani az érzékeinket” – énekli ki Dorian a harmadik felvonás elején életszemlélete vezéreszméjét. A darab érzékisége a zenében ragyogóan manifesztálódik, a bordély és ópiumbarlang nemi ambivalenciái túl könnyen megadják magukat a zenének. A török fiú jelenete viszont telitalálat: egyszerre mutatja az érzékiség és egzo-

tikum kiszolgáltatottságát, a felszabaduló elfojtott ösztön kitörésének energiáit és a játék kéjes agresszióját. Aki csak pár kockát vagy pillanatot is látott Matthew Bourne Dorian Gray-ballettjéből, érzékelheti, mennyi potenciális, a tragikomikumig fokozható érzékiség rejlik a tárgyban. Thomas Agerfeld Olesen talán ezért osztotta Dorian szerepét kontra-tenor énekesre.

Természetesen tisztában vagyok vele, hogy az itt vázolt tipológia nem általános érvényű, és nem is teljességre törekvő. A test pozicionálásának mindössze öt lehetséges variánsát villantottam fel, illetve különítettem el. Ezek a diskurzusok is világosan jelzik, hogy a mai opera testképei változatosabbak és tudatosabban konstruáltabbak, mint korábban bármikor. A test korszakát éljük: ráadásul a fetisizált és az élve boncolt testét egyszerre.

Irodalomjegyzék

- Adès, Th. (2005): *Powder Her Face*. Digital Classics.
- Bloomenfeld, H. (1997): *Seasons in Hell. A Life of Rimbaud*. Albany Records, New York. (TROY 262/63)
- Cseh Zoltán (2013. 11. 30.): Dorian Gray arcképei. *Új Szó, Szalon*. 21.
- Cseh Zoltán (2014. 02. 01.): Paradicsom – újrátöltve. *Új Szó, Szalon*. 19.
- Dove, J. (2008): *Sirensong*. Chandos, Colchester, Essex. (CHAN 10472)
- Droitcour, B. (é. n.): *Straight Men Can Be Bent*. Lásd: <http://thenewinquiry.com/features/straight-men-can-be-bent/>
- Farkas Zoltán (2014): Szerelemről és ugyanazon démonokról. *Muzsika*, 57. 3. sz. 18–21.
- Fellner, S. (2013): A meztelen férfi – egy tabu. In: uő: *A meztelen férfi. Tanulmányok*. Budapest, Linz, Ludwig Múzeum – LENTOS Kunstmuseum – Verlag für moderne Kunst, Budapest–Linz–Nürnberg. 11–24.
- Levine, R. (é. n.): *Vivaldi: Ercole su l Termodonte DVD*. <http://www.classicstoday.com/review/review-13961/#sthash.fSNAnJUL.dpuf>
- Nyman, M. (2002): *Facing Goya*. Warner Classics.
- Rautavaara, E. (2002): *Aleksis Kivi*. Ondine, Helsinki. (ODE 1000-2D)
- Rimbaud, A. (1981): *Versei*. Madách, Bratislava. 228–231.
- Self, W. (2011): *Dorian*. Európa, Budapest.
- Sontag, S. (1972): A campról. In: uő.: *A pusztulás képei*. Európa, Budapest. 277–299.
- Turnage, M.-A. (2011): *Anna Nicole*. Opus Arte. (OA 1054)
- Vajda Gergely (2012): *Barbie Blue*. BMC, Budapest. (202).
- van der Aa, M. (2011): *One*. Disquite Media. (DQM 03).
- Vivaldi, A. (2007): *Ercole su l Termodonte*. Dynamic, Genova.
- White, E. W. (1978): *Benjamin Britten élete és operái*. Zeneműkiadó, Budapest.

Jegyzetek

¹ Az itt szereplő idézetek az *Operahumor* című blog szövegei közül valók: <http://operahumor.blog.hu/>

² Az opera dvd-n is hozzáférhető (Vivaldi, 2007).

³ A New York City Opera ezzel a szlogennel reklámozta 2013-as előadását.

Test – kép – rombolás

Sergiusz Michalski (1990) Das Phänomen Bildersturm: Versuch einer Übersicht című összefoglaló munkájában arra hívja föl a figyelmet, hogy a reformáció idején a képrombolás elhatárolása más hasonló eseményektől önmagában is komoly nehézségeket vethet föl. Michalski munkahipotézisként az alábbi képrombolás-definíciót ajánlja: „A képrombolás a reformációnak egy gyakorlata a vallási témájú képek eltávolítására, demonstratív, csaknem rituális keretek között” Ezen definíció kapcsán nem csupán arra a később elemzendő sajátosságra kell emlékeztetnünk, hogy Michalski kizárólag a képek eltávolításáról beszél (a szobrokról, egyéb vizuális elemekről, például díszes padokról, ablakokról, orgonákról, festett üvegablakokról nem, amelyek a eltávolítására a „képromblások” során gyakran szintén sor került), de arra is, hogy a képrombolás ('Bildersturm') fogalmát élesen elhatárolja a kis csoportok spontán akcióitól, amelyeket 'Bilderfrevel'-nek (képvéteknek), valamint a békésen, szervezeten zajló eseményektől, amelyet 'Bildentfernung'-nak (képeltávolításnak) nevez.

A fenti három jelenséget gyakran szinte lehetetlen elhatárolni egymástól, nem mindig deríthető fel, mennyire spontánul zajlott le az esemény, ahogyan az sem, a hatóságoknak mekkora befolyásuk volt a történetekre. A szakirodalom által hivatkozott példákban is gyakran összemosódik a diák- vagy parasztlázadásokat kísérő, tulajdonképpen konkrét célok nélküli felforgatás a vallási indíttatású „ikonoklazmussal”, ahogyan például nem mindig világosak a parasztháborúk kolostorrombolásainak, kolostorfosztogatásainak valódi indítékai sem, amelyeket nem ritkán éppen katolikus csapatok hajtottak végre. Tovább nehezíti a tisztánlátást, hogy az eseményeknek általában nincs precízen leírható, rögzített forgatókönyve, területenként eltérő mintázatokat követhettek (például mást a Baltikumban és mást Közép- vagy Nyugat-Európában), valamint az is, hogy a történelmi források vallási meggyőződéstől függően szükségszerűen elfogultak. Michalski úgy véli, ha a képrombolás definíciószinten nem is határozható meg egészen pontosan, illetve, hogy a definíció nem mindig segíti a konkrét események osztályozását, általános karakterisztikájukról az alábbi kérdések megválaszolásával kaphatunk képet: milyen időpontban ment végbe a esemény, elő volt-e készítve korábbi képrombolások által, részt vettek-e benne a városi vezetők is, mennyire volt megszervezve, irányítva az esemény, kitoloncolták, bántalmazták-e a katolikus papokat, esetleg evangélikus lelkészeket, betiltották-e a misét, az áldozást, az ereklyéket, az orgonát, társultak-e hozzá belső hatalmi harcok, voltak-e olyan képek, amelyeket megkülönböztetetten támadtak, míg másokat megkíméltek, valóban lezajlottak-e megalázó rituálék, és végül: a képrombolás mint rendkívül látványos, radikális és ilyen értelemben identitásalapító, identitásképző esemény elősegítette-e vagy esetleg éppenséggel hátráltatta a reformáció terjedését. Közép-Európában 1540-ig, a hitelvek rögzüléséig tulajdonképpen mind lutheránus, mind kálvinista oldalról megfigyelhető az ikonoklazmus, de például a nagyvoltár eltávolítása vagy meghagyása már ebben a korai időszakban is megkülönbözteti a két irányzatot.

Természetesen nem szabad lebecsülnünk a képrombolások politikai, szociológiai aspektusait sem: a Karlstadt és Zwilling által szított wittenbergi zavargások indítékai például nyilvánvalóan legalább annyira szociológiai, mint amennyire teológiai természetűek, a rendkívül drága templomi festmények és szobrok a képrombolók számára épp annyira szimbolizálhatták a római egyház pazarlását, sőt, a pazarlást általában, mint amennyire a teológiai értelemben vett hibákat vagy bűnöket. (Ismert, hogy Karlstadt már-már kommunisztikus elveket hirdetett: az egyházi kiváltságok megvonását, az egyházi birtokok megadóztatásából a szegények és munkások számára létrehozandó

Aligha állítható, hogy a képrombolást osztatlan lelkesedés kísérte, Brassóban például éppen a nagyoltár eltávolítása váltott ki olyan elemi felháborodást a hívekből, hogy az Michalski szerint közvetlenül vezetett a reformáció bukásához, ahogyan a pusztításra szánt képek, szobrok kimenekítése, elrejtése – akár esztétikai, akár pénzügyi megfontolásból – is elterjedt gyakorlat volt, nem ritkán protestáns személyek részéről is. Az önhatalmúlag végrehajtott képrombolásokat pedig gyakran nem csak a mérsékelt lutheránusok, de az ebben a tárgykörben jóval radikálisabb reformátusok is elítélték. A cselekmények elszabadulását a hatóságok nem ritkán úgy látták megelőzhetőnek, hogy a városi tanács maga állt az események élére.

pénzalap létrehozását stb.) Luther képrombolásokkal szembeni aggályai sem nélkülözték a politikai szempontokat, amennyiben rendszeresen azt hangsúlyozta, hogy azokat a képeket, amelyeket valaki imádni akar, meg kell ugyan semmisíteni, de nem erőszakkal („mit einem Sturm und Frevel”), hanem csakis a hatóság rendeletére, ellenőrzött körülmények között. Az a marxista megközelítés azonban, mely szerint a képrombolás elsősorban az osztályharc teológiai köntösben történő megnyilvánulása lett volna, nem csupán túlzó, de történetileg sem pontos: ugyan bizonyos esetekben valóban csak a szegényebb, a társadalom peremén élő rétegek vettek részt a képrombolásban, általános mintát itt sem írhatunk le; igen gyakran a középosztály tagjait, iparosokat, kézműveseket, Észtországban és Lettországban főként kereskedőket, ritkábban a patrícius rétegek képviselőit, sőt, nőket is találhatunk a képrombolók között. Bizonyos területeken, például Angliában pedig kifejezetten királyi vagy püspöki utasításra pusztítják el a képeket. Ismert, mégis meglepő tény, hogy néha maguk a művészek is részt vettek saját képeik elpusztításában, így Fra Bartolommeo és Lorenzo di Credi saját kezűleg dobta tűzbe festményeit, Joos van Lier németalföldi festő pedig szintén hitbéli meggyőződése miatt hagyott fel örökre a festészettel (Freedberg, 1977).

Aligha állítható, hogy a képrombolást osztatlan lelkesedés kísérte, Brassóban például éppen a nagyoltár eltávolítása váltott ki

olyan elemi felháborodást a hívekből, hogy az Michalski szerint közvetlenül vezetett a reformáció bukásához, ahogyan a pusztításra szánt képek, szobrok kimenekítése, elrejtése – akár esztétikai, akár pénzügyi megfontolásból – is elterjedt gyakorlat volt, nem ritkán protestáns személyek részéről is. Az önhatalmúlag végrehajtott képrombolásokat pedig gyakran nem csak a mérsékelt lutheránusok, de az ebben a tárgykörben jóval radikálisabb reformátusok is elítélték. A cselekmények elszabadulását a hatóságok nem ritkán úgy látták megelőzhetőnek, hogy a városi tanács maga állt az események élére: Zürichben¹ például külön bizottságot állítanak össze, amelynek tagjai közé a céhek, lovagok,

nagy múltú patríciuscsaládok képviselői mellett magát Zwinglit is megválasztják; ők fáradságos munkával saját maguk távolítják el a zürichi templomok festményeit. St. Gallenben szintén a polgármester áll a rombolás élére. Bizonyos helyeken, főként Lengyelországban azt a huszita gyakorlatot is felelevenítették, hogy a képeket lepellet takarták le, vagy a fal felé fordítva akasztották vissza a falra (MacCulloch, 2011, 822. o.). A városi vezetés érdeke nyilvánvalóan a közbiztonság megőrzése volt, a spontán képrombolás ugyanis gyakran destabilizálta a társadalmi rendet, későbbi radikális események, lázongások, lincselések kiindulópontja lehetett. A megelőzés szándékától függetlenül spontán is kitörhetett képrombolás, itt teológiai indítékok mellett (katolikusok fölkelése, provokációként értett reformációellenes prédikációk) olyan egészen prózai okokat is találhatunk, mint az alapító és a pap közti vita, egy tűzvész, vagy akár olyan kissé megmosolyogtató eseteket is, mint amikor pusztán árusítási szándékkal helyezték el értékes képeket, kegytárgyakat a templom elé, a helyi lakosok pedig, félreértvén a helyzetet, spontán képrombolásba kezdtek. Mint utaltuk rá, a képrombolás és az azt kísérő események sorrendje sem volt rögzített, Bernben például előbb távolították el az orgonát és csak aztán tiltották be a misét, máshol éppen fordítva, bizonyos helyeken csak évekkel az úrvacsora bevezetése után tiltják be a képeket, de a mise betiltása leggyakrabban együtt járt a képek eltávolításával.² A református vidékeken ráadásul nem csak a képek, szobrok eltávolítása volt a cél, de a faragott padokat, kárpitokat, sőt a díszes orgonákat is elpusztították, az arany kegytárgyakat pedig gyakran beolvasztották. A képek, szobrok mellett valamennyi liturgikus tárgy veszélyben volt, ahogyan a liturgikus vagy egyszerűen csak nem megfelelőnek ítélt tartalmú könyvek is. Hasonlóképpen: gyakran támadtak meg vallási célú épületeket, templomokat, kolostorokat, ezeket azonban általában nem pusztították el: a kolostorokat, templomokat lakóházként, fogadóként vagy éppen börtönként hasznosították. Mint látható, a rombolás nem teljesen nélkülözte a racionális szempontokat sem: hogy a festett ablaküvegek például igen gyakran megmenekültek a pusztítástól, az egyértelműen az ablaküveg igen magas árával lehetett összefüggésben³. Több esetben az eltávolítás helyett csupán lemeszelték a festett üveglakokat, amelyet a képek „nagymosásaként” aposztrofáltak (MacCulloch, 2011, 822. o.). Még ha elhamarkodottnak tűnhet is mindebből azt a következtetést levonnunk, hogy a képrombolás jellemzően a műalkotások, tehát gyakorlati funkcióval nem rendelkező tárgyak ellen irányult, feltétlenül figyelemre méltó, hogy mind Luther, mind Zwingli, mind pedig Kálvin prédikált az ablaküvegek elpusztítása ellen. Két okból is érdemes külön figyelemmel kezelnünk ezt a tényt: egyfelől a nagy reformátorok prédikációi arra utalnak, hogy igenis elterjedt volt az üvegek elpusztítása, másfelől az ikonoklaszták számos megmaradt üvegtáblán is végrehajtották a csonkolást, levakarták vagy átfestették az ábrázolt alakokat vagy egyes testrészeiket.

A fentiekből látható, hogy a szociológiai-politikai szempontok meghatározóak ugyan, de kellő komplexitásában semmiképp sem magyarázzák meg a reformáció idején újra fellángolt képrombolás jelenségét, ezért célszerűnek tűnik közelebből is megvizsgálni egy-egy részletesebben dokumentált esemény néhány mozzanatát. Modellértékűen mutathatja a képrombolások lefolyását az az 1566-os antwerpeni eset, amely Mária mennybemenetele ünnepének idején történt. Amikor a hatóságok atrocitásoktól tartva a karzatra menekítik a Mária szobrot, az ünnepséget megzavaró protestánsok gúnyosan felkiabálnak neki, „miért vonult vissza ilyen hirtelen?”, majd felszólítják, énekeljen velük, amikor pedig erre nem képes, az oltárról szerzett gyertyák fényében, énekszó kíséretében elpusztítják. A protestánsok mai szemmel nézve meglehetősen primitív „tréfája” nyilvánvalóan azt a római hiteltvet karikírozza ki, miszerint a szentek szobrai különleges erővel bírnak, így nem pusztán szobornak, hanem valamiféle személyiségnek tekinthetők: ennek értelmezése pedig már mind a teológiai, mind pedig az ezzel szorosan összefüggő kép- és jelleméleti szempontrendszer érvényesítését is kikényszeríti.

David Freedberg (1977, 169. o.) utal rá, hogy rombolás helyett sok esetben helyesebb volna a csonkolás kifejezést használni, a képrombolók célja ugyanis gyakran nem a műtárgyak elpusztítása, mint inkább a természetfeletti erővel fölruházott tárgy cselekvőképzetlenségének fölmutatása, sőt nyilvános demonstrálása, ezért feltűnően gyakran csonkították meg a képek és szobrok által ábrázolt érzékszerveket, szemet, száját, orrot, fület, a kezét és természetesen a fejet, amelyek, mint látni fogjuk, szintén a cselekvőképességgel hozhatók összefüggésbe. Gyakori volt például, hogy a gyermek Jézust az őt tartó kézzel együtt vették le Mária szobráról, a szobrot magát azonban nem rombolták szét. C. Pamela Graves (2008) szerint az arc megcsonkítása általános jelenség volt valamilyen képrombolás esetében (épp úgy megfigyelhető a bizánci vagy a francia forradalom idején lezajlott képrombolásokban). Anélkül, hogy részletesen áttekintenénk a prosopopoiia fogalmának igen szerteágazó és az irodalomtudományban hatalmas karriert befutott fogalmának eredettörténetét, a képrombolásokban megjelenő „arcrongálást” nem tudjuk másként értelmezni, mint valamiféle „ellenprosopopoiát” mégpedig a valós fizikai térben. Az „ellenprosopopoiia” láthatóan paradox fogalom: ez a paradoxon azonban váratlanul pontosan ragadja meg a képrombolókban lezajló paradox szituációt. Bettine Menke (2004, 87. o.) szerint a prosopopoiia eredete a „prosopon-poiēin 'arcot adni' kifejezés, az ellenprosopopoiia e meghatározás értelmében tehát nem egyszerűen arcrongálás, mint inkább valamiféle ellenszegülés az arcadás aktusainak, még inkább: az arcadás erőszakos aktusának egy újabb erőszakos aktussal való visszavonása. A prosopopoiia fogalma persze önmagában is feszültségekkel teli, és nem mentes az ellentmondásoktól sem⁴, ugyanis – érvel Paul de Man nyomán Menke – „A prosopopoiia, az arc-kölcsönzés, ami az olvasást foganatosítja, miközben maszkkal vagy arccal 'lát el' [...] azt is mondja, hogy semmi sem volt ott korábban – éppen úgy (és éppen annyiban), amennyiben a hiány helyébe lép (és azt felismerhetetlenné teszi). A prosopopoiia az arc katarézise.” (Menke, 2004, 94. o.) Ha emlékeztünkbe idézzük, hogy a katarézis latin megnevezése *abusio*, 'erőszak', talán nem szükséges magyaráznunk azt sem, az ikonoklaszták az ellenprosopopoiiként értett arceltávolítása mennyire drasztikusan mutatja föl – a valós, fizikai térben – a prosopopoiia egyik kulcsmozzanatát, az erőszakot.

Thomas Hobbes is utal a prosopopoiia retorikai fogalmának színházi, vagyis az ember külső megjelenésre vonatkozó eredetére, ez pedig lehetővé teszi számunkra annak föltevését, hogy a képek szemlélői esetleg épp úgy rászorulhatnak a prosopopoiia katarézisére, ahogy az írott szövegek olvasói szorulnak rá valamely személy prosopografálásra vagy kitalálására, amely a látottakat illetve mondottakat hitelesíti. Továbbmenve, ahogyan az olvasás során a prosopopoiia révén (a „Beszélj, hogy láthassalak” értelmében) egymást feltételezi a látás és a hallás, nem zárható ki, hogy megfordítva is így legyen, a látott képek „hallhatóan” is beszéljenek a kép szemlélőjéhez. És valóban: a szentek képei, különösen a népi vallásosságban, gyakran beszélnek, tanácsokat adnak, eligazítják a hozzájuk fohászkodókat. A képek megismerésének, az antropomorfizmus másfelől egy másik retorikai alakzattal is összefüggésbe hozható: az apostrophéval. De Man lírafogalma feltűnően hasonló logikát látszik követni, mint ami a kép szemlélőjében mehet végbe: azonban itt nem a lírai olvasás hagyományai, mint inkább a szintén hagyományok által rögzített rítusok és a hozzájuk kapcsolódó tanítások igyekeznek stabilizálni a jelentést: annak módját kell megtalálni, írja de Man, hogy egy beszélő hangot halljunk ki a szövegből, amelyet aztán egy értelemmel bíró tudat megnyilvánulásának tekinthetünk (az értelemmel bíró lény nyilvánvalóan beszél). Ennek első lépése a megszólítás: amelyre kevés nyilvánvalóbb példa hozható, mint a szentképekhez való könyörgés. Ha itt visszautalunk a már idézett antwerpeni ikonoklasmusra, valamint szobroknak, képeknek rendezett tárgyalásokra, láthatóvá válik, hogy az ikonoklaszták mindig a képek, szobrok válaszképzetlenségét, némaságát igyekeztek demonstrálni. Az arc levésése tehát nyilvánvalóan személytelenítő aktus, még akkor is,

ha az arcrongálóban kétségek lehetnek atekintetben, az arc maga valójában arc-e, hogy személyhez tartozik-e vagy valami más, ahogyan azonban a prosopopoiia végső soron az arc hiányáról ad hírt, az „ellenprosopopoiia”, mintha mégis inkább a kép, mint létező személy létezésébe vetett hit mellett tenné le a voksát.

Szintén Graves utal arra is, hogy az, hogy a protestáns ikonoklaszták elsősorban a fejre és a kezekre fókuszáltak, ami akár a kor testképéről is információkkal szolgálhat; vagyis arról, hogy milyen társadalmi és vallási gyakorlatok ruházták föl ilyen különleges jelentéssel ezeket a testrészeket. (Első ránézésére könnyen állíthatnánk, hogy ezek azok a testrészek, amelyek fizikailag jól hozzáférhetőek az ikonoklaszta számára, ez azonban csupán a szobrok esetében igaz, a kétdimenziós képek esetében nem.) Valószínűleg itt is joggal hivatkozhatunk a médiatechnológia közvetett hatására, vagyis a Biblia szövegének alaposabb ismeretére, az ikonoklaszták ugyanis mintha Isten bibliai példáját követnék, aki hasonló módszerrel pusztítja el a konkurens bálványokat: „Amikor másnap reggel fölkeltek, Dágón arccal a földön feküdt az ÚR ládája előtt és Dágón feje meg a két kezefeje letörve a küszöbön volt, csak a dereka maradt meg.”

Általában is elmondható, hogy a szobrok nagyobb eséllyel estek az ikonoklazmus áldozatául, mint a képek. Ez is a Tízparancsolat szorosabb vagy lazább értelmezésével függhetett össze, amely szó szerint a „faragott képek” készítését tiltotta, és amely kritérium alól a szobrokat jóval nehezebb kivonni, mint például a festményeket.⁵ A kora újkor képfelfogásáról Graves szerint nehéz általánosságban beszélni, gyakran a legszélsőségesebb elemek keverednek benne, amely az igen kifinomult teológiai megfontolásoktól egészen az animisztikus tiszteletig terjedt. Általánosnak mondható, hogy a szentek képeit, amelyek a szentek jelenvalóságának látható bizonyítékai, gyakran a szó legszorosabb értelmében is személynek tekintették, ajándékokat adtak nekik, vagy képekre hagyták a vagyonukat, aki pedig tudatosan kárt tett bennük, gyakran épp olyan büntetőjogi szankciókkal kellett számolnia, mintha valódi személyeket bántalmazott volna. Nem csupán az egyházi gyakorlatban, de a hétköznapi életben is általános gyakorlat volt, hogy azokat a szentképeket, amelyek nem teljesítették a feladatukat (például nem védték meg az illetőt valamely betegségtől stb.), fizikailag is megbüntették.

A jelenkor protestáns közgondolkodásban gyakran úgy tűnik föl a képrombolás, mint egy olyan kétségkívül kissé túlzó eljárás, amely a képek fent bemutatott „középkori”, „animisztikus”, „babonás” fölfogásával szemben szállt síkra. A protestáns képrombolások közelebbi vizsgálata azonban legalább annyi érvet szolgáltat e fölfogás ellen, mint mellette. Számos példa bizonyítja, hogy a protestáns gyakorlatban is gyakran valódi személyként kezelték a szobrokat, tömlöcbe zárták, próbáknak vetették alá őket, ítéletet mondtak felettük. Ha arra keressük a választ, miért épp az égetés volt a legelterjedtebb módja a képrombolásnak, az esemény látványossága mellett arra is emlékeztetnünk kell, hogy általában a boszorkányokat, az árulókat és az eretnekeket büntették ily módon.⁶ Általában is látható, hogy a szobrokon végrehajtott büntetések gyakorlatilag megegyeznek a korabeli általános büntetésekkel, a fülek, orr, kéz csonkolása, a megvakítás, lefejezés, akasztás, máglyára vetés az „igazságszolgáltatásban” bevett büntetési formák voltak. Graves (2008, 40. o.) igen meggyőzően érvel amellett, hogy ezek a büntetési tételek nem függetleníthetők a test és állam metaforikájától sem. (Például, ha az állam feje az uralkodó, az ellene elkövetett bűnöket fővesztéssel büntetik; logikusnak tűnik ebből, hogy ha a protestánsok szemében Jézus az uralkodó, az ellene vétőket is fővesztéssel kell büntetni.)

Önmagában az a tény, hogy az ikonoklaszták akkurátusan megkülönböztetik a képek egyes „testrészeit”, arra utal, hogy nem egyszerű jelként tekintenek rájuk, hanem olyasvalamiként, amely rendelkezik a test bizonyos tulajdonságaival (például azzal, hogy testrészei vannak). Belting (2009, 192. o.) a tükörkép, a képmás példáján keresztül igyekszik megvilágítani az ebben rejlő ambivalenciát: „A tükörképek éppoly kevésbé jelek,

mint a test által vetett árnyékok: a testek természetes és spontán módon hozzák létre őket, szemantikailag ellenőrizhetetlenül. A képmások rendelkeznek az arc bizonyos jegyeivel, amilyen a mimika és a tekintet. Visszapillantanak ránk, amire a jelek nem képesek. Ezért a képekben ott lappang élet és medialitás ambivalenciája: e vonás különbözik a jelek olvashatóságától, hiszen a kép megelevenítésre készlet. A kép és a testi világ közötti határ átjárhatóságát jelenti. Különbözik a jel és jelentés, vagyis a referens és referencia közötti éles határtól. [...] A képek azért válnak olyan könnyen gyanússá, mert kivonják magukat a jelhasználatra jellemző ellenőrizhetőség alól.”

A tekintet kiemelt szerepet kap abban a folyamatban, amely a szemlélőt kiszakítja a referens és referencia ellenőrizhető dichotómiájából, ahogyan kiemelt szerepet kap a képrombolások, képcsonkolások során is: a két jelenség összekapcsolhatóságának értelmezéséhez talán nem teljesen érdektelen bizonyos pszichoanalitikus megközelítéseket sem fontolóra vennünk. *A kísérteties* című Hoffmann-elemzésében Freud (1998, 67. o.) Beltinghez némileg hasonló argumentációt követve egy bizonyos E. Jentsch-t idézi a kísérteties (das Unheimliche) meghatározására: kísérteties érzés járja át az embert, „amikor »kétséges, hogy vajon egy nyilvánvalóan élő lény valóban lélekkel van-e felruházva, illetve az, hogy egy élettelen tárgynak nincs-e mégis lelke.« Hivatkozik továbbá a viaszfigurák, zseniálisan megkonstruált babák és automaták hatására. Ehhez sorolja még az epilepsziás roham kísérteties voltát és az örület, megnyilvánulásait, ezek ugyanis a nézőben automatikus-mechanikus folyamatok érzését kelthetik, amelyek a lélekkel való rendelkezés szokásos képe mögött meghúzódhatnak.” Tárgyunk szempontjából itt a viaszfigurák kiemelése lehet fontos, amelyek Freud szerint mintha túlságosan is, az értelem kontrollját kijátszva elevenednének meg a szemlélő számára. Legalább ennyire elgondolkodtató, hogy a tanulmány Homokembert elemző fejezeteiben éppenséggel a tekintet szerepe válik meghatározóvá⁷, amit Freud (1998, 70. o.) a férfissággal, a hatalommal, a nemző- és ebből adódóan cselekvőképességgel hoz igen szoros kapcsolatba: amennyiben a szem elvesztésétől való félelmet a kasztrációs félelemmel azonosítja: „a pszichoanalitikus tapasztalat arra tanít bennünket, hogy a szemek megsértésétől, vagy elvesztésétől való félelem rendkívül erős gyermekkorban. Sok felnőttben meg is marad ez a szorongás, és egyik szervüket sem féltik annyira, mint a szemüket. Ismeretes az a mondás is, hogy úgy vigyázz valamire, mint a szemed fényére. Az álmok, a fantázia és a mítoszok tanulmányozása arra a következtetésre vezetett minket, hogy a szem féltése, a vakságtól való félelem elég gyakran helyettesítője pótszere a kasztrálástól való félelemnek. A mitológiai törvényszegő, Oidipus király önvakítása is csak enyhített formája a kasztrálással való büntetésnek, amellyel a lex talionis szerint sújtották volna őt.”

A pszichoanalitikus logika alapján végül még egy szempontot érdemes kiemelnünk: a tekintet mindig hatalmi kérdés: az, aki megfigyel, fölötté áll annak, akit megfigyelnek. (Talán elég itt csak utalnunk a látás ókorból eredő, ám egészen a közelmúltig ható elgondolására, mely szerint a szem nem passzív, informatikai nyelven „input” periféria, hanem olyan „potens”, cselekvőképes szerv, amely aktívan, sugarakat kibocsátva pásztázza körül a körülötte világot. A „rontó szem” képzele hatalmas karriert futott be a mitológiai Medúzától, a szemmel verő boszorkányokig. Nehéz volna túlbecsülni annak hatalmi konnotációit sem, hogy Jahve maga sosem pillantható meg, ahogyan az uralkodók előtt is lehajtott fővel kell állni stb.) A tekintet tehát alkalmas arra, hogy szubjektum-objektum viszonyokat hozzon létre, akár a képmás és a képmás szemlélője között. Ez egyfelől szakrális lehetőségeket tartogat: Suzannah Biernoff (2002, 137. o.) szerint a kép szemlélése révén fizikailag is részt vehetünk az isteni megtapasztalásban, és így valamiféle szem általi egyesülésben (‘ocular communion’) oldódhatunk föl, másfelől azonban veszélyeket is rejt: amennyiben ugyanis a képmás visszatekint, éppen az szubjektum-objektum vélt hierarchiája bomlik meg vagy fordul saját ellentétébe. Pamela Graves (2008, 42. o.)

úgy látja, ez az elgondolás jelentős következményekkel járt a képrombolásokra nézve is, a képrombolók ugyanis gyakran éppen ezért elégedtek meg a szemek kivésésével.

A képrombolások során a szemhez hasonló kiemelt figyelem fordul a kezek és a fej felé, amelyek ráadásul számos esetben együtt kapnak fontos szerepet bizonyos szakrális ceremóniákban: az áldás során a pap a kezét a hívek felé fordítja, a fejre öntött víz, majd annak letörlése a keresztségben, a házasság során a kezek egymásba fonódása, majd a csók, a haldoklók szentségének kiszolgáltatása során a haldokló homlokának megérintése. (A rituális kézmosásnak sem elsősorban higiénés funkciói vannak, maga az aktus sem a fizikai, mint inkább a szellemi szférában értelmezhető.) A kéz másfelől egyértelműen a cselekvőképességgel hozható kapcsolatba, amely Graves szerint a későbbi protestáns testkép-felfogásban is kulcsszerephez jut, ezúttal már mint a munka eszköze, amelynek csodálatos mechanikai működésének megértése valamiképpen Isten teremtményének megértéseként is fölfogható.

Miközben a műtárgyak olyan hangsúlyozottan hétköznapi, sőt racionális hasznosítása, mint az arany beolvasztása, más tárgyak gyerekjátékokká, házi dísz tárgyakká való átalakítása vagy függönyök, kárpitok készítése például püspöki palástokból (vesd össze: Freedberg, 1977), azt sugallhatja, a képrombolók semmilyen szakrális erőt nem tulajdonítottak ezeknek, éppen az ilyen rituális csonkítások, a képek, faszobrok igen gyakori, már-már ceremoniális és nyilvános felégetése, vagy az olyan megalázó aktusok, mint a kegytárgyak latrinába hajtása, eltemetése, vízbe vetése bizonyos kétségeket kell, hogy ébresszen az értelmezőben: a deszakralizáló rítusok ugyanis mintha éppen a tárgyak szakralitás jellegét igyekeznének fölfüggeszteni, elfedni vagy leplezni. (Talán jellemző példa, hogy amikor a lutheránusok a templom szobrait a városfal egy olyan szakaszába építették be, amely később összedőlt, még a protestánsok is Isten büntetését látták az esetben.)

Jogosan vethető föl ezen a ponton a kérdés, valójában mit reprezentálnak ezek a képek, illetve reprezentálnak-e egyáltalán, képnek vagy jelnek tekintették-e őket a katolikusok vagy éppen az ikonoklaszták? Ha jelnek, miféle jelnek: Charles Sanders Peirce mimézisen alapuló osztályozása szerint ikonnak (hasonlóságon alapuló jelnek), indexnek (fizikai kapcsolaton alapuló jelnek) vagy szimbólumnak (megállapodáson alapuló jelnek)? Hans Belting (2009, 255. o.) *A hiteles kép* című kötetének *A képrombolás anakronizmus* című fejezetében amellet érvel, hogy a reformáció képvitái nem elsősorban magukról a képekről szóltak, csupán ürügyet és – tegyük hozzá – látványos, jól kommunikálható díszletet szolgáltatottak a felekezeti polémiákhoz: „Ha a képek túlzott hatalomra tettek szert az emberek fölött, egyesek nyilvános megrongálással és kicsúfolással akarták bizonyítani e hatalom fogyatékosságát, ami igen drasztikus jellegű felvilágosításba torkollott. A képek tehetetlenségének bizonyítása mindazok ellen irányult, akik hittek a hatalmukban, és olyanok kezdeményezték, akik most felettük óhajtottak hatalmat nyerni. Ily módon olyan ellenfelekbe ütköztek, akik addig a képek segítségével gyakoroltak hatalmat, vagyis a nyilvánosság terében képekre ruházták át a hatalomgyakorlást.” Ahogyan arra Mitchell B. Merback (1999) is utal, a képek nyilvános elpusztítása még a rituálé külső formáit tekintve sem sokban különbözik a képek nyilvános tiszteletétől vagy imádatától. Azt sem felejtethetjük el, ahogy a büntetések kiszabása és végrehajtása a mindenkori hatalom birtokosainak előjoga, a nyilvános büntető rituálék tehát egyszersmind a hatalmi igények demonstratív felmutatásai is.

Feltűnő, hogy a reformáció képrombolásai szinte kizárólag a vallásos képek ellen irányulnak, a laikus képeket nemhogy érintetlenül hagyják, de a nyomdatechnika révén bizonyos képi műfajok (pl. a portrék, karikatúrák) egyenesen virágzásnak indulnak. A képek ily módon – érvel még mindig Belting (1999) – a reprezentáció egy sajátos formáját valósítják meg: „nem a figurális ábrázolás köznapi értelmében, hanem a képek *nevében*, ám valójában a képek *segítségével* történő hatalomgyakorlás és a nyilvános térfoglalás értelmében véve”

Ha azonban szemiotikai horizontból vizsgáljuk a kérdést, egy alapvető és teológiai problémáktól sem függetleníthető értelmezési különbség válik láthatóvá, amely különbség az ikon (hasonlóságon alapuló jel) és az idol (bálvány) fogalma között feszül, az a tárgy, amely az egyik értelmező közösség számára ikonként jelenik meg, a másik számára idolként és megfordítva, vagy ahogyan Belting szellemesen fogalmaz: az idol mindig a másik által uralt kép. Miből nyerik mármost a képek ezt az uralkodási képességüket, honnan ered hatalmi potenciáljuk? A válasz nyilvánvalóan gazdasági és részben ebből, részben médiatechnológiai okokból adódóan, hozzáférhetőségi, ha úgy tetszik, a nyilvánossággal kapcsolatos problémákhoz vezet.

A modernnek tekinthető sokszorosító eljárások feltalálása előtt a kép (és különösen a szobor) drága, egyedi és csak rendkívül korlátozottan hozzáférhető. Egy templomi festmény például értelemszerűen csak és kizárólag a helyszínen tekinthető meg, a széles közönség számára birtokolhatatlan. (Hasonlóan Barthes [2002, 102. o.] gyakran idézett megfigyeléséhez, mely szerint a könyvtárból, bürokratikus eljárások révén kikölcsönzött, de egészében nem birtokolható könyv inkább csak felkurbácsolja, mintsem kielégíteni az olvasó vágyakozását). Már a képek, szobrok pusztá megtekintése is gyakran szakrális keretek közt történik, a templom megszentelt tereiben vagy például a körmenetek rítusaiban, amelyek egyszersmind a nyilvánosság terének elfoglalásának rítusai is, ezért is elégszenek meg az ikonoklaszták igen gyakran azzal, hogy egyszerűen eltávolítják a képeket a szakrális terekből. Ez a szakrális élmény azonban kontroll alatt marad, mégpedig a kép birtokosa általi kontroll alatt. A könyvnyomtatás média- és egyben kulturális forradalma ezt a viszonyrendszert borítja fel, azáltal, hogy egy olyan médiumot kínál fel a széles tömegek számára, amelynek fizikai hozzáférhetősége elvileg nem korlátozható, így akadálytalanul képes benyomulni a nyilvánosság eddig kontroll alatt tartott tereibe. A vita így egyre inkább kép és jel vitájává válik:

„Kép és szó között ebben az új korszakban olyan konfliktusok zajlottak, amelyek gyökerei mélyebbre nyúltak, mint amennyire a hivatalos vitákból kitűnik: a vallás érzéki észlelhetősége volt az az intellektuális probléma, amelyet a szövegek és fogalmak eszményítése volt hivatott megoldani. Ezért tabusították olyan készségesen a képeket, valahányszor azok a szó újonnan szerzett monopóliumát látszottak veszélyeztetni, vagy éppen – aminek sokszor ugyanaz lett az eredménye – nagy nyomattékkal szemiotizálták őket, feltöltendő a szavak és a szóbeli ígehirdetés világától elválasztó szakadékot. A hit-propaganda nem kívánt többé a nyilvános térben elhelyezett képekre hagyatkozni, legfeljebb úgy, hogy az ilyen képeket gyökeresen megváltoztatta és szövegekként olvashatóvá tette. Protestáns oldalon valóságos verseny indult, hogy a képeket is jelszerű rendszerekbe szorítsák bele és az új szövegkultúra uralmának vessék alá, verbális jelekhez téve őket hasonlóvá.” (Belting, 2009, 234. o.)⁸ Jelként tekintve pedig a szó, még akár a nyomtatott szó is nyilvánvalóan elsőbbséget élvezett: az ikonikus, szimbolikus jelölést indexális, érintkezésen alapuló, ok-okozati, ha tetszik, metonimikus jelölés váltotta fel: ahogyan az emberi szó az isteni szó indexális leképezése, úgy indexális viszony áll fenn a kimondott és a nyomtatott szó között. Kép és szöveg egyértelmű szembeállítására toposszá válik például a portrék képaláírásaiban, és ez egyszersmind anyag és szellem szembeállítását is implikálja. Luther Cranach által metszett arcképén ezt olvassuk: „Szellemének halhatatlan képmását saját műveiben, halandó ábrázatát Lucaséban látod meg” Erasmus Dürer által készített arcképén pedig a következő görög maxima olvasható: „Írásai hivebb képet festenek róla”. A reformáció nem csupán szimbolikusan, de a szó szoros értelmében is szavakkal töltötte ki a képek megtisztított helyeit, a leglátványosabban példázzák ezt az oltárképekre vagy a templomok karzatára felírt bibliai idézetek vagy Tízparancso-

latok, amelyek nyilvánvalóan Mózes kőtábláit, az indexikusság soha meg nem haladható fokát (a kőtáblákat maga Isten írja) jelenítik meg, így magát a nyelvet is vizuálisan, ám nem hagyományos értelemben vett képként mutatva föl.

Irodalomjegyzék

- Barthes, R. (2002): Az olvasásról. In: Bókay Antal, Vilček Béla, Szamosi Gertrud és Sári László (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris, Budapest.
- Belting, H. (2009): A képrombolás anakronizmus. In: uő: *A hiteles kép: Képviták mint hitviták*. Atlantisz, Budapest.
- Biernoff, S. (2002): *Sight and embodiment in the Middle Ages*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Bryson, B. (2012): *Othón: A magánélet rövid története*. Akadémiai, Budapest.
- Eco, U. (2011): A tűz szép. In: uő: *Ellenséget alkotni*. Európa, Budapest.
- Freedberg, D. (1977): The Structure of Byzantine and European Iconoclasm. In: Bryer, A. és Herrin, J. (szerk.): *Iconoclasm*. Centre for Byzantine Studies University of Birmingham, Birmingham.
- Freud, S. (1998): A kísérteties. In: Bókay Antal és Erős Ferenc (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Filum, Budapest.
- Graves, C. P. (2008): From an Archaeology of Iconoclasm to an Anthropology of the Body: Images, Punishment, and Personhood in England, 1500–1660. *Current Anthropology*, 49. 1. sz. 35–60.
- MacCulloch, D. (2011): *A reformáció története*. Európa, Budapest.
- Menke, B. (2004): Ki beszél? A beszélő én alakzata a retorika történetében. In: Füzi Izabella és Odorics Ferenc (szerk.): *Figurák*. Gondolat–Pompeji, Budapest–Szeged.
- Merback, M. B. (1999): *The thief, the cross, and the wheel: Pain and the spectacle of punishment in medieval and Renaissance Europe*. Reaktion Books, London.
- Michalski, S. (1990): Das Phänomen Bildersturm: Versuch einer Übersicht. In: Scribner, B. (szerk.): *Bilder und Bildersturm im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit*. Kommission bei Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Jegyzetek

¹ Több forrás is említi, hogy a reformáció első vértanúját, egy Claus Hottinger nevű cipészt, szintén a képrombolás miatt ítélték halálra.

² Genfben 1535-től szintén a városi tanács rendeletére tiltják be a misézést, de a képek elpusztítása mellett többek közt megtiltják a díszes öltözködést, a lakmározást, a táncot és a színlelőadásokat, valamint a társas összejöveteleket is igyekeznek korlátozni.

³ Bill Bryson (2012, 61. o.) ismeretterjesztő könyve szerint az üvegek a 16. században olyan komoly értéknek számítottak, hogy a végrendeletek gyakran külön is rendelkeztek róluk. Alnwick várának tulajdonosai például azokban az időszakokban, amikor a várat nem használták, kivetették és elcsomagolták az ablakokat. Szintén Bryson ija le, hogy Alnwick várának tulajdonosai azokban az időszakokban, amikor a várat nem használták, kivetették és elcsomagolták az ablakokat.

⁴ A görög proszopon egyaránt jelenthet 'maszkot' és 'arcot' is, a latin persona viszont csak 'maszk' érelemben volt használatos (vesd össze: Menke, 2004).

⁵ Angliában az ismert történelmi okok miatt több hullámban is zajlottak képrombolások, ezért gyakran nehéz megállapítani, az egyes csonkításokat konkrétan mikor is vitték véghez, bizonyos példákban úgy tűnik, a rombolás két elkülöníthető fázisban zajlott le, az elsőben például csupán kis vésőkkel vésik le a szemét, míg a másodikban az egész arcot szétrombolják (vesd össze: Graves, 2008, 37–38. o.).

⁶ Az elégetésnek vannak szakrális vonatkozásai is. Umberto Eco (2011, 67. o.) szerint: „A tűz úgy jelenik meg, mint minden átalakítás eszköze, s ha valamit meg akarunk változtatni, a tüzet hívjuk segítségül. [...] A tűz az anyagból születik, és egyre könnyebb és légiesebb szubsztanciává alakul át, a vörösés vagy kékes lángtól a csúcs fehér lángjáig, majd a levegőben eloszló füstig... A tűz ebben az értelemben emel-

kedő, a transzcendenciára hív, és ugyanakkor – talán mert a föld méhében és, ahonnt csupán vulkánok ébredésekor tör a felszínre – egyszerűen a pokoli mélységek szimbóluma is.”

⁷ Mint ismert, Nathaniel gyerekkori meséjében a Homokember olyan gyerekek szemeivel eteti fiókáit, akik nem alszanak éjjel (nem hunyják le a szemüket); a Homokember, aki Coppelius ügyvédben ölt alakot, ki akarja égetni Nathaniel szemét, miután a fiú megleste őket; Coppelius-Coppola optikusként dolgozik, és azért fogadják föl, hogy mesterséges szemeket készítsen az Olimpia nevű automata számára, akibe Nat beleszeret, bár csak távcsövön keresztül leste meg stb.

⁸ Vesd össze: „A referencia a jelek esetében szabad vagy kényszerű megállapodáson alapszik, és olyasmire utal, amit a jelben nem ismerhetünk fel, hanem

jelentésként előzetes megegyezésben rögzítendő. A történeti időkben a képek referenciája mindig kézenfekvő módon kapcsolódott az általuk képviselt testekhez. A képek sajátos jelenlétét csak a testek távolléte teremti meg. A kép esetében a távollétben és jelenlétben testi tapasztalatok (más testek láthatósága, valamint a láthatóság hiányának ikonikus pótlására irányuló vágy) ismétlődnek, vagyis olyan szükségletek, amelyeket jelek nem képesek kielégíteni. Ezzel szemben a képek és testek egymásra vonatkoznak. Amikor képmásokat nézünk (vagy néztünk?), testeket akarunk (vagy akartunk?) látni. Az arcok olvashatók jelhordozókként, de már eleve, már testként is képek, még mielőtt a képeken megjelennének. A kép és a szemlélő között izometria jön létre, amely fiktív tekintetváltásban csúcsosodik ki, ami a jelek univerzumában nem lehetséges.” (*Belting*, 2009, 192. o.)

Az épség és alternatívái

Testtudati fókuszok terápiás és színházpedagógiai kontextusokban

Testtudati- és színházterápiás tréningeken, színház-pedagógiai programokon gyakran tapasztaljuk, hogy eltérő módszertannal dolgozunk nagyon hasonló célok elérésének érdekében. Mind előadásunk, mind írásunk célja, hogy az olvasók betekintést nyerjenek az említett terápiák és egy színházpedagógiai partícipatív kutatás módszertanába. Szeretnénk ily módon is érzékeltetni, hogy jóllehet elméleti szinten más és más módszerekkel dolgozunk, kiindulási pontunk közös: a test.

Születésünktől kezdve minden, amit érzékelünk a világból, voltaképp testi tapasztalás. Modalitásaink (hallás, látás, szaglás, tapintás, ízlelés) segítségével fogadjuk be a körülöttünk lévő ingereket és testünkben tároljuk azokat, még akkor is, ha nem reflektálunk rájuk. Ezek az elsődleges testi tapasztalatok – akár ép, akár fogyatékos testbe születünk –, adják a világhoz való későbbi viszonyunk alapjait. A mozgás, a dráma és színház alkalmazása az (ép vagy fogyatékos) csoporttagok történeteinek keresztül, testhez kötött tapasztalatokból valós életproblémákat tár föl és segít megismerni és átdolgozni azokat.

A művészet alapú módszerek alkalmazása a fiatalok bevonódásán keresztül megteremt az esélyét annak, hogy a közösség problémaorientált dialógusait kibontsa. Célja, hogy a színház hatásmechanizmusa a résztvevő tapasztalatainak át egy olyan társadalmi és erkölcsi dimenzióban érzékenyítődjön és értelmeződjön, amely „teret enged a különbözőségek osztálytermi kutatásának és a vitát nem radirozza ki a kozmetikázott manipuláción keresztül” (Gilbert, 2003, 106. o.).

Defekt? Színház és dráma a fogyatékoságügyért

A 21. Színház a Nevelésért Egyesület *Defekt?* címmel bemutatott színházi nevelési foglalkozása¹ a másság, különbözőség, fogyatékoság nagyon is problematikus fogalmainak körüljárását vállalja, miközben a színház és dráma eszközeit a civil társadalmi szerepvállalás és a közösségépítés szolgálatába állítja.

Az osztályterem-színház önálló kritériumokkal, formanyelvvel és módszertannal dolgozó színházi forma. Az osztálytermi előadás a gyerekeket, fiatalokat érintő morális, társadalmi kérdéseket tematizál, kifejezetten tantermi körülményekre készült (Cziboly és Bethlenfalvy, 2013, 353. o.). Alkotói olyan társulatok, rendezők, akik fontosnak tartják a pedagógiai és társadalmi felelősségvállalást, emellett nyitottak az esztétikai kísérletezésre (Bánki, 2014).

Az alkalmazott osztálytermi dráma olyan, személyes és társadalmi szinten megfogalmazott problémáinkra érzékeny, kooperáción alapuló tanulási folyamat, amely az optimális tanulói választásoknak és döntéseknek jövőbe vetett és a változás irányába

ható, a valós játékidőben képzeletbeli (mintha) világot fölépítő, cselekvéseken keresztül megformált itt és most előkészítése (*Novák*, 2013, 81. o.).

A komplex színházi nevelési projekt megvalósítása során arra nyílt lehetőség, hogy felkeressünk középiskolákat és bemutassuk érzékenyítő programunkat a közoktatás szereplői számára. A projekt hosszú távú célja a középiskolás fiataloknak a fogyatékos személyek iránti attitűdváltozásának facilitálása volt, illetve a projektben résztvevő szakemberek bevonása a művészeti nevelés és a segítő szakmák területén.

A színházi nevelési projekt megalkotása során hétfős csapatunk fontosnak tartotta, hogy a témát saját megéléseken és tapasztalatokon átszűrve dolgozza fel. Mindannyian más motivációval, tudással álltunk hozzá a közös projekthez és ez a diverzitás segített abban, hogy a célcsoport számára releváns kérdéseket és felvetéseket fogalmazzunk meg a dráma és a színház eszköztárával.

Csoportunk tagjai a projektet megelőző művészetterápiás alkotótáborokban (Nagy-széksóstó 2012; Diósjenő, 2013) és a Megálló Színház tréningjein (Megálló Csoport, Budapest 2012–2013) ismerték meg ezeket a színházterápiás eljárásokat. A sajátélmény alapú munka eredményeként a színházi nevelési program megalkotásakor ez a közös tudás és tréning-tapasztalat segítette a színházi etűdsor létrejöttét. Mivel konkrét téma mentén hoztuk be a sajátélményt, az etűdök megalkotása a „defekt-tematikák” mentén fókuszálódott, így biztosítva védettséget a csoporttagoknak. A sajátélménynek a színházi nevelési projektben való alkalmazása során a játészó/résztvevő is így kap esélyt arra, hogy saját életének kontextusába helyezze át mindazt, amit látott és megélt. Ezzel a csoportban megtapasztalt dramatikus tudásból kimozdulva a résztvevő megindítja az újabb, de immár egyszemélyes reflexiók sorozatát, s utat nyit a szituációk, történetek, jelenségek differenciáltabb megértéséhez. Ehhez a projekt kutatási szakaszában az interjúhelyzetek biztosítottak védettséget. Az alkalmazott drámán és színházon keresztül a résztvevőknek lehetőségük nyílik különböző társadalmi és erkölcsi problémák fényében saját viszonyulásaik, attitűdjeik vizsgálatára (*Novák*, 2012).

„Budapest? Az már Amerika!”

Foglalkozásunk résztvevői között ott ülnek a fogyatékoság kiterjesztett kategóriájának megfelelő hátrányos helyzetű, tehát a mai Kelet-Magyarország legkülönbözőbb társadalmi és kulturális hátrányaival küzdő fiataljai. Miközben legkevésbé sem kívánnak ezzel a különbözőségükkel ilyen kategóriákba sorolódni. A nem-fogyatékos, kirekesztésként értelmezett társadalmi csoportokkal kapcsolatban a „másként mások” kategóriát használják. Egyetértünk abban, hogy a hátrányos helyzet a szegénységgel, valamilyen tartós betegséggel és munkanélküliséggel jellemezhető, ebből a perspektívából a továbbtanulás és a munka világában való boldogulás kétséges, egyenlő esélyekhez jutni ekkora hátrányból illuzórikus, s a röghöz kötöttség elkerülhetetlen: „Budapest? Az már Amerika.”

Éppen ezért azt is érdemes volt figyelni a vidéki fiatalokkal folytatott dialógusokban, hogy ők vajon mit gondolnak arról, hogy mekkora esélyvesztés okozhat számukra hátrányos helyzetet, illetve milyen körülmények szükségesek számukra a boldoguláshoz. A résztvevők fogyatékoság-értelmezésének differenciáltsága attól is függ, sikerült-e a színházi jeleneteinken és a drámamunkán keresztül közelebb hoznunk hozzájuk a mi defekt-értelmezésünket.

TANULÓ 1: Hát bemutatjátok a másságot, nem? Igazából szerintem erről, hogy a fogyatékos személyeket is úgy kezelik, mintha mások lennének, más emberek, pedig szerintem ugyanolyan emberek, és ti olyan jeleneteket hoztatok, hogy tényleg más helyzeteket, meg hogy hogy különböztetik meg ezeket a dolgokat.

TANULÓ 2: Szerintem mindegyik jelenetben volt valakinek egy defektje, amit így ki lehetett emelni. És ugye ehhez a fogyatékhoz lehetett kapcsolni. Mert nem csak az a fogyatékhöz, hogy most akkor testileg vagy valami, hanem valakinek például az is egy összeomlás, hogyha például idegösszeroppanást kap vagy valami. Szóval az is egy ilyen egészséghiány.

Az „épség” és alternatívái

A fogyatékhöz – egyik definíciója szerint – annak a maradandó állapotnak vagy sajátosságnak a megnevezése, amikor egy személy érzékszervi, mozgásszervi, értelmi vagy kommunikációs képességei számottevően elmaradnak az átlagtól és ez az illető társadalmi életben való részvételét jelentősen akadályozza vagy lehetetlenné teszi. Miként az egészséges alternatívája a beteg, éppen úgy tekintjük az épség alternatívájának a fogyatékhöz (Göllesz, 2003). S míg a betegség folyamat (‘processus’), a fogyatékhöz állapot (‘status’), melynek fogalma több tudományterületet is érint, szerepe van benne a pszichológiának, az orvostudománynak, a biológiának és a pedagógiának is. A fogyatékhöz több definíciója közül azért ezt választottuk, mert olyan összefüggéseket taglal (a testi tapasztalatok nehezített megszerzése és a társadalmi részvétel akadályozottsága), melyek szélesebb perspektívát tesznek lehetővé. A többségi társadalomban élő kisebbségek, mint például a fogyatékhöz élők helyzete tükrözi a társadalom milyenségét, többek között azt is, hogy mennyire jóléti társadalomról van szó. A fogyatékhöz elnevezése, a fogyatékhöz meghatározása és a fogyatékos populáció határai mind elsősorban a többségi társadalomtól függenek, magát a fogyatékhöz fogalmát is az épek társadalma alkotta (Bánfalvy, 2000). A fogyatékhöz definíciója tehát amellett, hogy kívülről, az épek társadalma felől érkezik, külső normákat alapul véve formálódik, ezen normák hiánya mentén fogalmazza meg, hogy ki a fogyatékos személy. A mássággal küzdő személyt csak képességeinek és készségeinek hiányosságai, nem pedig az ő nézőpontjából érkező elemek mentén határozza meg (Hámori, 1999).

Az esélyegyenlőség egyik fontos kritériuma a megfelelő interperszonális kapcsolatok kialakítása lenne, azaz az épek „elfogadó/pozitív” attitűdje a fogyatékos személyek iránt, amivel egyben elősegíthetnék az akadályozott emberek önelfogadását és társadalmi beilleszkedését is. A társadalmi megítélés egyik legfontosabb eleme az épek „fogyatékos-képe” és a fogyatékos személyekhez való viszonya (Bánfalvy, 2000). Kutatási eredmények igazolják, hogy az előítélet, a viszolygás, a közömbösség csökken a fogyatékos egyének megismerésével (Vékassy, 1993, 1994). A szakirodalom ezt nevezi kontakt-hipotézisnek, melynek alapját Allport (1954) fogalmazta meg, és melyről Pettigrew és Tropp (2006) több száz tanulmány bevonásával végzett meta-analízist. A kutatás eredménye azt bizonyította, hogy a kontaktus, csoportközi kapcsolat csökkenti az előítéletességet. A fogyatékhöz kapcsolatos attitűd témájában végzett további kutatásokból pedig az derült ki, hogy az épek a legnagyobb érdeklődést és elfogadást a látássérültek irányában mutatják, míg a legnagyobb arányú közömbösséget és viszolygást az értelmileg akadályozottak váltják ki körükben (Illyés és Erdősi, 1986). A mássággal szembeni attitűdöt nagyban meghatározza a félelemérzet, melyet egy fogyatékos személy látványa kelt, annak észlelése, hogy valami alapvetően torzult vagy – az épek definíciója szerint – hiányzik. Ez lehet szorongáskeltő élmény, amellyel az egyénnek meg kell birkóznia, az pedig, hogy a szorongás leküzdésére milyen forrásokat képes aktivizálni, alapvetően meghatározza a fogyatékos emberről alkotott képét (Hámori, 1999).

Jonas és a fórumszínházak gyakorlata

Nem véletlen, hogy a színházi nevelési társulatok programjaiban gyakran kap kiemelt szerepet a fórumszínház gyakorlata. Boal fórumszínházak technikáit² alkalmazzuk, amikor az alapjelenetet értelmezve a nézőket újabb és újabb diskurzusra bátorítjuk, annak érdekében, hogy a legkülönbözőbb válaszok/megoldások érkezzenek a színész-drámatanárok által megjelölt problémákra.

...és aztán volt az a jelenet, amiben én Mátét játszottam és betoltam egy fiút, akit Jonasnak hívtak és kerekesszékekben ült és aztán abból mentünk tovább úgy a ti ötleteitek alapján, hogy hogyan tudna változni ez a jelenet. (kutatásvezető-drámatanár)

Az a forma, ahogy mi felkészülünk, nagyon is belülről jön. Ezt én jónak tartom: nagyon különbözőek vagyunk, más-más háttérrel jövünk. A jelenlegi projektben is van olyan, aki gyógypedagógusi háttérrel jön, és olyan is, akinek korábban nem volt ehhez kapcsolódása. A diákok is sokfélék és mi is. Így a felkészülésnél már nagyon sok szempont bejöhethet. Viszont már érezzük, hogy kell néhány jelenethez konkrét segítség, be is vontunk nemrég egy szakértőt, egy szomatopedagógust egy olyan jelenethez, amiben egy magatehetetlen kerekesszékes fiú van, akit történetesen én játszom. Ahogy ezt játszottuk, minden egyes helyszínen mélyült ez a jelenet, és egyre inkább éreztük, hogy egyszerűen tudnunk kéne, hogy ennek a fiúnak mi a problémája, mi a betegsége. Mitől van ebben az állapotban, hogy került ide, meddig képes felfogni. Ezeket korábban nem foglalmaztuk meg, mert úgy véltük, hogy nem ezen van a hangsúly, viszont a gyerekek nagyon akarták tudni, hogy ez mi. A jelenet résztvevői a jelenet szerint sem tudják, de valahogy mégis fontos lenne. (gyógypedagógus-drámatanár)

A jelenet szerint a kerekesszékes Jonast kísérője, Máté betolja egy gyorsétterem teraszára, ahol minden előzmény vagy kiváltó ok nélkül a már jelenlévő fiatalok közül egy lány nagyon agresszíven provokálni kezdi őket. Az egyre komolyabbá váló incidensnek az alapjeleneten belül nincs megoldása. Máté Jonast kitolva a színről, elhajol a konfliktus elől.

A fórumszínház munkában ezután a tanulók két jelenetre készítik fel a szereplőket (külön a fiúk és külön a lányok), amelyben úgy érzik, ki tudják szabadítani Jonast és Mátét az elnyomott, a helyzetnek kiszolgáltatott állapotukból, olyan (új) helyzetet létrehozva, amelyben nemcsak a két elnyomott szereplőnek, de az összes karakternek könnyebb lesz létezni. A Provokátort természetesen nem lehet rendezni:

TANULÓ: Ez a lány, az agresszor, provokátor, szóval ez a csaj fél és azért ilyen. Mert fél attól, hogy őt a többiek nem fogják többé erősnek látni.

KUTATÓ: (Máté szerepében): Mosolyogsz? Úgy tűnik nekem, kérdezni akartál valamit. Mit akartál kérdezni? Miért nem én vagyok az, akinek innen el kellene mennie? Igen, lehet, hogy én is ugyanezt gondolom, mégis lelépünk inkább... Nem akarok fölösleges feszültséget. Nagyon erősen provokál ez a lány, lefagytam tőle...

Ezután a csoporttal azt is vizsgáljuk, visszakanyarodva a drámatanári kérdéshez: mit jelent (ebben) a helyzetben passzívan, nem cselekedve, „ártatlan harmadik szemlélőként” jelen lenni?

Sajnálatos, de nem igazán látszik a hétköznapi szóhasználat szintjén esély arra, nem jellemző, hogy az elfogadást a fiatalok kiterjesztenék, hogy végiggondolassuk velük, milyen összefüggések vannak a fogyatékos és más különbözőség kategóriái között,

miközben mi erre is szeretnénk a figyelmüket ráirányítani (*Novák, Szári és Katona*, megjelenés alatt).

Kérdés, mennyire tudjuk elvonatkoztatni gondolkodásukat az iskolai keretektől. Nem „provokálódnak”, mert arra vannak szocializálódva, hogy elfogadják, amit mondanak nekik, miként ez az állampolgári szocializáció szintjén elvárható. Ebben csak az a veszélyes, hogy eleve elzárják magukat a többféle értelmezéstől: itt van egy jelenet és ennek a jelenetnek nagyon sok rétege lehet. Konformista generáció a mai tizenéveseké? Csendes generáció?

TANULÓ 1: Szerintem valamikor jobb, hogyha inkább valaki csöndben marad.

TANULÓ 2: Sokszor jobb.

TANULÓ 1: Nem biztos, hogy az a jobb, hogyha nem ő van erőfölényben, vagy nem is erőfölényben, hanem nem ő van abban a helyzetben, hogy kiálljon. Mondjuk, vannak körülötte többen, akkor nem biztos, hogy az a jó, hogy most figyelj, most ne ítélj már el, mert ez most lesbikus vagy valami, ezt most ne ítélj már el, mert hogyha nem szereti azokat, akkor nem fogja egy ember miatt megváltoztatni a gondolatait, hanem, úristen biztos te is az vagy, akkor menjél.

TANULÓ 3: Ezért jobb néha nem szólni.

TANULÓ 4: Nem csak hogy maradjunk csöndben, hanem értsünk is egyet vagy tegyünk úgy, hogy egyetértünk.

A képzelt világban a valósággal megegyező cselekvéseket tartalmazó aktivitás jó esetben átültethető a gyakorlatba, de vegyük észbe ennek az attitűdre ható változásnak a sérülékenységét. Ennek a problémának nagyon árnyalt önreflexióját hallottuk egy szociális ápoló szakos tanulótól:

TANULÓ 1: Hát én arra jöttem rá, hogy én eddig, hát ismerem is magam, mert de így ahogy aktívan is részt vehettünk sok mindenre is rájöttem magammal is kapcsolatban, amit még magamról sem tudtam. Meg arra is rájöttem, hogy teljesen más azt mondani, hogy hát én biztos segítenék valakinek, mint hogy mondjuk így egy ilyen, hogy hogy mondjam ebben a színjátszásban is segíteni, meg nem tom, hogy hogy reagálnák, ha egy ilyen lenne igazából is. Mert még amit elterveztem ott, amikor meg kellett beszélni, még abba a szobába sem úgy csináltam meg, ahogy magamban elterveztem, úgyhogy nem tudom, hogy hogy csinálnám ezt igazából.

Nagyon jól lekövethető a fórumszínház szerepbe lépő tanuló gondolkodásának az a logikája, hogy mit jelent benne lenni a helyzetben, a dráma fiktív „mintha-világában” és továbbgondolni a megszerzett tapasztalatokat, hogyan történhet majd mindez a valóságban? Egyáltalán, fölmerül benne a kérdés: meg tud-e mindez ugyanígy történni a való életben, ő képes lesz-e helytállni, kiállni egy fogyatékos személy jogaiért? Megjelenik annak a dilemmának a feszültsége, hogy mit is jelent a fogyatékossgal, különbözőséggel valamit kezdeni a valós élethelyzetekben és benne kell-e lenni az ő világukban ahhoz, hogy a cselekvő részvétel sikeres vagy legalább számukra optimális legyen:

KUTATÓ: J., neked milyen volt ebben részt venni? Mert te voltál Máté egyszer.

TANULÓ 1: Hát igazából én nem értettem először, hogy ez a Máté az apja vagy hogy kije, de szerintem amúgy a való életben, hogyha olyan helyzetben van valaki, aki még nem találkozott ilyennel, szerintem akkor nem úgy reagált volna, ahogy például én reagáltam abban a szerepben vagy ahogy G. Tehát szerintem, hogyha valaki úgy találkozik olyannal, aki nem tudja ezt még kezelni vagy nem érzi át, szerintem úgy nem annyira veszi fel ennek a súlyát.

KUTATÓ: Tehát, hogy te azt érzed, hogy te jobban belementél, mint mondjuk a való életben belementél volna?

TANULÓ 1: Nem én.

KUTATÓ: akkor nem értem.

TANULÓ 1: Tehát, szerintem más, aki nem olyan helyzetben van és egy ilyen helyzetbe kerül

TANULÓ 2: És hirtelen éri?

TANULÓ 1: Hogy vigyázni

KUTATÓ: Hogy meg kell védenie egy fogyatékos embert?

TANULÓ 1: Igen, akkor nem biztos, hogy megvédi, nem biztos, hogy kiáll érte. Lehet, hogy nem szól vissza, vagy hogy nem érzi át ennek a súlyát, mert hogy nem tapasztalja, hogy milyen az hogyha különbözik. Szerintem, aki ebbe benne van, az tudja.

KUTATÓ: Tehát csak az tud empatikus lenni, aki önmaga is különbözik másoktól?

TANULÓ 3: Hát nem.

TANULÓ 4: Nem feltétlenül.

TANULÓ 3: Vagy közvetlen kapcsolatban van ilyen személlyel vagy dologgal.

TANULÓ 5: De szerintem ez neveléstől is függ.

TANULÓ 3: Persze, attól is.

TANULÓ 4: Hogy hogy fogod fel a másikat.

TANULÓ 2: Igen.

TANULÓ 5: Meg szerintem, hogyha akik ilyen programban részt vesznek, azok még jobban fogják elfogadni az ilyen embereket. Mert nagyon sokan nem is tudnak róluk semmit, csak annyit tudnak, hogy ők ilyenek, meg így viselkednek. Mint ahogy te alakítottál, hogy görcsbe volt a keze és nyáladzott és ők nem értik, hogy ez miért van, meg hogy ez mi. Ezért nem fogadják el, mert nem is tudják megérteni, mert nem tudják, hogy mi van vele. Hogyha mondjuk, tudnák, hogy ez egy ilyen betegség, ezzel jár, ő nem tehet róla, akkor lehet, hogy fölfogják, hogy ő erről nem tehet, ez van, el kell fogadni és akkor elfogadják. És akkor nem fogják leszarni, hogy pfuj, vidd már innen, mert undorító.

Így lesz a test elfogadott vagy elutasított.³ A mi sajátélményű tréning-tapasztalatunkban, a színházterápiás folyamatban az egyéni életproblémákból születnek témák, amelyek improvizációkon keresztül rajzolják meg a darab kontextusát. Ebben össze lehet vetni a saját testi tapasztalatokat a szűkebb és a tágabb környezet testhez kötött kulturális és társadalmi viszonyulásaival.

Fogyatékos-kép és testtudati munka

A fentiekben bemutattuk elméleti és gyakorlati, a hátrányos helyzetű fiatalok megélése szintjén is a fogyatékos személyek megítélésének lehetséges módozatait. Az ép társadalom „fogyatékosképének” keretbe ágyazása mellett azonban fontosnak tartjuk röviden vázolni egy adott fogyatékos csoport, kis közösség önreflexióját, egy adott életkorban énképük és testképük alakulását. A Mexikói úti Mozgásjavító Általános Iskola néhány tanulója kérésünkre rajzot készített saját magáról és egy-egy osztálytársáról vagy az egész osztályról. Az ezekből leszűrte információk nem egy valid kutatás részét képezik, inkább iránymutató jellegűek. A rajzokon néhány esetben nem látunk kerekesszéket olyan gyerekek ábrázolásánál, akik egyébként székkal közlekednek, de többnyire megjelenik a szék, mely alapján úgy véljük, hogy az hamar a test és a testkép részévé válik. Fontos megjegyezni azonban, hogy a képeken a széken kívül más segédeszköz (például: bot, támbot,

keret vagy akár szemüveg) nagyon ritkán látható, amiből arra következtethetünk, hogy a kevésbé súlyos mozgásállapotú gyerekek valóban csak „segédeszköznek” tekintik ezeket a tárgyakat. Szintén érdekes volt megfigyelni, ahogy egy hétéves kisember-lány (diagnózis: chondrodystrophia) jól látható méretbeli különbsége egyetlen rajzon sem jelent meg, sem az általa, sem az osztálytársai által készített képeken. Az ilyen korú gyerekek rajzai még emocionálisak és egocentrikusak (Vass, 2003), így a méretkülönbség nem-ábrázolásának oka az lehet, hogy a kislány az osztály egyik vezéregyénisége, és ezért nem testi állapota, hanem személyisége határozza meg méretét a képen.

Sok összetevőn múlik egy egyén énképének és testképének alakulása. Az egyén aktuális lélektani állapota és élethelyzete, a társadalomban elfoglalt helye, múltbeli események és azok feldolgozottságának szintje vagy a társadalom által közvetített kép mind meghatározó lehet. Ez utóbbi tényezőt jobban megvizsgálva azt láthatjuk, hogy manapság a fogyasztói kultúra által közvetített testideál nagyon meghatározóvá válik mind az épek, mind fogyatékos társaik testképének megítélésénél. A mai (test)kultúra gyökerei elméleti szinten a karteziánus dualizmusban keresendők, mely szerint egyetlen kétségbevonhatatlan tudásunk van, és ez saját magányos tudatunk önmagába vetett bizodalma (Vermes, 2006). E szemlélet szerint a test nem az én része, a testi érzések csak annyiban tartoznak az egyénhez, amennyiben gondolkodik róluk.

A mechanizált, elidegenített test képe mélyen áthatja a mai mindennapi gondolkodást is, mely során a test csak eszközzé, a vágyak kielégítőjévé válik és nem képes intimításra, valódi kapcsolódásra. Ambivalens jelenség ez, mert a társadalom berendezkedése, technicizált világa az egyéntől egyrészt a testtől való eltávolodást és annak leértékelését követeli, ugyanakkor testét és testélményeit idealizálja, így a fogyasztói kultúrában létező személy mindent megtesz a minél szélesebb testi tapasztalatok megszerzéséért. A mai kor testideálja szép, fiatal és egészséges, mely testképben a fogyatékos test, a fogyatékos személy egyszerűen nem elhelyezhető. Mostani világunkban az öregedés és a halál nem kívánatos jelenségek, ennek megfelelően a 20. században megjelent a nárcisztikus személyiségtípus, amely mindenhatóságról és örök fiatalságról álmodik (Vermes, 2013).

TANULÓ 1: A reklámokba ne az ilyen tökéletesen gyönyörű szép nőket, meg izmos férfiakat berakni, hogy mindenkinek elromoljon az önképe a fiataloknak a tévéből, teljesen ronccsá teszik az egész társadalmat ezzel, hogy mindenkinek rossz önképe lesz magáról, nem szereti magát.

TANULÓ 2: Senki nincs megelégedve magával.

TANULÓ 3: Így van, a hülyeségeket, tömök a zeneklipeken keresztül az ember fejét, a reklámokkal kapcsolatban.

TANULÓ 4: Inkább ezen kéne a legtöbbet változtatni szerintem.

Gerhard Schulze a mai társadalmakat élménytársadalomnak nevezi, szerinte ma a kollektív alapmotiváció az élményorientáció, jellemzői pedig: bőség, jólét, élmény. Ez az élményorientáció, élménytársadalom a tapasztalható lehetőségek bővülésével jár, aminek négy fontos dimenziója emelhető ki: a kínálat és kereslet, a lehetőségek/kapcsolatok és a hozzáférhetőség (Éber, 2008; Lasch, 1984). Hiszen bármiről is legyen szó, mindenből választhatunk, mely számtalan választási lehetőséggel együtt a kereslet is nő. Korunk kategorikus imperatívusza, mondja az író: „Éld meg az életet”, hiszen minden adott hozzá, keresni kell az élményeket, a hangsúly a tárgyon van, amit birtokolsz, ami a tiéd, nem kell értelmezni az eseményeket, csak gyűjtsd be őket és megmaradnak.

A fogyasztói kultúra által közvetített kép sok megoldatlan konfliktust okozhat az egyénnek, akár az énkép-testkép vagy a test-lélek szintjein, akár az egyén társas és társadalmi interakcióiban is. A dráma, színház, mozgás (vagy a mozgás- és táncterápia) és a testi kiindulási alapokkal rendelkező terápiák hatékonyan tudják ezeket a konfliktusokat oldani.

A mozgásterápia egyesíti a mozgást, a mozgás által kifejezésre juttatható alkotási lehetőségeket és a csoportterápia eszközeit. Munkamódjai a testtudati és kapcsolati munka, az alkotás

A komplex színházi nevelési programok, antidiszkriminációs és érzékenyítő dráma-projektek beemelése a hazai pedagógiai gyakorlatba nem más, mint kísérlet és lehetőség az egyre konformistábbnak mutató fiatalok társadalmi részvételének a kiterjesztésére. Ez a részvétel a fiatalok színterein is behatárolt, sokfaktoros hatások mentén korlátozódik. A fogyatékos test osztálytermi drámánk kontextusába emelésével (amint fizikailag is begördül a diákok közé Jonas kerekesszéke) meg tudunk nyitni egy újabb értelmezési tartományt, amely fiatal nézőink számára egy elnyomó-elnyomott játszma agresszív és kihívást támasztó dinamikáját világítja meg. Ezzel a jelenettel dolgozunk, ebben a jelenetben a helyzetnek és benne az elnyomó elnyomottakhoz való viszonyának változnia kell, annak érdekében, hogy az elnyomás okozta feszültség a nézőben enyhülni tudjon. A helyzet tarthatatlan, szorongást kelt. A helyzet megjavítható, a változtatás, reparálás kulcsa pedig a diákok kezében van.

és a verbális feldolgozás, melyek egyidejűleg képezik a mozgásterápiás folyamat részeit. A testtudati munka során a figyelem a folyamatos testi önérzékelésre összpontosul, míg a kapcsolati munka mentén mindkét fél mozgása egyszerre kerül fókuszba. Ebben a fázisban átélhető a kölcsönösség és az elismertség élménye (Merényi, 2004). A mozgásterápiás csoportfolyamatok lényeges eleme tehát a testi észlelések és a tudatosság összekapcsolása, mely segít a mindennapi, tudatos állapotaink rejtett háttereit differenciálni, ezáltal reflektálni testi élményeinkre és társas környezetben történő tapasztalatainkra egyaránt.

A fogyatékossgal élő személyekre specializálódott gyógypedagógiai fejlesztések és terápiák alapelemét képezi a komplexitás elve, mely szerint a gyermek nem kizárólagosan fogyatékosága mentén fejlesztendő, hanem egyedi sajátosságaira és személyisége egészére is figyelmet kell fordítani. A mozgásterápia ennek megfelelően egyszerre öleli fel azokat a képességeket és fejlesztési területeket, melyekre egy fogyatékossgal élő gyermeknek vagy egy fogyatékos gyermekekből álló csoportnak szüksége van, figyelembe véve a készségek integritásának lehetőségét. Két halmozottan fogyatékos csoportban végzett mozgásterápiás folyamat⁴ jelenlegi, szubjektív eredményei is arra mutatnak, hogy a csoportban zajló történések, az elemi testi tapasztalatok olyan élményekhez segítik hozzá a résztvevőket, melyekhez a mindennapi élet során kevésbé férnek hozzá.⁵ A testtudati munka a test valóságára, az érzékelés lehetőségeire épít, így teremtvé meg azt az állapotot, melyben átélhető a hatóerő élménye és megvalósulhat a testi szintek reflektivitása (Merényi, 2004). Az alkalmak során a legnagyobb hangsúlyt arra helyezzük, hogy a csoport minden tagja egyéni szinten próbáljon saját mozdulatokat, ami hozzásegíti őket testük szabad és tudatos használatához. Ezeket a mozdulatokat egymásnak megmutatva és közösen újakat alkotva a kompetencia élménye kerül előtérbe. Így átélhető lesz az,

ahogyan az individuális mozdulat közös mozgássá, közös alkotássá válik, és az események nemcsak megtörténnek velük vagy körülöttük, hanem a tudatos mozdulatok során

örömforrássá, léleképítő élménnyé alakulnak. A fogyatékos vagy akár ép testen keresztül így éppen a lélek érzékenyítődik, ahogyan felülírja és reflektálja az emocionális tapasztalatot, megteremtve a lehetőséget annak, hogy az élményből mozdulat születhessen.

Fogyatékoság és színházpedagógia

A komplex színházi nevelési programok, antidiszkriminációs és érzékenyítő dráma-projektek beemelése a hazai pedagógiai gyakorlatba nem más, mint kísérlet és lehetőség az egyre konformistábbnak mutakozó fiatalok társadalmi részvételének a kiterjesztésére. Ez a részvétel a fiatalok színterein is behatárolt, sokfaktoros hatások mentén korlátozódik. A fogyatékos test osztálytermi drámánk kontextusába emelésével (amint fizikailag is begördül a diákok közé Jonas kerekesszéke) meg tudunk nyitni egy újabb értelmezési tartományt, amely fiatal nézőink számára egy elnyomó–elnyomott játszma agresszív és kihívást támasztó dinamikáját világítja meg. Ezzel a jelenettel dolgunk van, ebben a jelenetben a helyzetnek és benne az elnyomó elnyomottakhoz való viszonyának változnia kell, annak érdekében, hogy az elnyomás okozta feszültség a nézőben enyhülni tudjon. A helyzet tarthatatlan, szorongást kelt. A helyzet megjavítható, a változtatás, reparálás kulcsa pedig a diákok kezében van:

TANULÓ 1: Hát nem úgy hogy, hát rávilágított, hogy az igazi probléma, amit így sejtettem is vagy nem tom, az emberek felfogásánál kezdődik, meg az értékrendjünkél, hogy már egyáltalán nem az a fontos, aminek az kéne, hogy legyen. És ez ennek, ez segítség is volt nekem ez a program, mert ki tudtam mondani, hogy engem mi bánt, a személyes okok és így jól esett, hogy kimondtam.

TANULÓ 2: Hát én nagyon jól éreztem magam. És tényleg az, hogy megtapa-, hogy megtapasztalhattuk, hogy nem minden olyan, ahogyan azt mi látjuk, hanem van a dolgoknak egy másik oldala is. És most annyira élménydús bennem ez az egész, hogy azt tervezgetem, hogy hazaérek és akkor ilyen... valami intézményt alapítok meg ilyenek... [nevet] hogy tényleg ez a tudjak segíteni másoknak. Amúgy eléggé ilyen álmodozós típus vagyok, úgyhogy... [nevet].

A színházi térben saját testünkre úgy tekintünk, mint a vizsgálati eszközre a laboratóriumban: fölnagyítjuk, megvizsgáljuk, elemezzük és kontrolláljuk az élményből megszülető mozdulatot, s a cselekvések sorozatát szituáció-centrikusan értelmezzük a megszülető előadás reményében.⁶

A színházpedagógiai munkában pedig egy jól fókuszált tanulási tartalom érdekében facilitáljuk a résztvevőket. Az osztálytermi diskurzus kinyitásával, a vitának és a tanulói reflexióknak a megteremtésének a lehetőségével, a szerepbelépés erejével egyetlen célt szolgálunk: a fogyatékoság kontextualitásának példák általi megtapasztalását.

Felhasznált irodalom

- Allport, G. (1954): *The nature of prejudice*. Addison-Wesley, Reading, MA.
- Babbage, F. (2004): *Augusto Boal*. Routledge, London – New York.
- Bánfalvy Cs. (2000): Fogyatékosság és hátrány. In: Illyés S. (szerk.): *Gyógypedagógiai Alapismeretek*. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar, Budapest. 81–116.
- Bánki A. A. (2014): *A színházpedagógiai és a színházi nevelési szakma budapesti helyzetképe. Színházi nevelési programok alkalmazási lehetőségei tanulásban akadályozott tanulók körében*. Szakdolgozat. ELTE BGGYK, Budapest.
- Boal, A. (1979/2000): *Theatre of the Oppressed*. Pluto Press, London.
- Cziboly Á. és Bethlenfaly Á. (2013): *Színházi nevelési programok kézikönyve. Magyarország 2013*. L'Harmattan, Budapest.
- Éber M. Á. (2008): *Élménytársadalom. Gerhard Schulze koncepciójának tudás- és társadalomelméleti összefüggéseiről*. ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest.
- Garai D. (2007): Identitásvesztés és identitás-alakulás az emlékek tükrében. *Gyógypedagógiai Szemle*, 35. 1. sz. 12–27.
- Gilbert, J. (2003): Inside Out: Notes on Theatre in a Tenderized, Tranquilized, 'Mediatized' Society. In: Booth, D. és Gallagher, K. (szerk.): *How Theatre Educates*. University of Toronto Press, Toronto. 106–114.
- Göllesz V. (2003): A gyógypedagógiai kortán fogalomköre, a fogyatékoskörtörténet értelmezése. In: uő (szerk.): *Gyógypedagógiai Kortán*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 11–16.
- Grotowski, J. (1999): *Színház és rituálé*. Kalligram, Pozsony–Budapest.
- Hámori E. (1999): A fogyatékos gyermek élményvilága. *Thalassa*, 10. 1. sz.
- Horváth Zs. és Szilajné Bárdos M. (2013): Mozgás alapú terápia hatása az egyénre és csoportra halmozottan fogyatékos fiatalok körében. *Gyógypedagógiai Szemle*, 3. sz. 187–197.
- Illyés S. és Erdősi S. (1986): Az épek fogyatékosképe és fogyatékosághoz való viszonya. In: Kolozsi B. és Münnich I. (szerk.): *Társadalmi beilleszkedési zavarok*. Bulletin VI., Budapest. 3–57.
- Incze A. (2008): A testtudati munka mint a testi kreativitás mozgósítója. *Pszichodráma Újság*, 20. sz.
- Lasch, C. (1984): *Az önimádat társadalma*. Európa, Budapest.
- Merényi M. (2004): Mozgás- és táncterápia. Áttekinthető tanulmány. *Pszichoterápia*, 13. sz. 4–17.
- Novák G. M. (2012): Ifjúságszocializációs akkumulátorok: dráma és színház a nevelésben. In: Németh A. (szerk.): *A Neveléstudományi Doktori Iskola programjai. Tudományos arculat, kutatási eredmények*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 87–102.
- Novák G. M. (2013): „Csak azért, mert más színű a tollam?” Óvodapedagógusok drámaképzésen. *Gyermeknevelés*, 1. 2. sz. 81–89. 2014. 01. 21-i megtekintés, http://old.tok.elte.hu/gyermekevel/aktualis_szam.htm
- Novák G. M., Szári L. és Katona V. (megjelenés alatt): *Defekt? Színház és dráma a fogyatékosképzésért*. FSZK, Budapest.
- Pettigrew, T., Tropp, L. (2006): „Meta-analytic test of intergroup contact theory.” *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 90, 5, 751–783.
- Stern, D. N. (1998): *A csecsemő személyközi világa*. Animula, Budapest.
- Sz. Pallai Á. (2003a): „Mégiscsak színház?!” *Iskolakultúra*, 13. 11. sz. 83–90.
- Sz. Pallai Á. (2003b): A Fórum Színház dramaturgiája. *Drámapedagógiai Magazin*, 25. 1. sz. 20–24.
- Szauder E. (2003): „Mégsem csak színház!?” *Iskolakultúra*, 13. 11. sz. 91–93.
- Vass Z. (2003): Bevezetés Gerő Zsuzsa gyermekrajzpszichológiájába. In: Gerő Zs. (2002): *A gyermekrajzok esztétikuma és más írások*. Flaccus, Budapest. 7–14.
- Vékassy L. (1993): Milyenek a dadogók? – egy kérdőíves vizsgálat adatai. *Gyógypedagógiai Szemle*, 4. sz. 255–263.
- Vékassy L. (1994): Milyenek a dadogók? Dadogók közvetlen munkatársai dadogókról. *Gyógypedagógiai Szemle*, 3. sz. 161–165.
- Vermes Katalin (2006): A test valósága, mint élmény, kép, kapcsolat. *Pszichoterápia*, 15. 6. sz. 425–431.
- Vermes K. (2006): *A test – saját és idegen határán*. Előadás: A test és az egész. A Magyar Mozgás és Táncterápiás Egyesület II. konferenciája. Budapest, 2006. 06. 09–10.
- Vermes K. (2013): Terápiás és testi fordulat a fogyasztói kultúrában: a mozgás- és táncterápia kulturális horizontja. *Pszichoterápia*, 22. 3. sz.
- Wendell, S. (2009): Az elutasított test – Feminista filozófiai elmélkedés a fogyatékoságról (A könyv első fejezete). *Fogyatékoskészség és társadalom*, 1. sz. 57–77.
- Winnicott, D. (1999): *Játás és valóság*. Animula, Budapest.
- Yalom, I. (2001): *A csoportpszichoterápia elmélete és gyakorlata*. Animula, Budapest.

Jegyzet

¹ A projekt 2013 szeptemberétől 2014 januárjáig valósult meg kelet-magyarországi középiskolákban és szakiskolákban, a Fogytékos Személyek Esélyegyenlőségéért Nonprofit Kft. támogatásával.

² Az Elnyomottak Színháza metodikájában Boal által kidolgozott konvenció (munkaforma). A színészek által prezentált színházi jelenet egy olyan helyzetet dolgoz fel, amelyben elnyomott helyzetbe kerül az egyik szereplő. A nézők (tanulók, kliensek) közül valaki belép ebbe a szituációba, és saját elgondolásai szerint alakítja a főhöst (protagonistát). A fórumszínház (amely egyszerre program, módszer, színházi előadás) alkalmazása során a játékmester („Joker” vagy foglalkozásvezető) irányításának segítségével kettős pedagógiai célt érhetünk el: a nézők, a sorozatos viszályjátárszások, szerepbelépések alkalmazásával utat találnak a szorongató helyzet leküzdésére. Másrészt a módszer alkalmazásával megteremthetjük alkotó részvételüket és bevonódásuk maximumát (Boal, 1979; Babbage, 2004; Sz. Pallai, 2003a, 2003b; Szaunder, 2003).

³ „Az, hogy egy társadalom hogyan határozza meg a fogyatékossgot és kiket tekint fogyatékossgal élőknek, sokat elárul arról, hogy az adott társadalom milyen elvárásokat fogalmaz meg a testtel szemben,

mit stigmatizál, mit tart »normálisnak« fizikai megjelenésben és teljesítményben, mit tart fontosnak és/vagy értékesnek, kiktől várja el mindezt, mit gondol a társadalmi nemről, a korról, a fajról, a kasztról és az osztályról” (Wendell, 2009, 76. o.).

⁴ A csoportfolyamat a Csillagház Általános Iskolában (1038 Budapest, Ráby Mátás utca 16.) zajlik két 6 fős csoporttal.

⁵ A ’halmazott’ szó arra utal, hogy azonos vagy eltérő időben két vagy több különböző sérülés, károsodás keletkezett. Leggyakrabban a központi idegrendszer sérülése a felelős ezért az állapotért. A részt vevő tagok közül sokan nem beszélők, illetve a legtöbben önállóan hely- és helyzetváltoztató mozgásra nem képesek.

⁶ „A magunk igazságáért, az életben hordott maszkjaink levetéséért folyó küzdelemünkben a színházat kézfelfoghatósága, testisége, mondhatnám fiziológiai mivolta miatt régóta a provokáció helyének éreztem, ahol hadat üzenünk önmagunknak, s ezáltal a nézőnek is (vagy fordítva: a nézőnek, s ezáltal magunknak is), ahol látásmódunk, érzéseink sztereotípiáit megtörjük, méghozzá drasztikusan, mivel az emberi szervezetben, a lélegzetben, a testben, a belső impulzusokban törjük meg” (Grotowski, 1999, 17. o.).

Testkép, önértékelés és a kettő közötti kapcsolat kutatása általános iskolás gyerekek körében

A testkép kutatásának fontos részét képezi a gyermekek testképének vizsgálata. Ennek oka, hogy a gyermekek különösen fogékonyak a testképet befolyásoló hatásokra, melyek a későbbiekben testkép- és önértékelési zavarokhoz vezethetnek, és összefüggésbe hozhatók az evészavarokkal, hangulati élet zavaaraival és más egészségkárosító magatartásformák kialakulásával. Ezeknek a zavaroknak a felnőttkorban történő utólagos kijavítása nem teljesen megoldott, ezért célszerű egy olyan prevenció program kidolgozása, mellyel csökkenteni lehet a testkép- és önértékelési zavarok előfordulását a gyerekek körében.

Jelen kutatás célja, hogy kezdeti lépésként a gyerekek testképével kapcsolatos nemzetközi – azon belül is főleg az Amerikai Egyesült Államokban végzett – kutatások eredményeit összehasonlítsa a Magyarországon mértekkel, illetve megerősítse a testkép és önértékelés közötti kapcsolatot. Jelen vizsgálatunk igazolta, hogy már a magyarországi általános iskolás gyerekek körében jelen vannak azok a hatások, melyeknek a következtében testképzavarok alakulhatnak ki. A gyerekek testkép-, azon belül is testalkat-megítélése a nemzetközi kutatások eredményeivel összhangban áll. A lányok ideális testalkatnak a soványabb ábrákat jelölték be, ezeknél kövérebbnek tartották magukat, még az életkornak megfelelő testtömegindexű lányok esetében is. A fiúk esetében szintén nem volt mindig átfedés az ideális és a sajátnak tartott testalkat között, de ők inkább soványnak tartották magukat az ideális testalkathoz képest. Viszont a vizsgálat a testkép és az önértékelés között közvetlen kapcsolatot nem talált. Az alacsony önértékelésűek között ugyanúgy jelen voltak azok, akiknek az ideális és saját testalkatuk között eltérés volt, és azok is, akiknél az ideális és saját alkat megegyezett. Ennek oka lehet, hogy a jelen kutatás a gyerekek pszichoszociális státuszát nem mérte, vagy pedig populációs szinten nincsen kapcsolat a kettő között. A kérdés megválaszolásához további vizsgálatok szükségesek.

Bevezetés

Az emberiség számára az emberi test mindig is több volt pusztán biológiai létezőnél (Helman, 2003). Koronként és kultúránként eltérő testformákat tartottak ideálisnak, illetve többféle elméletet alakítottak ki a test belső szerkezetével és működésével kapcsolatban. Az emberi test külsejével, belső szerkezetével és működésével kapcsolatos elképzelések, hiedelmek és érzelmi viszonyulások összességét nevezzük testképnek (Helman, 2003). A testkép fogalmát két részre lehet felosztani: objektív és szubjektív

testképre. Az objektív testkép azt jelenti, hogy az egyén – mint külső szemlélő – miként látja saját testét, hogyan képzei el belső szerkezetét, és értelmezi annak működését. Az objektív testképhez tartozik még az emberi testtel, és annak a külsejével kapcsolatos komoly szimbólumrendszer, melynek pusztán a másik ember testére való ránézés alapján lehet megkülönböztetni például az időseket a fiataloktól, a nőket a férfiaktól, gazdagot a szegénytől, az egészségeset a betegtől, a különböző társadalmi csoporthoz való tartozást (Helman, 2003). Az objektív testképpel ellentétben a szubjektív testkép azt jelenti, hogy az ember érzelmileg hogyan éli meg saját testének külalakját és működését. A szubjektív testkép nemcsak a testképeknek, hanem az önértékelésnek is a részét képezi. Az önértékelés azt jelenti, hogy az egyén milyennek értékeli saját magát, a testét, tulajdonságait, személyiségét és képességeit. Az önértékelés az énértet kettőssége alapján jön létre, és minden ember rendelkezik egy aktuális és egy ideális énnel. Az aktuális én azt jelenti, hogy az egyén milyennek látja jelenlegi tulajdonságait, míg az ideális én jelentése, hogy az egyén hogyan képzei el magát ideálisnak, milyenné szeretne válni. Az még egészségesnek számít, ha különbség van a kettő között, mert az egészséges önértékelésnél az egyén valóságként látja önmagát, tisztában van jó és rossz tulajdonságaival, az utóbbiakon mégsem emésztí önmagát, és az ideális én célként segíti a személyes fejlődést. Viszont, ha az aktuális én iránt irreális elvárásokat támaszt az ideális én, az önértékelési zavarokhoz vezethet. Ilyenkor az egyén több tulajdonságát eltúlozhatja, és az azokon való rágódás, önmarcangolás jelentős stresszforrásnak tekinthető, és ez kedvez a személyiségi, testkép-, étkezési és affektív zavarok kialakulásának.

A fentiek alapján következtethető, hogy nem véletlen, hogy az emberi test, és főleg annak külseje, komoly szimbólum- és érzelmi tartalma miatt, az emberiség számára már az őskortól kezdve jelen van az igény a test a megváltoztatására. Az okok nagyon változatosak, gyakorlati, esztétikai, csoportbeli hovatartozást kifejező, egészségügyi, vagy éppen büntető jellegűek lehetnek. A test külalakjának a módosító eszközei igen tág határok között mozognak, mindennapos, gyakran használt módszereket lehet ide sorolni, mint például a haj- és körömvágás, vagy a ritkábban használtakat, mint például a különböző műtéti beavatkozások, akár a fizikai nem-átalakító műtéteket is. Közvetlenül és közvetetten lehet a test külsejét befolyásolni, utóbbiakhoz tartoznak például a különböző diéták és sportolás. A test külseje megváltoztatásának célja gyakran a kultúra által felállított normák teljesítése, nem egy beavatkozás komoly egészségügyi szövődményekkel, mellékhatásokkal rendelkezik, ráadásul bizonyos módosítások örökre megmaradnak az ember testén, és legtöbbjük megszüntetésének a módszere még nem megoldott.

Az emberi test, azon belül is a külső legellentmondásosabb része a testalkat. Kultúránként változik a megítélése, jelenleg az európai és észak amerikai kultúrákban a karcsú testalkat számít ideálisnak, ezáltal mindenki számára követendő célként van beállítódva. A kultúra több módon erősíti meg tagjaiban ezt az elképzelést. A karcsúságot nem csak a szépséghez, hanem más értékekkel, mint például gazdagsággal, szexuális kíváncsisággal, sikerességgel, boldogsággal, nemességgel is társítják (Tiggemann, 2005). Emellett a kultúra a kerülendőnek vélt testalkatokhoz negatív tartalmakat társít, például az elhízottnak tartott testalkatú embereket gyakrabban teszik viccelődések és gúnyolódások célpontjává, és gyakrabban ábrázolják őket akaratgyengeként, amint mértéktelenül esznek (Comer, 2005). A kövér emberek elleni hadjárat az egészségügy is hozzájárul, az elhízás okainak orvosi leírása gyakran nem más, mint a hagyományos morális elítélésnek a medikalizált változata (Comer, 2005). A kultúra így erősíti meg az emberekben azt az elképzelést, hogy jobb ideális testalkatúnak, azaz karcsúnak lenni (Tiggemann, 2005). Problémát jelent még az is, hogy a kultúra fő információt továbbító eszközében, a médiában megjelenő, testalkatban kevés változatosságot mutató modellek képeit gyakran képszerkesztő programok segítségével utólag átszerkesztik, átszínezik, egyfajta káprázatot tárnak a médiafogyasztók elé, azt sugallva, hogy ezeket a testformákat bárki

elérheti (Collins, 2008). Mellette, a média révén, a fogyasztók nem csak a szépnek tartott testalkatról szereznek tudomást, hanem annak elérésének módjairól is, és olyan viselkedésmódok elsajátítására és alkalmazására bátoríthatja őket már gyermekkoruktól kezdve, melyek egészségkárosító hatással rendelkeznek.

A gyerekek testképe és önértékelése

A testképkutatás fontos részét képezi a gyerekek testképének a vizsgálata. Ennek oka, hogy a gyermekkor jelentős részét képezi az a szocializációs folyamat, melynek során az egyén a kultúra által átadott hiedelmeket és viselkedési formákat, köztük a testképpel kapcsolatos tartalmakat, elsajátítja. Ezek a tényezők adott körülmények között stresszforrássá válhatnak a gyermek számára, melyek önértékelési zavarok kialakulásához vezethetnek. Emellett gyermekkorban lejátszódó szocializáció azért is jelentős, mert az akkor megszerzett elképzelések, magatartásformák végigkísérik az egyént egész életén át, és a felnőve hasonló értékeket adhatnak át utódaiknak, azaz ő maguk válhatnak stresszforrássá.

A testképet befolyásoló külső hatások jól megfigyelhetők a gyerekek körében. Ezek a külső hatások, mely az adott kultúra eszmerendszerét adják tovább, a következők: a család, kortárs csoportok és a média.

A gyerekek testképének alakulásában nagy szerepe van a családnak. Egy megfelelően működő család példamutatással segíti a fiatal tagjainak testképük alakulását. Maga a család is rendelkezhet szűrőfunkcióval, mellyel a külvilági, kortárs csoportból származó stresszt, illetve a média káros hatásait kivédheti (Pikó, 2006). A rosszul működő, vagy a tagjai iránt közömbös családok már önmagukban is külön stresszforrásnak tekinthetők (Pikó, 2006). A gyerekek testalkatával kapcsolatban a család szerepet játszik abban, hogy mennyire tartja fontosnak a különböző szépségideálokhoz való hasonlítást, ennek következtében tagjait bátoríthatja külalak módosításra, diétákra, sportolásra. A szülők a gyermekeik külalakjára tett megjegyzéseikkel, fogyókúrákra való bátorításával, saját diétájukkal való példamutatásukkal hozzájárulnak a fiatalok karcsúság iránti vágyának kialakításához (Ricciardelli és mtsai, 2003). Ez a hatás főleg akkor érvényesül, mikor a szülők és az utódaik testtömegindexe nem korrelál (Ricciardelli és mtsai, 2003). Az ilyen irányú hozzáállás elősegítheti a gyermekkori önértékelési és testképzavarok kialakulását.

A gyerekek nemcsak passzívan sajátítják el a kultúra által nyújtott tanításokat, hanem aktívan, egymás közti viselkedés útján is megerősítik azokat a hatásokat. A kortárs csoportok öt-hat éves kortól válnak egyre fontosabbá a gyerekek életében. A hasznos szocializációs hatások mellett a kortárs csoportok képesek a családtól hozott és a média által nyújtott elképzelések és elvárások megvalósítására, így sok feszültséget képesek okozni a gyerekekben. A külalakra nagy hangsúlyt fektetnek, mert ilyen idősen a gyerekek akaratlanul megtanulják azt a helytelen elképzelést, hogy aki kívülről szép, annak a belső lény is az. Ezért már fiatal gyermekkorban – átlagban 10 éves kor körül – megjelenik a külalak módosításának igénye mindkét nem részéről (Ricciardelli és mtsai, 2003). Ennek az igénynek a hátterében az áll, hogy vékonyságukkal kortársaik elismerését és szeretetét akarják elérni (Ricciardelli és mtsai, 2003). Másik cél a társaktól származó piszkálódások elkerülése, mely az ilyen idős gyerekcsoportokra jellemző, és könnyen testkép- és önértékelési zavarokhoz vezethet (Ricciardelli és mtsai, 2003).

A média gyerekek testképére gyakorolt hatása többszintű. A gyerekek nem csak a televízió, újságok, filmek útján, hanem a játékaik, meséik és a rajzfilmek útján is megtanulják a kultúrának azt az ősi, bár hibás feltevését, hogy aki külsőleg szép, az belső értékeit tekintve is az. Ez a gondolat már korán bevéssződik a gyerekek értékrendszerébe, és a későbbiekben is tudattalanul jelentkezik. Ez az elképzelés idősebb korokban is

megmarad, és – tudattalan módon – utódaiknak is átadhatják. A lányok és fiúk testképét érő hatások és minták hatásmechanizmusban hasonlóak, de a nemenkénti tartalmakban, elvárásokban és megküzdési stratégiákban eltérnek, ezért célszerű külön-külön tárgyalni őket. Fontos még megjegyezni, hogy mindkét nem külsejének média által nyújtott mintáját mind a fiúk, mind a lányok elsajátítják, azaz határozott elképzeléseik vannak arra nézve, hogy az ellentétes nemnek hogyan kell kinéznie, viselkednie, amelyek szintén konfliktusforrások lehetnek.

A lányok – a fiúkhoz képest – látványosabban ki vannak téve a média által közvetített ideális női külalak testkép károsító hatásának. A még túlnyomórészt patriarchális gondolkozásmódot sugárzó média a patriarchális női szerepeket és elvárásokat sugározza, különös hangsúlyt fektetve a szépségre, karcsúságra és a nőiességre (Grogan, 2008), és korán megtanítja a gyerekeket a női testre tárgyként tekinteni, amelynek egyedüli célja az, hogy szép legyen (Smolak, 2004). A lányoknak szánt műsorokban, újságokban főleg az ideális külsővel és megjelenéssel foglalkoznak, illetve azzal, hogy hogyan lehet azt kozmetikai anyagokkal, diétákkal elérni (Smolak, 2004). Más médiaműfajokban is sokkal több szó esik a nők külsejéről, mint a férfiak külalakjáról, és gyakran csak ez az egyedüli meghatározó tulajdonságuk, értékük. A média által nyújtott ideális női modell megtanulása tudattalanul játszódik le, amit a család és a kortárs csoport is megerősítenek. Ráadásul a fiúkhoz képest a lányoktól korábban, már 12 éves korukban elvárják, hogy megvalósítsák a vékony női ideált (Smolak, 2004). A lányok látványosan serdülőkorban kezdik el alkalmazni a test külsejének és tömegének megváltoztatására szolgáló módszereket, de e módszerek elsajátításának az alapjai korábbra tehetők. A lányok körében népszerűbb a diétázás, míg a fiúk körében a testedzés, de természetesen a kettő nem zárja ki egymást. A diétázás a lányoknál háromszor gyakrabban fordul elő, mint a fiúknál (Wood és mtsai, 1996). Nem véletlen, mert a lányok, nők számára szánt magazinok többsége sokat foglalkozik a diétákkal, gyakran olyan tanácsokkal látva el fogyasztóit, melyek betartásával elősegíti az étkezési zavarok, azokon belül is a restriktív formák kialakulását (Szabó és Túry, 2012). A tápanyagok megvonása gyerekkorban súlyos fejlődésbeli következményekkel jár, illetve étkezési zavarok kialakulását vonhatja maga után (Wood és mtsai, 1996). Az ilyen típusú magazinok nemcsak fogyókúrával, hanem sportolással kapcsolatban is adnak tanácsokat, bár célként ott sem az egészség, hanem a karcsúság és szépség áll (Szabó és Túry, 2012). Egyébként sportolás tekintetében: a lányok nem sportolnak annyit, mint a fiúk (Slater és Tiggermann, 2010), és ha mégis sportolnak, azt is a testtömegük csökkentése érdekében teszik (Burgess, 2006). Ennek fő oka, hogy a sportolást nem tartják nőiesnek, illetve a többiek negatív reakcióját akarják elkerülni azzal, hogy nem mutatják meg testüket sportolás közben (Slater és Tiggermann, 2010).

A média a fiúkra is ugyanúgy kifejti hatását, ám nehezíti helyzetük pontos feltérképezését, hogy a fiúk testükkel, külsejükkel kapcsolatban zárkózottabbak, mint a lányok, nem szívesen beszélnek róla másoknak (Norman, 2011). A kultúra a férfiak esetében nem csak a karcsúságot, hanem az izmosságot is támogatja, melyhez szintén több értéket kapcsol. Több adat alapján a fiatal fiúk többsége szeretné felnőttkorára elérni a média és a társadalom által propagált ideális izmos férfialakot (Grogan, 2008). A lányokhoz képest pár évvel később, pubertáskorban jelentkezik náluk az igény arra, hogy tevékenyen megváltoztassák külalakjukat, de még ekkor sem nehezedik rájuk akkora külső nyomás, mint a lányokra (Smolak, 2004). A fiúk idősebb korukban, hogyha nem tudják elérni az izmos testideált, akkor legalább átlagos testtömeggel szeretnének rendelkezni, amivel nem lógnak ki a tömegből (Austin, Haines és Veugelers, 2009). Sok szorongáshoz vezet náluk, ha túl soványnak vagy túlsúlyosnak tartják magukat (Freeman, 2012). Az eltérő igények miatt a fiúk másféle testalak-befolyásoló technikákat vetnek be, mint a lányok, amik másféle egészségkárosodásokhoz vezethetnek. Fiúknál jelentősebb szerepet kap a testedzés, mint a diéta, mert nekik az izomtömeg növelése a fő cél. A mértéktelen és nem a fia-

talok számára felállított edzésprogramok komoly károsodásokat okozhatnak a vázizom rendszerben. Beszámoltak már olyan fiúk esetéről is, akik akár már 10 éves korukban az izomépités megszállottjaivá válnak (Harding, 2009). Ráadásul a fiúk hajlamosak arra, hogy ha a kívánt izomtömeget természetes úton nem érik el, akkor szteroidokat használnak, melyek egészségkárosító hatásai szintén jelentősek (Smolak, 2004).

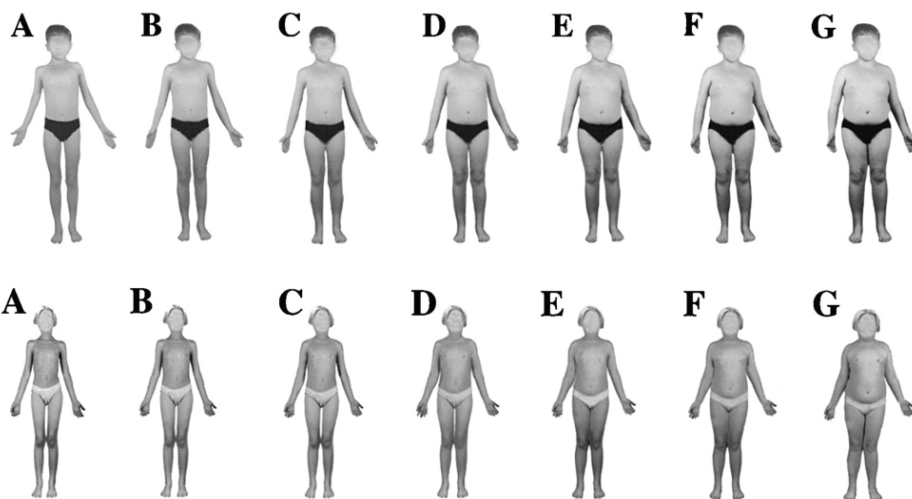
Fontos azonban megjegyezni, hogy a fentebb közölt adatok főleg az Amerikai Egyesült Államokban végzett kutatások eredményeit tükrözik, melyek nagyrészt a közép-osztálybeli amerikai angolszász gyerekekre vonatkoznak. Magyarországi gyerekek testképével és önértékelésével kapcsolatban kevés adat áll rendelkezésre, amik nélkül testkép- és önértékelési zavarok kialakulását megelőző prevenciós program létrehozása nem lehetséges. Azonban a magyar média nem csak magyar, hanem észak-amerikai kulturális értékeket is közöl, ezért nagy valószínűséggel a magyar gyerekek is hasonlóan vélekedhetnek a testképükről, mint az Egyesült Államokban élő kortársaik. Jelen kutatás célja, hogy – egy hosszabb kutatási sorozat kezdeti lépéseként – a gyerekek testképével kapcsolatos nemzetközi kutatások eredményeit összehasonlítsa a Magyarországon mértekkel, hogy ez alapján lehetőség legyen egy prevenciós program kidolgozására a testkép- és önértékelési zavarok megelőzése érdekében.

A minta és a módszer

A vizsgálat során egy kérdőívet kellett a gyerekeknek kitölteniük. Összesen 63 általános iskolás tanuló, osztályok szerint 22 második osztályos (10 a leány és 12 a fiú), 20 negyedik osztályos (6 a leány és 14 a fiú) és 21 hatodik osztályos (13 a leány és 8 a fiú) töltötte ki a tiszakécskei Móricz Zsigmond Oktatási Intézményben. Az adatfelvétel előtt minden esetben informálták a tanulókat a kérdőív főbb céljáról, és megnyugtatták az anonimitás biztosításáról. A vizsgálat az igazgatónő beleegyezésével történt. A 2. és 4. osztályos tanulók körében 2011 novemberében az etika órákon történt a mérés, míg a 6. osztályos tanulók 2012. áprilisában biológia órán töltötték ki lapjaikat. Az 2. és 4. osztályosoknak több, míg a 6. osztályosok számára kevesebb időre volt szükség a kérdőívek kitöltésére.

Mérőeszközök

A kérdőív az általános adatok (osztály, nem, testtömeg, magasság) felvétele mellett – amelyekből a testtömegindex került kiszámításra – tartalmazott egy ábrát, mely körülbelül tíz éves korú, elmaszkírozott arcú fiúkat és lányokat egyre növekvő testméreteken ábrázolt. Ezek közül kellett a kitöltőnek kiválasztani azokat a betűkhöz rendelt testalkatokat, amiket saját nemére vonatkoztatva ideálisnak tart, illetve ahogyan magát éppen aktuálisan látja (1. ábra). A kérdőív tartalmazta még a Rosenberg-féle önértékelési táblázat magyar fordítását, amely állításainak fele pozitív, másik fele negatív kijelentéseket tartalmaz. 0 és 30 közötti pontszámot lehet elérni kitöltésével, a magasabb pontszámok a kitöltő nagyobb önértékelésre utalnak.

1. ábra. Testalkatskála¹

A vizsgálat eredményei

Testmagasság, testtömeg, testtömegindex

2. osztály: A tanulói létszám 22 fő. Az osztályba járó tanulók testmagasságátlag 130,3 cm. A lányok magasabbak (lányok testmagasságátlag: 132,5 cm, a fiúk testmagasságátlag: 128,5 cm). A lányok testtömegének átlaga (28,8 kg) magasabb a fiúkénál (25,5 kg) és az osztályátlagnál is (27 kg). A lányok átlagos BMI-je 16,22 (normálérték: 14,5–17,25), míg a fiúké 15,38 (normálérték: 14,6–16,6).

4. osztály: A tanulói létszám 20 fő. Az osztályba járó tanulók testmagasságátlag 141,6 cm. A lányok magasabbak (lányok testmagasságátlag: 147,2 cm, a fiúk testmagasságátlag: 138,9 cm). A lányok testtömegének átlaga (38,4 kg) magasabb a fiúkénál (35,7 kg) és az osztályátlagnál is (36,5 kg). A negyedikes fiúk és lányok átlagos BMI-je között nem volt szignifikáns különbség, a lányok átlagos BMI-je 17,97 (normálérték: 15,0–18,0), míg a fiúké 17,91 (normálérték: 15,0–17,5).

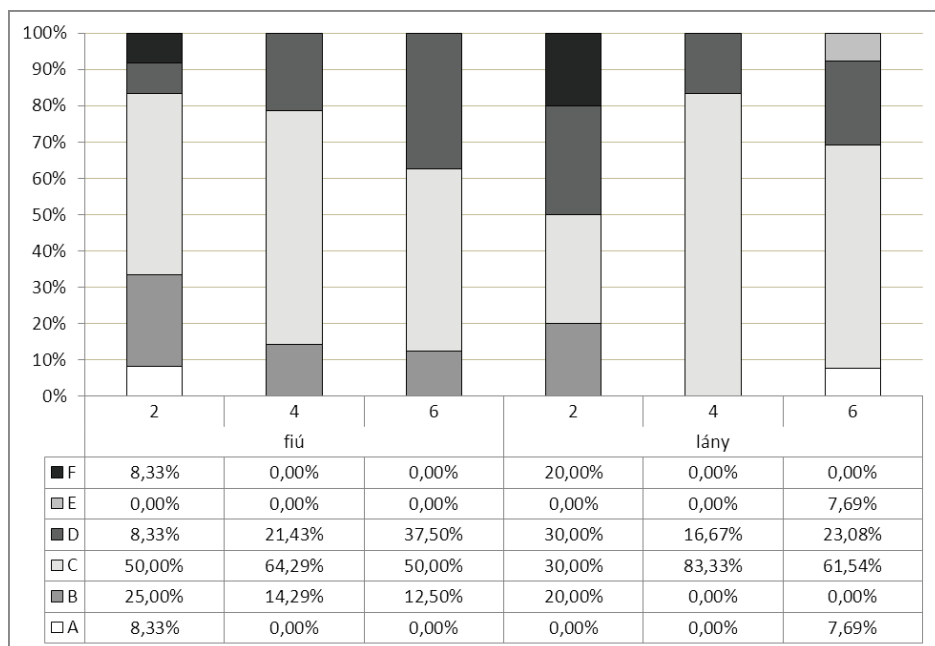
6. osztály: A tanulói létszám 21 fő. Az osztályba járó tanulók testmagasságátlag 155,95 cm. A fiúk magasabbak (lányok testmagasságátlag: 154,3 cm, a fiúk testmagasságátlag: 158,625 cm). A lányok testtömegének átlaga (42,1 kg) alacsonyabb a fiúkénál (49 kg) és az osztályátlagnál is (44,7 kg). A lányok átlagos BMI-je 17,72 (normálérték 16,0–19,5), míg a fiúké 19,37 (normálérték: 15,9–19,0).

A lányok szubjektív testképe

A saját nemre vonatkoztatott ideális testalkattal kapcsolatban a második lányoknál látható a legnagyobb változatosság. A negyedikes lányok szinte egyöntetűen a C testalkatot jelölték meg ideálisnak. A hatodikos lányoknál is a C dominált, másodikként a D alak szerepelt (2. és 3. ábra).

A második lányok aktuális testalkata is hasonlóan alakult, mint az ideálisra vonatkoztatott, bár az ideálishoz képest kevesebbszer jelölték meg a C alakot, magukat legtöbbször egy fokkal kövérebbnek tartották az ideálishoz képest. A negyedikes lányok közül szinte mindenkinél egyezett az ideális és az aktuális testalkat. A hatodikosoknál kevesebben jelölték be saját testalkatuknak a C-t, a D-nek az aránya megnőtt (2. és 3. ábra).

Mind a három korosztálynál előfordult egyéni szinten, hogy magát súlyosabbnak látta az ideálisnak tartott alkatnál. Gyakori volt az is, hogy a normál testtömegindexű tartományban lévő lányok magukat kövérebbnek látták, illetve ennek fordítottja is, azaz a normálérték feletti testtömegindexű lányok magukat soványabb testalkatúnak látták.

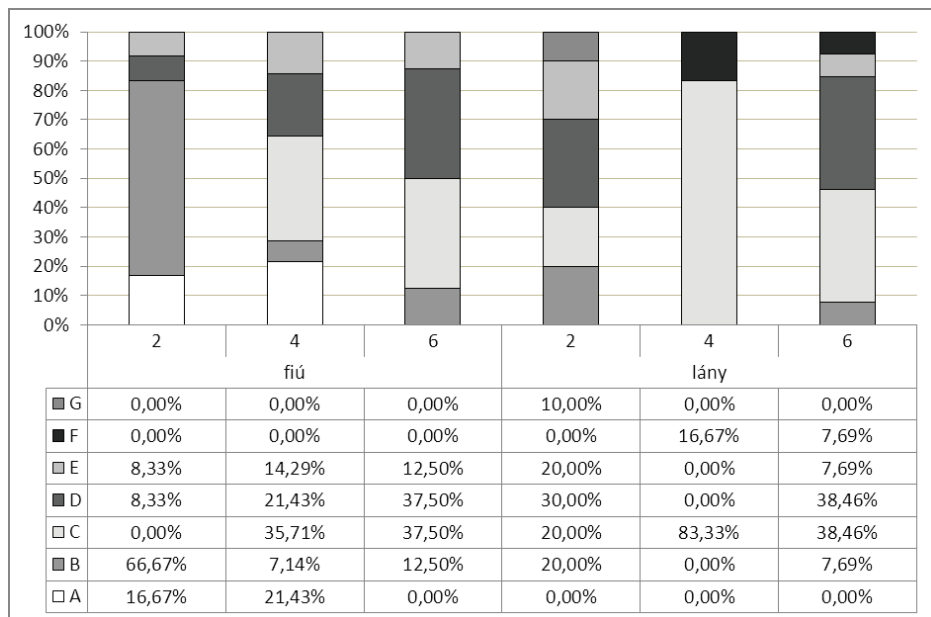
2. ábra. Az ideális testalkat megítélése (nemenként és korcsoportonkénti százalékos megoszlás)

A fiúk szubjektív testképe

A fiúk legtöbbje a C testalkatot tartja ideálisnak. Mind a három korosztályban a C dominált. Itt is a másodikosoknál volt a legnagyobb a változatosság. A D testalkat aránya növekedett a kor előrehaladtával, legnagyobb előfordulása a hatodikos fiúknál volt (2. és 3. ábra).

A másodikos fiúk legtöbbje az ideálisnak tartott testalkathoz képest soványabbnak tartja magát. A negyedikes fiúknál ugyancsak gyakori volt ez a tendencia, de emellett

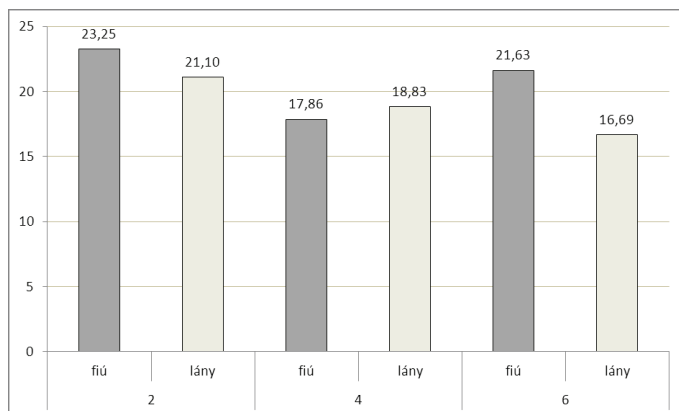
megjelentek azok is, akik az ideálshoz képest súlyosabbnak tartják magukat. A hatodikosaknál számottevő különbség nem látható az ideális testalkat és az aktuális testalkat között, csak két esetben volt megfigyelhető az ideális és aktuális testalkat között különbség (2. és 3. ábra).

3. ábra. A saját aktuális testalkat megítélése (nemenként és korcsoportonkénti százalékos megoszlás)

A gyerekek önértékelése, önértékelés és szubjektív testkép kapcsolata

A Rosenberg-féle önértékelési teszt alapján, korosztályra lebontva, átlagban a fiúk önértékelése magasabb volt a lányokénál, kivétel a negyedik osztály, ott a lányok önértékelése volt magasabb. A lányok esetében az önértékelési pontszám az életkor előrehaladtával csökkent, míg fiúk esetében ilyen tendencia nem volt megfigyelhető (4. ábra).

4. ábra. A Rosenberg-féle önértékelési pontszám átlagának alakulása korcsoportonként és nemenként

Szignifikáns kapcsolatot a Rosenberg-féle önértékelési pontszám és a szubjektív testkép között e vizsgálat nem igazolt. A 20 alatti pontszámúak között ugyanúgy jelen voltak azok, akiknek az ideális és saját testalkatuk között eltérés volt, mint azok, akiknél az ideális és a saját alkat megegyezett. Csak egy-két példa akadt, ahol alacsony önértékelési pontszám mellett az ideális és aktuális testkép között nagyobb különbség volt megfigyelhető (1. és 2. táblázat, szürkével kiemelve azok a gyerekek, akiknek eltérés van az ideális és aktuális testképük között).

1. táblázat. A lányok BMI-je, ideális, aktuális testképe és önértékelési pontszáma személyenként felsorolva

2. osztály				4. osztály				6. osztály			
BMI	saját neműeknél ideálisnak tartott testalkat	saját testalkat	Rosenberg-féle önértékelési pontszám	BMI	saját neműeknél ideálisnak tartott testalkat	saját testalkat	Rosenberg-féle önértékelési pontszám	BMI	saját neműeknél ideálisnak tartott testalkat	saját testalkat	Rosenberg-féle önértékelési pontszám
17,60	D	E	17	14,31	B	B	21	16,44	C	C	17
15,83	C	C	25	13,92	C	C	18	15,43	C	C	11
16,88	C	D	30	13,96	C	C	20	15,62	C	D	18
14,20	F	B	17	-	C	C	19	18,58	C	C	27
15,26	B	E	10	24,65	D	F	18	19,78	C	D	14
25,06	C	D	24	21,58	C	C	18	18,36	C	C	11
14,11	F	G	17	15,75	C	C	20	17,04	C	D	26
13,66	D	D	26					15,99	D	D	13
15,27	D	C	24					21,08	E	F	14
								21,95	D	D	19
								17,30	C	C	12
								15,18	A	B	9
								17,63	D	E	26

2. táblázat. A fiúk BMI-je, ideális, aktuális testképe és önértékelési pontszáma személyenként felsorolva

2. osztály				4. osztály				6. osztály			
BMI	saját neműeknél ideálisnak tartott testalkat	saját testalkat	Rosenberg-féle önértékelési pontszám	BMI	saját neműeknél ideálisnak tartott testalkat	saját testalkat	Rosenberg-féle önértékelési pontszám	BMI	saját neműeknél ideálisnak tartott testalkat	saját testalkat	Rosenberg-féle önértékelési pontszám
15,02	B	B	17	-	C	D	18	19,15	C	C	28
18,92	F	D	15	-	C	D	19	25,04	C	D	23
14,08	A	A	30	14,79	B	A	11	16,53	B	B	23
15,61	C	B	25	18,02	D	E	19	22,66	D	E	15
12,82	B	B	29	-	C	C	13	18,26	C	C	24
12,63	D	B	19	17,12	C	C	23	16,89	C	C	12
15,75	C	B	21	16,22	C	C	26	16,42	D	D	25
13,42	C	A	23	26,41	D	E	24	20,03	D	D	23
17,60	C	B	24	21,72	C	C	7				
20,75	C	E	27	13,01	C	A	19				
14,65	C	B	27	15,01	D	A	17				
13,37	B	B	22	20,41	C	D	22				
				13,67	B	B	17				
				20,62	C	C	15				

Megbeszélés

Jelen kutatás alapján a gyerekek testképéről a szakirodalmi adatokhoz hasonló eredmények születtek. A lányok körében gyakoribb volt az, hogy az ideálisnak tartott testalkathoz képest kövérebbnek tartották magukat, még akkor is, ha korosztályukra nézve normál testtömegindexű tartományba estek. A fiúknál az is előfordult, hogy magukat soványabbnak tartották az ideálisnak vélt testalkathoz képest. Jelen kutatás az önértékelés és szubjektív testkép között nem talált összefüggést, aminek több oka lehet. Az egyik lehetséges ok a minta nem megfelelő nagysága, amit nagyobb mintavétellel lehet kivédeni. A másik ok, hogy a jelen vizsgálat a gyerekek pszichoszociális státuszát nem vizsgálta, ezért célszerű azt a további vizsgálatokban figyelembe venni. Lehetséges az is, hogy a testkép és az önértékelés között van ugyan kapcsolat, de csak egyéni szinten, nem az egész populációra nézve. Kutatások kimutatták, hogy azoknál, akiknek a kortárs-csoportjában a külalak kapja a fő hangsúlyt, ahol egymás testét gyakran összehasonlítják, illetve a testtömeg szinten tartásáról beszélnek, gyakrabban fordul elő a test külsejével kapcsolatos elégedetlenség (Grogan, 2008). A testkép és az önértékelés közötti kapcsolat kérdésének biztos megválaszolásához további kutatások szükségesek.

A mintában több zavaró tényező is található. A minta, bár az osztályok nagyjából egyenlő nagyságúak, mégis kicsi ahhoz, hogy biztos statisztikai összefüggéseket lehessen keresni benne, ezért célszerű lenne a minta méretét megnövelni. A nemek terén aránytalanság figyelhető meg: negyedik osztályban jóval kevesebb lány volt, míg a hatodikosoknál a fiúk voltak kisebbségben, ami miatt jelentősen módosultak az adatok. Ezeket a nemi eltolódásokat szintén nagyobb mintavétellel lehet kivédeni. A kérdőívet célszerű lenne kibővíteni pszichoszociális státuszra vonatkozó kérdésekkel, illetve többféle testalkatskálával, amin a kitöltő kiválaszthatja az ideális és aktuális testalkatát (illetve a fiúk esetében az izomzatát is).

A gyerekek testképével kapcsolatban több további kutatási lehetőség merül fel. Kevés adat áll rendelkezésre, hogy miképpen vélekednek a felnőttek, vagy éppen az ellentétes nem ideális testalkatáról. Célszerű lenne még részletesebben vizsgálni a gyerekek testképét befolyásoló külső hatásokat, illetve, hogy hogyan dolgozzák fel, és értelmezik azokat. Azzal is lehetne kísérletezni, hogy az egyik korcsoport test- és egészségképének alakítására a szülők és a tanárok bevonása révén tudatosan próbáljanak hatni, majd az eredményeket összehasonlítani azokkal a csoportokkal, amelyek abból kimaradtak.

Összefoglalás

Az embert testképe jelentősen befolyásolja abban, hogy miképpen értelmezi testének külsejét, megnyilvánulásait, működését,

A testkép alapjainak kialakulása gyermekkorra tehető, a későbbi életkorokban szerzett tapasztalatok ezekre épülnek. A gyermekkor testképére főleg a család, a kortárscsoport és a média hat, de ezek mellett saját személyiségük és tapasztalataik is jelentős hatással bírnak testképük alakulásában. Fontos megjegyezni, hogy a gyerekek nem csak passzívan fogadják be a kultúra és a média által nyújtott információkat és nézeteket, hanem aktívan is megvalósítják azokat saját közösségeiken belül, aminek következtében bizonyos nem kívánatos minták rögzülhetnek. A gyermekkorban ért hatások következményei a későbbi életkorokra is kiterjednek.

ennek következtében azt, hogy milyen állapotokat tart kívánatosnak vagy éppen elkerülendőnek. A testkép alapjainak kialakulása gyermekkorra tehető, a későbbi életkorokban szerzett tapasztalatok ezekre épülnek. A gyermekkor testképére főleg a család, a kortárs-csoport és a média hat, de ezek mellett saját személyiségük és tapasztalataik is jelentős hatással bírnak testképük alakulásában. Fontos megjegyezni, hogy a gyerekek nem csak passzívan fogadják be a kultúra és a média által nyújtott információkat és nézeteket, hanem aktívan is megvalósítják azokat saját közösségeiken belül, aminek következtében bizonyos nem kívánatos minták rögzülhetnek. A gyermekkorban ért hatások következményei a későbbi életkorokra is kiterjednek. A gyerekkorban nem megfelelően felépített testkép sokféle zavar, betegség okozója lehet a későbbiekben (Smolak, 2004). A felnőttek testképének utólagos korrekciója nehézkes, emiatt gyermekkori alakulásuk során célszerű – a különböző korosztályoknak megfelelő módon – befolyásolni, támpontokat nyújtani. Természetesen a gyerekekre nem szabad passzív félként tekinteni, hanem aktívan be kell vonni, illetve bátorítani kell őket az önálló gondolkozásmód kifejlesztésére. Éppen ezért fontos, hogy a család és az iskola megfelelő kritikai készséggel vértesse fel őket a médiával és a kortársak véleményével szemben, így az azokból származó negatív hatásokat csökkenteni lehet.

Irodalomjegyzék

- Austin, S. B., Haines, J. és Veugelaers, P. J. (2009): Body satisfaction and body weight: gender differences and sociodemographic determinants. *BMC Public Health*, 9. 313.
- Burgess, G. (2006): Effects of a 6-week aerobic dance intervention on body image and physical self-perceptions in adolescent girls. *Body Image*, 3. sz. 57–66
- Collins, L. (2008): Pixel Perfect. *The New Yorker*, 12. sz. 2008
- Comer, R. (2005): *A lélek betegségei, pszichopathologia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Grogan, S. (2008): *Body image*. Routledge, New York.
- Harding, A. (2009): Eating Disorders May Be Rising Among Male Athletes. *Reuters*, január 8.
- Helman, C. G. (2003): *Kultúra, egészség és betegség*. Medicina Kiadó, Budapest.
- Norman, M. (2011): Embodying the Double-Bind of Masculinity: Young Men and Discourses of Normalcy, Health, Heterosexuality, and Individualism. *Men and Masculinities*, 14. 4. sz. 430–449.
- Pickett, P., King, M. és Freeman, J. (2012): *The Health of Canada's Young People: A Mental Health Focus*. Public Health Agency of Canada.
- Pikó Bettina (2006): *Orvosi szociológia*. Medicina Kiadó, Budapest.
- Ricciardelli, L. és mtsai (2003): A biopsychosocial model for understanding body image and body change strategies among children. *Applied Developmental Psychology*, 24. sz. 475–495.
- Slater, A. és Tiggemann, M. (2010): Gender differences in adolescent sport participation, teasing, self-objectification and body image concerns. *Journal of Adolescence*, 1–9.
- Smolak, L. (2004): Body image in children and adolescents: where do we go from here? *Body Image*, 1. sz. 15–28.
- Szabó Kornélia és Túry Ferenc (2012): A magazinokban megjelenő írott és képi tartalmak evészavarokkal való lehetséges kapcsolata. *Lege Artis Medicinae*, 22. 2. sz. 139–145.
- Tiggemann, M. (2005): Television and adolescent body image: the role of program content and viewing motivation. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 24. 3. 361–381.
- Wood, K. és mtsai (1996): Body Image Dissatisfaction in Preadolescent Children. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 17. sz. 85–100.

Jegyzet

¹ 2011. 09. 18-i megtekintés, http://www.lookfordiagnosis.com/mesh_info.php?term=Body+Size&lang=1

A test meztelensége

Képek és diskurzusok a magyar pedagógiai sajtóban a hatvanas, hetvenes években

A test kategóriája és fogalma az 1970-es évekre vált központi kutatási területté a nyugati humán- és társadalomtudományokban, megkérdőjelezve valamennyi kutatás ontológiai és episztemológiai státuszát (Mascia-Lees, 2011) – a kutató és a kutatás tárgya, a vizsgálatot körülvevő kontextus is testbe ágyazott, amit sokáig nem vett figyelembe a diszciplínák többsége.

A fordulatként is értékelhető szemléletváltásnak természetesen voltak elméleti előzményei, legfontosabbnak Marcel Mauss (2000) francia antropológus és szociológus eredetileg 1934-ben megjelent írását tartom, melynek címe: *A test technikái*. A tanulmányban a természetesen adott test képzete helyett a társadalmilag tanult, konvenciók által szabályozott, különböző kulturális és gyakorlati cselekvésekben megnyilvánuló test fogalma jelenik meg. A test történeti fogalom, az „evolúció” eredménye – a biológiai és mentalitásbeli fejlődés értelmében –, melyet különböző képekké absztrahál az emberi kulturális gyakorlat (Kamper, 1997).

Szorosan összefügg a fentiekkel a későbbiekben még többször előforduló Michel Foucault munkássága, főként a *Felügyelet és büntetés* egyik fejezete, *Az engedelmes testek¹* (Foucault, 1990, 185–228. o.). A hatvanas, hetvenes években kibontakozó foucault-i gondolatrendszer a testet a hatalom tárgyaként és célpontjaként elemzi, amely a testet alávetve hasznosítja, értelmezi és rendszerezi a belőle kinyerhető tudást – a megérthető és hasznosítható test fontos szerephez majd elemzésében.

Vizsgálataim az 1960 és 1970 közötti magyar pedagógiai sajtó fényképanyagára irányulnak, így az ikonográfia-ikonológia módszertana nagy szerepet kap a forrásanyag értelmezésében. A chicagói egyetemen dolgozó Mitchell (2008, 136. o.) 1994-ben hirdette meg a képi paradigmaváltást, mely fokozottabb figyelmet irányított kultúránk vizuális természetére: „a vizualitás, az apparátus, az intézmények, a diskurzus, a testek és a figuralitás” összetett kölcsönhatásában a szerző központi szerepet szán a testnek a képek befogadási, jelentésteremtési mechanizmusaiiban. Hans Belting német művészet-történész programadó tanulmányában (2005) ugyanezt a gondolatmenetet folytatva az ikonológiát a kép, valamint az azt közvetítő eszköz és a test együttműködéseként írja le. Belting terminológiájában a testek felfoghatók önmagukat bemutató tényezőként, s így aktív alakítói saját képüknek (‘representing bodies’), illetve olyan elkülönített képekként is jelentkezhettek, melyek a testet ábrázolják (‘represented bodies’).

A fentebb vázlatosan ismertetett, két fő forrásból (antropológia és képtudomány) táplálkozó elméleti megfontolások nyújtják írásom elméleti háttérét.² A megidézett szerzők gondolatmenete több közös pontot is rejt magában: a legfontosabb a test, mint társadalmi konstrukció elfogadása, mely maga után vonja felügyelet és kontroll alá vonását – akár intézményi, akár nézői szinten. Az egyén mind teljesebb ellenőrzése az újkorral és a modernizációs folyamatok megkezdődésével kezdődik, mint azt az elméletirők megállapítják, Foucault-tól kiindulva, aki a börtön, az elmeegógyintézet, a kaszánya és az isko-

la világát is ugyanazon kontextusban szemlélte. Az emberi test ebben a világban sosem önmagában áll, hanem gyakorlatokba és diskurzusokba ágyazódva, tabuk és normák által szabályozva, melyek a testről való beszéd kereteit is megszabják.

A vizsgálat keretei

Hat pedagógiai folyóirat (*Család és Iskola*, *Gyermekünk*, *Köznevelés*, *Óvodai Nevelés*, *A Tanító* és *A Tanító Munkája*) teljes képanyagát tártam fel doktori kutatásaimban, 5371 antropológiai fényképből álló forrásbázist létrehozva, ami a további elemzések kiindulópontja lett. Jelen vizsgálat a meztelen és félmeztelen test képi megjelenítéseit és az ezekből létrehozható diskurzusokat tanulmányozza a korpuszon belül. A kiválasztott képek a teljesen meztelen testek ábrázolásától a fürdőruhás és félmeztelen fotókig terjednek – az atlétatrikóban és tornadresszben lévő gyermekek és fiatalok ábrázolásait jelen esetben nem vettem figyelembe.

249 kép gyűlt össze így: az anyagból 14 teljesen meztelen, 235 pedig félmeztelen ábrázolás. Az életkor szerinti megoszlást tekintve 11 kép csecsemőket ábrázol, 200 a gyermekkorról szól, 28 a fiatalkorról és mindössze tíz fotón vannak (fél)meztelen felnőttek. Az életkor előrehaladtával, úgy tűnik, egyre kevésbé megengedett a test meztelenségének reprezentációja, hiszen valamennyi teljesen meztelen ábrázolás a csecsemő- vagy kisgyermekkorhoz köthető. A fényképek témakörei adják meg az elemzésbe vont diskurzusokat: a nyár és táborozás természetesen a legnagyobb csoportot képezi (110 kép), a sporttevékenység a következő kép-szekvencia 30 példával, ezt követi az egészségügyi-medikális diskurzus 24 fényképpel, végül a munkára nevelés fotóanyaga 20 elemmel. A felsorolásból kitűnik, hogy nem soroltam be minden képet, a négy diskurzus csak az általam legfontosabbnak vélt tendenciákat rajzolja ki, melyeket ugyanolyan mértékben mutatok be – ez a módszer természetesen nem tükrözi a képcsoportok arányait, hangsúlyait, de az ilyen tárgyalásmód megvilágító erejű lehet a meztelen testekről szóló diskurzusok és gyakorlatok leírásában, funkcióik és jellemzőik feltárásában.

Belting (2003, 101. o.) szerint a kultúra által közvetített testkép mindig sokat elárul egy-egy korszak emberképéről, embereszményéről, még ha ez a kapcsolat mára el is halványult. Kiinduló hipotézisem szerint az ábrázolások többségét a hasznosítható test és tudás narratívája alapján lehet leírni, kevés az önmagát megjelenítő, esztétikai szempontokat kielégítő testkép, s ez utóbbiak is legtöbbször módosulnak a kontextus által – mint ahogyan azt utolsó példában majd bebizonyítom. A felvilágosodásban és az utilitarizmus filozófiájában gyökerező szemlélet az alávett testet gyakorlati szempontok alapján értékeli, az egyén és a társadalom szempontjából hasznosítható cselekvések tükrében. Ez a nézőpont tágabb összefüggésben a racionalizmus, a modernizáció folyamataival összhangban alakult ki, az államhatalom kiterjedésének és a tudás diszszeminációjának párhuzamos kiteljesedésével együtt.³ A képet árnyalja a régi világképi elemek jelentkezése – az ártatlan gyermek narratívája (*Golnhofer és Szabolcs*, 2005) vagy az örök női szépség megfogalmazódása –, ami jelzi ezen nézetek tartósságát és befolyását. Ez utóbbi szempontra szintén csak utalni tudok, mint ami kifelé mutat e tanulmány szigorúan vett tárgyán.

A felszabadított test – nyár és táborozás

A képeket értelmezhetjük felszabadított és megfegyvelmezett testek kettősségeként is – a nyár jelentheti az előbbit, az alkalmat a ruháktól való megszabadulásra. Valójában az így megjelenített testek is meghatározott cselekvési mintákat követnek, s nem léphetnek

át bizonyos határokat. Szinte kötelező rekvizitumnak számít hasonló képek esetében a vízpart, a fürdőruha, a napsütés és a játék. A nagyobb fokú szabadságnak különböző kontextusok adnak kereteket, mint ahogyan azt két kiválasztott példám is bizonyítani fogja.

1. kép

Készítő: Kertész Gyula

Cím: N/A

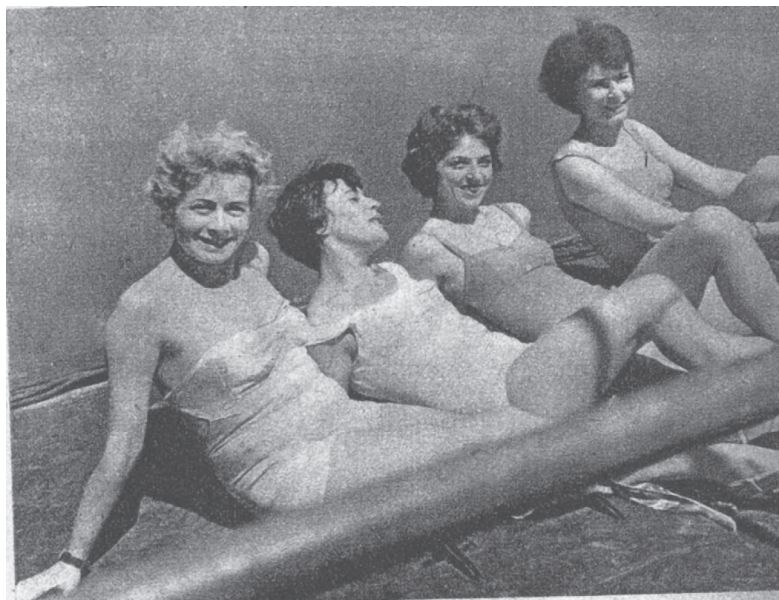
Megjelenés helye, ideje: Óvodai Nevelés, 1961/7–8. sz., borító I.

Képleírás: A vízben felnőtt és gyermekek játszanak labdával, a háttérben csónak és más fürdőzők láthatók. Valamennyi szereplő fürdőruhában van, az egyik lányon fürdősapka is látható, a felnőttön pedig napszemüveg. Semmi sem utal a konkrét helyszínre: nincs képi elem, amiből következtetni lehetne erre, sem verbális utalás (a képnek nincs címe, kapcsolódó cikk), ami segítene.

A képelemzések örök dilemmája bukkan fel a fenti fénykép kapcsán: spontaneitás és beállítottság kettősségéről van szó, a fényképezés alapproblémájáról (Soulages, 2011, 26–31. o.), mely a képek létmódjára kérdez rá: mennyiben tükrözi egy fotó a valóságot és mennyiben megrendezett? A felszabadultság, az elkapott pillanat mindenestre a valószínűséget támasztja alá, aminek viszont ellentmondhat a felnőtt (talán óvodapedagógus) napszemüvege, frizurája (az így közvetített esztétikus megjelenés), a kép kompozíciója és megrendezett tökéletessége. A problémát nem kell megoldani, ha elfogadjuk, hogy a riportfotó, ami egy lap címlapján szerepel, a valóságot újraalkotó médium, ami saját törvényeinek engedelmeskedik, adott kontextuson belül érvényesül. Ezeket a törvényeket a kép befogadója is elfogadja, jelen esetben egy széles körben megnyilvánuló kontextus adja meg az értelmezési kereteket, amik segítséget nyújtanak a jelentésadáshoz.

A szabadidő hasznos eltöltésének diskurzusa valamennyi pedagógiai újság központi témája volt a nyári hónapokban, az 1961. július-augusztusi *Óvodai Nevelés* címlapja

is erre nyújt példát. A felnőtt felügyelet alatt lévő gyerekek biztonságban játszanak és üdülnek – a későbbi képek egyre szervezettebb formában mutatják be a nyári táborozást, főként az úttörő-mozgalom keretein belül. A test szabadsága tehát konkrét tevékenységekben valósul meg, melyek fő célja a tanév utáni rekreáció, az idő optimális felhasználása, a kontroll fenntartásával – habár léteznek ellenpéldák a vízparton egyedül játszó fürdőruhás kisgyerekekről, ezek a képek inkább hagyományos portrék, vagy egyalakos képek, melyek illusztratív funkciójuk miatt fontosak (Somogyvári, 2012a, 2012b). A felszabadított test fogalma tehát csak korlátozottan értendő, amit alátámaszt azon kevés publikált fotók egyike, amely félmeztelen pedagógusokat ábrázol.

2. kép

Készítő: Szilvásy Z. Kálmán

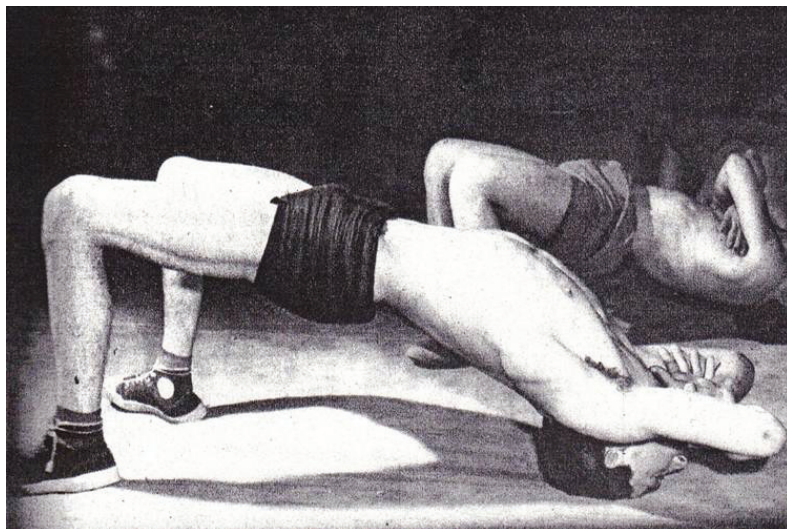
Cím: *A kemény munka után édes a pihenés*

Megjelenés helye, ideje: *A Tanító Munkája*, 1963/1. sz., 15. o.

Képleírás: *A kisdobos rajvezetők táboráról készült fotóriport egyik eleme a kép, amely a vízparti pihenést ábrázolja. Valamennyi szereplőn egyrészes fürdőruha van, hárman a kamerába néznek, egyikük pedig napozik.*

Több szempontból is kivételes képről van szó: a pedagógusokat nagyon kevés alkalommal látjuk civil szereplőként, a megszokott pedagógiai attribútumok (nevelési helyzet, környezet és gyermekek vagy fiatalok) nélkül, illetve a nemi identitás (ezzel együtt pedig a szexualitás) ilyen formában történő hangsúlyozása sem általános a hatvanas évek magyar pedagógiai sajtójában. A leeresztett fürdőruha-pánt, a laza, elengedett testhelyzet már-már kihívó jellegű, ugyanakkor ezt az érzésünket ellensúlyozza a fotó kontextusa. A kisdobos-rajvezető táborban a pihenés nem önértékű cselekvés, a kemény munkához kötődik, azután következik, a munka legitimálja és teszi lehetővé. A testiséget tabuként kezelő hatvanas évek (Valuch, 2006, 126. o.) újságszerkesztői gyakorlata tehát ilyen formában megengedhetőnek tartotta a (fél)meztelen felnőtt test ábrázolását, hiszen „Kemény munka után édes a pihenés”.⁴

A test megfigyelmezése I. – Sport

3. kép

Készítő: Harmath István

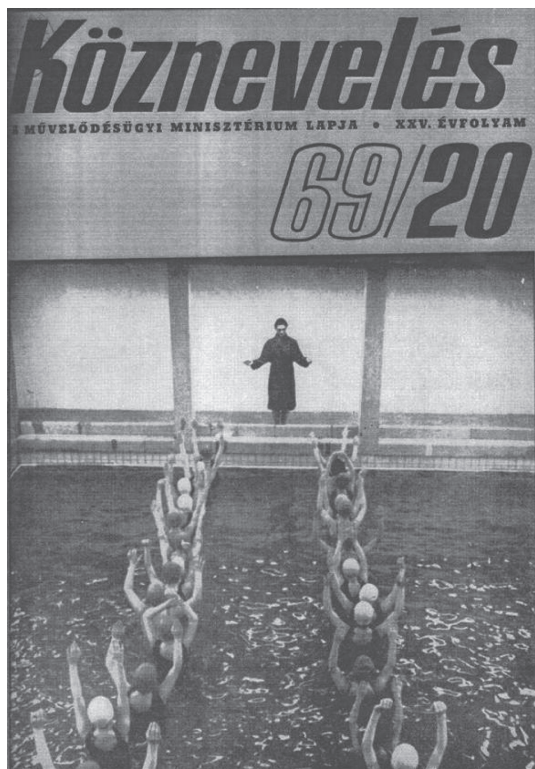
Cím: *Nem azért, mert az én fiam...*

Megjelenés helye, ideje: *Család és Iskola*, 1967/8. sz., 19. o.

Képleírás: *A kicsavarodott testhelyzetben lévő fiúk csak rövidnadrágot, zoknit és cipőt viselnek. Környezetükből és háttérükből semmi sem látható, a nézőhöz közelebb lévő fiú hónaljiszőrzete tizenéves életkorára utal.*

A testkultúra és testi kultúra mindig is fontos hatással volt a nevelés-oktatás kinyilvánított és látens célrendszerére, az ezzel a területtel foglalkozó sporttudomány pedig éppen a szocialista korszakban vált önálló tudományággá Magyarországon (Bartha és Berkes, 2004; Berkes, 2006). A fenti képen ábrázolt testhelyzetnek csak ebben a kontextusban van értelme: a kéz- és lábtámaszok közé sorolt híd olyan kicsavart állapot, melyet a gimnasztika gyakorlatai közé sorolnak, a sporttudomány gyakorlati rendszerében (taxonómiájában) van helye és funkciója. A kísérő cikkből megtudjuk, hogy birkózó edzést mutat be a fénykép, ahol a fő cél az izmok minél teljesebb foglalkoztatása, a bemelegítés – ugyanaz a hasznelvvőség jelentkezik tehát, ami a kiinduló hipotézis alapja.

A rend, fegyelem és szabályoknak való engedelmeskedés a sportszerű viselkedés alapja – ennek történeti kifejlődését, a sport kollektív intézményesülését Hadas Miklós elemzi, Elias civilizációtörténeti összefoglalását követve (Elias, 1987; Hadas, 2003). Mindkét szerző egyetért abban a mentalitásbeli fejlődésben, melynek eredményeként az egyént, az egyéni testet a társadalmi csoportokba mind teljesebben betagoló szabályrendszerek, viselkedésformák alakultak ki az újkortól kezdődően Európában. A szabályozott test önmagához és másokhoz viszonyítva jelenik meg, szinkronban van más testekkel – így sajátosan rendezett mértani formák jönnek létre, mint ahogyan azt a következő, harmadik kép is bemutatja.

4. kép

Készítő: N/A

Cím: N/A

Megjelenés helye, ideje: Köznevelés, 1969/20. sz., borító I.

Képleírás: Az uszodai jelenetet bemutató fényképet két sakra tagolhatunk: az úszómedencében lévők gyakorlatot mutatnak be, a két sor fókuszpontjában a teljesen felöltözött edző/instruktor látható. A karjaikat felemelve, a vízből kinyúló testek valószínűleg nem a mélyvízben helyezkednek el.

A test megfigyelmezése II. – Egészségvédelem

A test feletti kontroll legnyilvánvalóbb formája az egészségvédelem, prevenció és higiénia diskurzusa, mely birtokba veszi és részekre osztja a testet, funkciókat rendel hozzájuk, diagnózisokat állít fel. Az orvosi, egészségügyi dolgozók által kitermelt szakértői tudás (amit az orvosi tekintély is biztosít), az orvos tekintete (lásd: *Foucault*, 2000) megfigyeli a testet, hipotéziseket állít fel és ellenőrzi azokat (amit kezelésnek hív), ezáltal elidegeníti a testet a doktor és a páciens részéről egyaránt. A testrészek és betegségek megnevezése nem esik egybe saját betegség- vagy egészség-tapasztalatunkkal, hanem egy sajátos nyelvet tükröz számunkra, ami ebben a diskurzusban relevánsnak számít.⁵ Szimptomatikusnak érzem ezért következő példámat, az egyetlen teljesen meztelen képet, amit bemutatok elemzésemben.

szemérem, ha a szülők elmulasztják megfigyelni gyermekük egészséges növekedésével összhangban a nemi szervek növekedését is.

13 A nyirokcsomók a legtömegesebben a hónaljban, a nyakon és az ágyék táján helyezkednek el. Fontos szerepük van a szervezetben. A megnövekedett, duzzadt, nyomásra érzékeny mirigyek gyulladási folyamatot jeleznek. Ha a gyermek felsértette a térdét és az ágyéki nyirokcsomók megpirosodnak, duzzadtá válnak, feltétlenül tájékoztassuk a tünetekről az orvost.

14 Egy pillantással ellenőrizhetjük, hogy normálisan, egyenesen növekszik-e a gyermek, nincs-e csípőfájdalom. Fektesük fürdés után hátra a kishabát, s figyeljük meg a fenékét, illetve felő combjain a ráncokat. Az egészségesen fejlődő gyermeknél szimmetrikusan, azaz mindkét oldalt azonosan, V alakban futó ráncokat látunk.

15 Minden gyermek leveri egyszer-egyszer a térdét. Ez természetes. Az ütés helye sebes, fáj. Ez sem baj. De ha a gyermek térdé, vagy könyöke ütés, sérülés nélkül fájdalmas, dagadt, meleg, azonnal fel kell figyelniünk rá, mert ez bevenető tünete lehet súlyosabb betegségnek is.

16 A csecsemő láb- és karmozgása is árulkodik az egészséges fejlődéséről. Az első hónapokban a csecsemő még úgynevezett reflexmozgásokat végez. Négy-öt hónapos korában kezdi először akaratlagosan használni a tagjait. Figyeljük meg, hogyan mozgatja, s egyenletesen használja-e karját, lábát.

17 Az emberek egyharmada lúdtalpas. De ha idejében, kora gyermekkorban észrevesszük a láb rendellenes fejlődését, még jól befolyásolhatjuk. A hároméves gyermek talpának lenyomata már elárulja a bokasüllyedést, a lúdtalpat. Ha vizes lábbal sima felületre – padlóra vagy kőre – lép, s nemcsak a lábujjak, a haránt és a sarok, hanem az egész kitöltött talp látható, akkor lúdtalpa van. Képpen minél előbb betétet és használatát is rendszeresen.

18 Az egészséges gyermek bőre sima, puha, selymes és ruganyos. Kivált a kicsi gyermek bőre érzékeny jelekre számos betegségnek. A különösen száraz vagy éppen piros, esetleg sárgára színeződött bőr, az egybefolyó vagy különálló kiütések megjelenése feltétlenül orvosi kezelést kíván.

5. kép

Készítő: N/A

Cím: Mire figyeljünk?

Megjelenés helye, ideje: *Gyermekünk*, 1970/4. sz., 27. o.

Képleírás: *A meztelen kislány mosolyogva néz ki a képből, bal kezével csendre int (vagy zavarában mosolyogva teszi ezt az önkéntelen gyermeki gesztust), a jobbal pedig szemérmét takarja. A test számokkal részekre van osztva, mindegyik részhez egy-egy szócikk tartozik a mellékelt cikkben.*

A laikusoknak (főleg szülőknek) szóló, népszerűsítő egészségügyi szöveg illusztrációja a kép, mely a testrészekhez meghatározott betegségeket, tanácsokat és szakorvosokat rendel. Az egészségnevelés gyakorlati-tudományos diskurzusának kimunkálását elemezve Anette Stross német kutató mutatta ki (1995), hogy milyen professziós érdekek mutatkoztak a pedagógusok és a medicina részéről ezen tudás megszilárdításában – a folyamat valószínűleg hasonló módon mehetett végbe mindenhol a közép-kelet európai térségben. A test köztes helyet foglal így el, mely az orvosi és pedagógus-társadalom szakértelmére is rá van bízva – ez utóbbi esetében higiéniai cselekvést és egészségmegővást jelent, mely főleg az óvodában és kisiskolás-korban hangsúlyos. A kislány is tudatában van átmeneti helyzetének, ezt igazolja a test kitárulkozása és tabusítása – gondoljunk csak a csendet intő jelre vagy a szemérmét eltakaró gesztusra. A gyermek tudatában van a figyelemnek és az ezt kiváltó oknak (a fényképezés intenciójának), ugyanakkor a normának is, mely nem engedi meg egy bizonyos kor után a meztelenséget.

A test megmérésének, felosztásának és kontrolljának klasszikus példája a hatodik fotó, ahol egy egészségügyi vizsgálaton esik át a kisgyermek – figyelemre méltó a kezelés módja, a cselekvések és eszközök összhangja, az ápolónő és az orvos öltözete, az ellentét a meztelen gyermektest és a felöltözött felnőttek között, valamint a higiénát szolgáló (és eltávolítást is okozó) maszk használata.

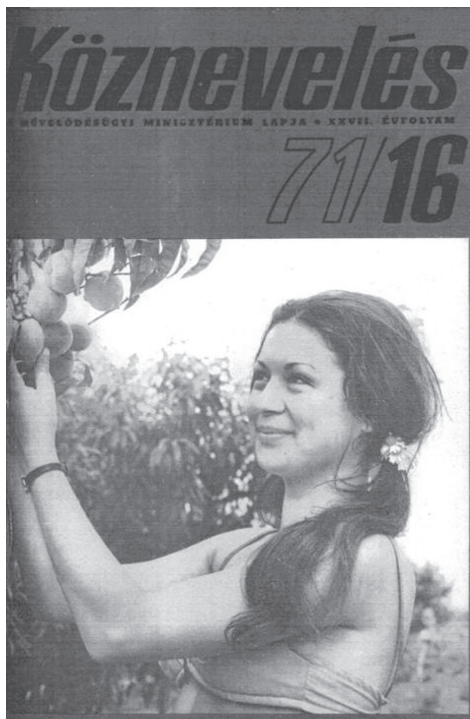
6. kép

Készítő: MTI

Cím: Szakvizsgálaton

Megjelenés helye, ideje: Óvodai Nevelés, 1966/2. sz., 45. o.

Képleírás: A kislányt két felnőtt – egy ápolónő és egy orvos – vizsgálja, valószínűleg a súlyát és magasságát mérik: erre utal a gyermek mögötti mérleg, valamint a kinyújtott testhelyzet. A felnőttek hivatásuknak megfelelő öltözetben vannak, a páciens félig vagy teljesen meztelen.

7. kép

Készítő: N/A

Cím: Ősziparackszedés. Bagi Ilona tábor, Törökbálint

Megjelenés helye, ideje: Köznevelés, 1971/16. sz., borító I.

Képleírás: A fiatal lány bikiniben szed gyümölcsöt, mosolyog és félig az őt fényképező kamera felé fordul – feltehetőleg tudatában van, hogy éppen rögzítik, így beállított képről van szó.

A test megfegyverzése III. – Munkára nevelés

Utolsó példám a kor oktatáspolitikai célkitűzéseire köthető leginkább: az 1961. évi III. törvény⁶ a mindenoldalúan fejlesztett, szocialista ember eszményét állította a középpontba. Az ilyen személyiség megalkotásához már korán be kellett kapcsolni a gyermeket és a fiatalt a termelő munkába, közelebb kellett vinni az iskolát az élethez. Ennek köszönhe-

A test történeti-társadalmi képződmény, kulturális jelentései vannak, ez utóbbiak különböző narratívákban és gyakorlatokban öltenek testet. A test eltérő értelmezései más-más megközelítést tesznek lehetővé, a biológiai testből kiindulva a fenomenológiailag érzékelt egyéni testen át a társadalmi, majd politikai testig (lásd például: Lock és Scheper-Hughes, 1987). A test különböző életszakaszokhoz és gyakorlatokhoz köthető, diskurzusokba ágyazott, az ezekről készített interpretációk pedig tovább- és átírhatók, kiegészíthetők. A régi világgépi elemek inkorporálódnak és transzformálódnak az új képzetekben, a média felhasználja és módosítva továbbterjeszti a meglévő kulturális mintázatokat.

kiegészíthetők. A régi világgépi elemek inkorporálódnak és transzformálódnak az új képzetekben, a média felhasználja és módosítva továbbterjeszti a meglévő kulturális mintázatokat. A test antropológusai előtt álló feladat tehát nem kevés, ahogyan ezt a rövid összefoglalás is mutatja.

tően rengeteg építő-, KISZ-tábori kép, vagy gyakorlati oktatást, 5+1-es képzést bemutató fotó bukkan fel – a sok közül kiemelkedik a gyümölcszedő lány fenti életképe. A régi világgépi elemek egyértelmű jelentkezése teszi különlegessé a portrét: az őszibarackért nyúló, önmagát megmutató fiatal nő, aki tudatában van saját szépségének, a bűnbeesés mozzanatát, az emberiség ősanját, Évát idézi meg. A játékos utalás összeköti a jelent a múlttal, az építőtáborban dolgozó fiatal lányt mitikus ősével. Az így megjelenített archetipikus nő jelzi a hagyományok erejét, s egyben megújításuk szándékát is a képi konvenciók adta lehetőségeken belül.

Összegzés

A képelemzések csak vázlatul szolgálnak egy későbbi vizsgálathoz, néhány előzetes megállapítás azonban így is tehető. A test történeti-társadalmi képződmény, kulturális jelentései vannak, ez utóbbiak különböző narratívákban és gyakorlatokban öltenek testet. A test eltérő értelmezései más-más megközelítést tesznek lehetővé, a biológiai testből kiindulva a fenomenológiailag érzékelt egyéni testen át a társadalmi, majd politikai testig (lásd például: Lock és Scheper-Hughes, 1987). A test különböző életszakaszokhoz és gyakorlatokhoz köthető, diskurzusokba ágyazott, az ezekről készített interpretációk pedig tovább- és átírhatók,

Irodalomjegyzék

1961. évi III. törvény a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről. 2014. 04. 28-i megtekintés, <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8436>
- Bartha Csaba és Berkes Péter (2004): A kultúra és a testkultúra értelmezési dimenzióinak tudományági perspektívái. *Új Pedagógiai Szemle*, **54.** 10. sz. 51–58.
- Berkes Péter (2006): Kulturális diverzitás: Avagy a testkultúra helye az egyetemes kultúrában. *Új Pedagógiai Szemle*, **56.** 10. sz. 56–67.
- Belting, H. (2003): *Kép-antropológia. Képtudományi vázlatok*. Kijárát, Budapest.
- Belting, H. (2005): Image, Medium, Body: a New Approach to Iconology. *Critical Inquiry*, **31.** 2. 302–319.
- Berend T. Iván (1999): *Terelőúton. Közép- és Kelet Európa, 1944–1990*. Vince Kiadó, Budapest.
- Elias, N. (1987): *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások (1937–1939)*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Featherstone, M., Hepworth, M. és Turner, B. S. (1997): *A test. Társadalmi fejlődés, kulturális teória*. Józsefvegy Könyvek, Budapest.
- Fisher, K. és Toulalan, S. (2013, szerk.): *The Routledge History of Sex and the Body. 1500 to the Present*. Routledge, London – New York.
- Foucault, M. (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Foucault, M. (1995): *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*. Vintage Books, New York.
- Foucault, M. (1999–2000): *A szexualitás története*. I–III. Atlantisz, Budapest.
- Foucault, M. (2000): *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Corvina, Budapest.
- Golnhof Erzsébet és Szabolcs Éva (2005): *Gyermekek. Nézőpontok, narratívák*. Eötvös Kiadó, Budapest.
- Hadas Miklós (2003): *A modern férfi születése*. Heliikon Kiadó, Budapest.
- Jones, N. L. (2011): Bioethics. In: Mascia-Lees, F. E. (szerk.): *A Companion to the Anthropology of the Body and Embodiment*. Wiley-Blackwell, Oxford. 72–86.
- Kamper, D. (1997): Körper. In: Wulf, C. (szerk.): *Vom Menschen. Handbuch Historische Anthropologie*. Beltz Verlag, Weinheim–Basel. 407–417.
- Lock, M. M. és Scheper-Hughes, N. (1987): The Mindful Body: A Prolegomenon to Future Work in Medical Anthropology. *Medical Anthropology Quarterly*, **1.** 1. sz. 6–41.
- Mascia-Lees, F. E. (2011, szerk.): *A Companion to the Anthropology of the Body and Embodiment*. Wiley-Blackwell, Oxford.
- Mauss, M. (2000): *A test technikái. Szociológia és antropológia*. Osiris, Budapest. 425–449.
- Mitchell, W. J. (2008): A képi fordulat. *A képek politikája. W. J. T. Mitchell válogatott írásai*. JATEPress, Szeged.
- Müller Péter, P. (2009): *Test és teatralitás*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Somogyvári Lajos (2012a): Közelítések a portrék és az egyszereplős képek jelenségéhez a magyar pedagógiai szaksajtóban (1960–1970). I. rész. *Iskolakultúra*, **22.** 5. sz. 56–75.
- Somogyvári Lajos (2012b): Közelítések a portrék és az egyszereplős képek jelenségéhez a magyar pedagógiai szaksajtóban (1960–1970). II. rész. *Iskolakultúra*, **22.** 6. sz. 14–37.
- Soulages, F. (2011): *A fotográfia esztétikája. Ami elvész, és ami megmarad*. Kijárát, Budapest.
- Stross, A. M. (1995): „Gesundheitserziehung” zwischen Pädagogik und Medizin. *Zeitschrift für Pädagogik*, **41.** 2. sz. 169–184.
- Valuch Tibor (2006): *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest, Corvina.

Jegyzetek

¹ A fejezet angol címe (*Docile bodies*) talán jobban kifejezi az engedelmességet és a társadalmi kontrollnak való alávetettséget (lásd: *Foucault*, 1995, 135–170. o.).

² Számos megközelítés kimaradt az ismertetésből, melyekre csak utalni tudok itt a szűk terjedelem miatt: például a kérdés filozófiai megalapozása (lásd például: *Müller*, 2009, 23–71. o.), illetve az angolszász kultúratudományok többfelé ágazó szempont-rendszere (rövid összefoglalása: *Featherstone, Hepworth és Turner*, 1997).

³ Az államszocializmus modernizációs kísérletként való felfogása újabb adalék lehet az érvelés alátámasztásához lásd Berend T. Iván (1999) könyvét.

⁴ Szexualitás és hatalom továbbvezető kérdésköréhez lásd: *Foucault*, 1999–2000; *Fisher és Toulalan*, 2013.

⁵ A medicinális test háromféleképpen bukkan fel Nora L. Jones (2011) tanulmányában (*Bioethics*, In.: Mascia-Lees, i.m. 72-86.): a páciens teste a gyakorló orvos szemszögéből ('body as specimen'), a beteg test látványa a kultúrában ('body as spectacle'), végül a páciens saját test-tudata ('body as patient'). A három képzet gyökeresen eltér egymástól szóhasználatban és viszonyulási módjaiban, mintha nem is ugyanarról a testről lenne szó.

⁶ 1961. évi III. törvény a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről. 2013. 03. 02-i megtekintés, <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8436>

A karcsúságideál internalizációja és a testkép kapcsolata fiatal felnőtt nők körében

A média mint a testi megjelenésre vonatkozó kulturális elvárások jelentős közvetítő közege, realiztikusnak és bárki számára könnyen elérhetőnek tünteti fel bemutatott légiesen karcsú testideálokat. Főként a női médiafogyasztók esetében, a médiahasználat társas összehasonlítást eredményezhet, mely során minél nagyobb különbséget észlelnek a saját testük és az idealizált testek között, annál nagyobb mértékű testi elégedetlenséget tapasztalhatnak, különösen, ha a karcsú testideál internalizált. A karcsú ideálok ismételt expozíciója elősegítheti a karcsúságideál internalizációját, amely a testi elégedetlenség növekedését eredményezheti.

Az internalizáció folyamatában kulcsfontosságú tényezőt jelent a szociális megerősítés, mely a média mellett érkezik a családtagok és kortársak irányából is. Jelen vizsgálat célja, hogy fiatal felnőtt nők körében feltérképezzük a karcsú testideálokat közvetítő médiahasználatból töltött idő valamint a testtel való elégedetlenség kialakulása közti kapcsolatot. Feltételeztük, hogy azok a fiatal nők, akik több időt töltenek karcsúságot közvetítő médiahasználatból, nagyobb mértékben internalizálják a karcsúságideált, ami negatív hatást gyakorol a testképre. Továbbá feltételeztük, hogy azoknál a személyeknél, akik internalizálták a karcsú testideált, fokozott diszkrepancia figyelhető meg a valódinak és ideálisnak vélt testképek között. A keresztmetszeti kérdőíves kutatásban 355 hallgató (életkor: 18–25 év) vett részt, a következő kérdőívek kerültek felhasználásra: Testi attitűdök tesztje (BAT), Karcsúság iránti késztetés skála (EDI), Testtel való elégedetlenség skála (EDI), Fallon-Rozin emberalakrajzok tesztje, Megjelenéssel kapcsolatos szociokulturális attitűdök Kérdőív-3 (SATAQ-3). A lineáris regresszióanalízis eredményei szerint a testtel való elégedetlenség prediktora a nagyobb BMI és a karcsúságideál internalizációja, azonban a médiahasználatból töltött idő jelen mintán nem gyakorolt rá hatást, kivéve a sorozatnézéssel töltött idő esetében találtunk csekély hatást. Az internalizáció mértéke szignifikáns összefüggést mutatott a vizsgálati mintában szereplő hallgatók testi elégedetlenségével, azonban az internalizáció mértéke és az ideálisnak ítélt és jelenlegi testképek különbsége között fordított összefüggést tapasztaltunk. Tehát a jelen vizsgálati mintára jellemzően elmondható, hogy minél nagyobb mértékben internalizálta az egyén a karcsúságideált, annál kisebb volt az aktuális és ideális testkép közötti különbség.

Elméleti háttér

A testkép az egyén saját testhez kapcsolódó észleleteit (például test mérésére vonatkozó becslések), érzéseit (például testalakhoz és mérethez fűződő érzelmek) és gondolatait (például a test vonzerejét megítélő érzések) tartalmazza (Grogan, 2006), így olyan

konstruktmként kezelendő, mely pszichológiai (kognitív, affektív élmények), neurofiziológiai (perceptuális élmények) és viselkedéses (például a test ellenőrzése) elemekből áll (*Probst, Pieters és Vanderlinen, 2008*). Azonban a testképre nem lehet szigorúan állandó vonásként tekinteni, mivel olyan kontextuális hatások, mint a médián keresztül közvetített üzenetek, átmenetileg, vagy akár hosszú távon is, befolyást gyakorolhatnak rá (*Cash, 2002*).

A testképzavarok jelentős szerepet játszhatnak a táplálkozási zavarok kialakulásában: az anorexia nervosa és a bulimia nervosa egyik vezető tünete a testképzavar. A testkép az önértékelés és énkép lényeges meghatározójaként szoros kapcsolatot mutat a pszichés jólléttel és a testi egészséggel egyaránt (*Túry és Szabó, 2000*). A testi elégedetlenség továbbá együtt járhat depresszióval, alacsony önértékeléssel, diétázással, kényszerevéssel, valamint egyéb étkezési zavarok előrelélője lehet (*Stice, 2002; Field és mtsai, 2001; Grogan, 1999*).

Spitzer, Henderson és Zivian (1999) vizsgálatában az egyetemisták több mint 80 százaléka számolt be testi elégedetlenségről, mely alátámasztja a nyugati kultúrákban megfigyelhető széleskörű, normatív testi elterjedtség jelenségét. A testi megjelenéssel és testsúllyal való elégedetlenséget napjainkban a nőiség élményéhez hozzátartozó természetes jelenségeként tartják számon (*Rodin, 1985*). A testi elégedetlenség meglelte azonban nem minden esetben jár együtt étkezési zavarokkal, mivel számos nőnek a testi elégedetlenség meglelte ellenére sincsenek evészavarokra utaló tünetei (*Tylka, 2004*). Bucchianeri és munkatársai (2013) tízéves longitudinális vizsgálatában gyermekkortól kezdődően a testi elégedetlenség növekedését tapasztalták, mely a növekedéssel és fejlődéssel párhuzamosan folyamatosan nő. Eredményeik szerint mindkét nemnél fiatal felnőttkorban tapasztalható a legkifejezettebb testi elégedetlenség. Az elégedetlenség mértékének emelkedését a BMI növekedésével magyarázták, mivel kontrollált BMI mellett a testi elégedetlenség szignifikáns növekedése nem volt tapasztalható.

A testi megjelenésre vonatkozó kulturális elvárások közvetítésében jelentős szerepet játszik a média (*Tiggemann, 2002*), hatást gyakorolva az egyén testképére. Az médiában bemutatott idealizált, légiesen karcsú női testeket realisztikusnak és bárki számára könnyen elérhetőnek tüntetik fel (*Thompson és mtsai, 1999*). Tiggemann (2002) a médiahasználatot követő testi elégedetlenség növekedésére hívja fel a figyelmet, mely rövid távon fejt ki hatását, azonban az ismétlődések megerősíthetik és fenntarthatják a negatív testi attitűdöket. Továbbá összegezte azon kutatások eredményeit, melyek megerősítették a médiával töltött idő növekedésével miként fokozódik az egyén testi elégedetlensége. Mivel a női identitás hangsúlyos tényezője a megjelenés, fokozott distresszt okozhat az aktuális testi megjelenés és a médiában bemutatott idealizált testek közötti diszkrepancia észlelése: minél nagyobb különbséget észlel az egyén, annál nagyobb mértékben fokozódik a saját testével való elégedetlensége (*Halliwel és Dittmar, 2006*). Muennig és munkatársai (2008) szerint a valódi és ideális testsúly közti diszkrepancia erősebb prediktora a testi és lelki egészségnek, mint a BMI. A média emellett indirekt módon meghatározhatja a férfiak elvárásait az ideális női test megjelenésére vonatkozóan (*Hargreaves és Tiggemann, 2003*).

A karcsúság jelentősen felértékelődött a nyugati kultúrában, míg a túlsúly gyakran stigmatizált (*Túry és Szabó, 2000*), melyet a személyiség defektusaival és az alacsony önkontrollal állítanak párhuzamba (*Puhl és Heuer, 2009*). A médiában megjelenített karcsúságideál gyakran asszociálódik a boldogsággal és sikerrel, míg az elhízott emberek ábrázolása előnytelen megjelenéssel és depresszióval kapcsolódik össze (*Forgács, 2008*), mely azt a hiedelmet alakíthatja ki, hogy a boldogság feltétele a testsúlycsökkenésben és a testideálokhoz hasonlító testi megjelenésben rejlik.

Azonban annak ellenére, hogy a széleskörű médiahasználat miatt a legtöbb nő hasonló médiahatásoknak van kitéve, ez mégsem jelenti azt, hogy minden nő elégedetlen

lenne a testével. A médiaüzenetekre irányuló érzékenységet fokozhatja a nagyobb BMI, a meglévő étkezési zavar, a testtel való fokozott elégedetlenség, a saját test felé forduló figyelem, illetve a társas összehasonlításra való hajlam (Tiggemann, 2002). Monro és Huon (2005) is hangsúlyozza, a televíziózás önmagában nem hat negatívan a testképre, a műsorok megválogatása azonban befolyásolhatja a testképre mért hatást: az idealizált testeket bemutató és hangsúlyozó médiatartalmak káros hatást gyakorolhatnak a testképre. A saját testtel kapcsolatos attitűdök szintén befolyásolhatják a média képeinek percepcióját: King, Touyz és Charles (1998) vizsgálatában azok a nők, akik testükkel elégedetlenek voltak, a média által közvetített sovány nőket a valóságosnál még soványabbnak észlelték, mint azok, akik nem mutattak testi elégedetlenséget. A kutatók véleménye szerint a médiatartalmak torzított percepciója lényeges szerepet játszhat a testi elégedetlenség állandósulásában.

A testképzavarok és a táplálkozási zavarok kialakulásában három fő szociokulturális forrás szerepét hangsúlyozzák Thompson és munkatársai (1999), melyek a következők: a kortársak, a szülők és média. Ahhoz, hogy a három fő hatás érvényesüljön, két mechanizmus megléte szükséges: (1) a mások külsejével való összehasonlítási hajlam, mely kapcsolatba hozható a diétázás, a testi elégedetlenség és a bulimiás tünetek növekedésével, valamint (2) a megjelenésre vonatkozó szociokulturális test-ideálok internalizációja.

Az internalizáció testképre gyakorolt hatását hangsúlyozza Thompson és Stice (2001): a karcsúságideál internalizációja esetén a sovány nők médiában történő expozíciója fokozza a testi elégedetlenségét. Amennyiben a személy internalizációja a szépségre és testi vonzerőre vonatkozó szociális standardokat, növekszik testképzavarok és étkezési zavarok előfordulásának esélye. Azonban az internalizáció önmagában nem feltétlen vezet evészavarokhoz, de kockázati faktorként tartják számon (Thompson és Stice, 2001). Keresztmetszeti kutatások metaanalízise alapján Cafri és munkatársai (2005) közepes illetve erős mértékű kapcsolatot találhat az internalizáció és a testi elégedetlenség között. Longitudinális kutatásokkal szintén alátámasztották, hogy a karcsúságideál internalizációja, különösen nőknél, a testi elégedetlenség szignifikáns növekedésének prediktora. Myers és munkatársai (2012) vizsgálati eredményei szerint azok a nők, akikre a karcsúságideál internalizációja nagyobb mértékben volt jellemző, gyakrabban éltek a társas összehasonlítás lehetőségével.

Monro és Huon (2005) is hangsúlyozza, a televíziózás önmagában nem hat negatívan a testképre, a műsorok megválogatása azonban befolyásolhatja a testképre mért hatást: az idealizált testeket bemutató és hangsúlyozó médiatartalmak káros hatást gyakorolhatnak a testképre. A saját testtel kapcsolatos attitűdök szintén befolyásolhatják a média képeinek percepcióját: King, Touyz és Charles (1998) vizsgálatában azok a nők, akik testükkel elégedetlenek voltak, a média által közvetített sovány nőket a valóságosnál még soványabbnak észlelték, mint azok, akik nem mutattak testi elégedetlenséget. A kutatók véleménye szerint a médiatartalmak torzított percepciója lényeges szerepet játszhat a testi elégedetlenség állandósulásában.

Célok és hipotézisek

A vizsgálat célja, hogy fiatal felnőtt nők körében megvizsgáljuk, milyen kapcsolat figyelhető meg a karcsú testideálokat közvetítő médiahasználatból töltött idő valamint a testtel való elégedetlenség között. Továbbá érdeklődésünk fókuszában áll, mely vizsgált változók befolyásolják a testtel való elégedetlenséget. Feltételezzük, hogy azok a fiatal nők, akik több időt töltenek karcsúságot közvetítő médiahasználatból, nagyobb mértékben internalizálják a karcsúságideált, ami negatív hatást gyakorol a testképre. Továbbá feltételezzük, azoknál a személyeknél, akik internalizálták a karcsú testideált, fokozott diszkrepancia figyelhető meg a valódinak és ideálisnak vélt testképek között.

Módszerek

A vizsgálat a Szegedi Tudományegyetem Egészségtudományi és Szociális Képzési Karán történt 2013 januárjától. 355 fő 18–25 év közötti ($M = 20,44$, $SD = 1,32$) hallgató vett részt a keresztmetszeti, önkitöltős kérdőíves vizsgálatban. A részvételi szándékukkal kapcsolatban a hallgatók beleegyező nyilatkozatot töltöttek ki. A vizsgálati személyek számára az anonimitást biztosítottuk. A szakok megoszlása szerint a mintában szereplő hallgatók közül 39,1 százalék védőnő, 45,4 százalék gyógytornász, 8,2 százalék ápoló és 7 százalék szociális munkás. A lakhelyet tekintve 1,1 százalék a fővárosban, 51 százalék megyeszékhelyen, 37,5 százalék városban és 10,4 százalék faluban lakik. A mintában szereplő hallgatók 41,7 százaléka kollégista. A hallgatók átlagos testsúlya 60,41 kg ($SD = 9,72$), az átlagos testmagasság 166,61 cm ($SD = 6,14$), a testtömeg-index (BMI) átlaga = 21,76 ($SD = 3,21$).

Mérőeszközök

A kérdőíves vizsgálat során először a hallgatók életkoráról, testmagasságáról, testsúlyáról, lakhelyéről és a szülők legmagasabb iskolai végzettségéről tájékozódunk, majd kiszámítottuk hallgatók testtömeg-indexét. Ezt követően szépség- és testideálokat közvetítő médiahasználat heti átlagos óraszámát mértük fel, mely kiterjedt a női magazinokra, divatmagazinokra, életmóddal, divattal foglalkozó tévéműsorokra, filmsorozatokra, szappanoperákra, az életmóddal, divattal foglalkozó internetes oldalakra és a videoklipekre. Például: „Egy héten hány órát töltesz filmsorozatok, szappanoperák nézésével?”, „Egy héten hány órát szoktál videoklipeket nézni?”

Evészavar Kérdőív (Eating Disorder Inventory, EDI): az Evészavar Kérdőív Garner és munkatársai (1983) nevéhez köthető (magyar adaptáció: *Túry és Szabó*, 1997), mely az evészavarok többdimenziós elképzelésén alapul. A kérdőív összesen 64 itemből áll, a válaszadónak hatfokú Likert-skálán kell pontoznia. A kérdőív nyolc alskálát tartalmaz: karcsúság iránti késztetés, bulimia, testtel való elégedetlenség, elégtelenség érzése, perfekcionizmus, interperszonális bizalmatlanság, introceptív tudatosság, félelem a felnötté válástól. A vizsgálat során az Evészavar Kérdőív két alskáláját alkalmaztuk: a karcsúság iránti késztetés és a testtel való elégedetlenség alskálát. Karcsúság iránti késztetés skála: a skála tételei tartalmazzák a diétázással való túlzott foglalkozást, az aggodalmaskodást a testsúly miatt, a soványságra és fogyásra való törekvést illetve a hízástól való intenzív félelmet. A skála megbízhatóságát jelző Cronbach alfa értéke: 0,89 (item = 7, $M = 17,71$, $SD = 8,17$). Testtel való elégedetlenség skála: a skála tételei a kitöltő azon elképzeléseit tükrözik, mely szerint meg kellene változnia a has, csípő, fenék vagy a comb alakjának. A testtel való elégedetlenség gyakran a testképzavarra utaló más jelekkel jár együtt, ezen kívül összefüggésbe hozható alacsony önértékeléssel és negatív énképpel (*Túry és Szabó*,

2000). A skála megbízhatóságát jelző Crobach alfa értéke: 0,87 (item = 9, $M = 15,52$, $SD = 8,4$).

Testi attitűdök tesztje (Body Attitude Test, BAT): a 20 tételből álló kérdőívet Probst és munkatársai (1995) dolgozták ki, mellyel a szubjektív testélmény és a saját testtel kapcsolatos attitűd vizsgálható. A mérőeszközt Túry és Szabó (2000) adaptálta magyar nyelvre. A válaszadónak Likert-skálán 0–5 értékek között kell pontoznia. Maximálisan 100 pont szerezhető, 36 pont felett kapott érték kóros testi attitűdökre utal. A kérdőív megbízhatóságának mutatói kiválóak (Czeplédi, Urbán és Csizmadia, 2010). A teszt megbízhatóságát jelző Cronbach alfa értéke: 0,86 (item: 20, $M = 54$, $SD = 13,30$).

Fallon-Rozin emberalakrajz teszt: a tesztet Fallon-Rozin (1985) dolgozta ki, melyben a vizsgálati személynek 9 eltérő tápláltsági állapotú figura közül kell kiválasztania a saját testéhez, valamint a testideáljához leginkább hasonló figurát. Fallon-Rozin teszt azonban csak a soványság utáni vágyat méri, az izomzat növelése iránti törekvéseket nem lehet általa vizsgálni (Tiggemann, 2004).

Megjelenéssel Kapcsolatos Szociokulturális Attitűdök Kérdőív (Sociocultural Attitudes Towards Appearance Questionnaire-3, SATAQ-3, magyar fordítás: Czeplédi Edit, n. d.; Papp, Czeplédi, Túry, 2011): a kérdőív az evészavarokban és testképzavarokban szerepet játszó, média közvetítette társadalmi hatásokat vizsgálja. A 30 tételből álló kérdőívet Thompson, Van Den Berg, Roehrig, Guarda és Heinberg (2004) dolgozta ki, melynek kitöltésekor ötfokozatú Likert-skálán kell a vizsgálati személynek pontoznia. A kérdőív a következő négy skálát foglalja magában: internalizáció – általános, internalizáció – kisportolt nyomás és információ. Az alskálák evészavarok és testképzavarok mérőeszközeivel való konvergencia validitása kiváló. Az evészavarokban szenvedő személyek magasabb pontértékeket értek el a kérdőíven, mint a kontrollcsoport (Thompson és *mtsai*, 2004). A skálák belső konzisztenciáját jelző Cronbach-alfa mutatók a következők: internalizáció, általános: Cronbach alfa: 0,93 (item: 9, $M = 23,66$, $SD = 9$), internalizáció, kisportolt: Cronbach alfa: 0,81 (item: 5, $M = 13,95$, $SD = 4,76$), nyomás: Cronbach alfa: 0,91 (item: 7, $M = 18,86$, $SD = 7,48$), információ: Cronbach alfa: 0,88 (item: 9, $M = 25,50$, $SD = 8,14$).

Eredmények

Az adatok feldolgozásához IBM SPSS Statistics 20 statisztikai programot használtunk. A médiahasználattal kapcsolatos kérdőív eredményei a heti átlagos óraszámok jelölésével az 1. számú táblázatban láthatóak. A kérdőíveken kapott átlag pontszámok a 2. számú táblázatban láthatóak.

1. táblázat. Médiahasználattal töltött átlagos heti óraszámok

	Átlag (óra/hét)	Minimum	Maximum	Szórás
Női magazinok, divatmagazinok	0,66	0	8	1,18
Életmóddal, divattal kapcsolatos TV műsorok	0,97	0	14	1,66
Filmsorozatok, szappanoperák	4,28	0	60	5,37
Életmóddal, divattal kapcsolatos weboldalak	1,46	0	24	2,24
Videoklipek	1,97	0	60	4,04

2. táblázat. A felhasznált kérdőívek alapstatisztikája

Skála / kérdőív	Átlag	Minimum	Maximum	Szórás
Internalizáció, általános	23,66	9	44	9,00
Internalizáció, kisportolt	13,95	5	25	4,76
Nyomás	18,86	7	35	7,48
Információ	25,50	9	45	8,14
Karcsúság iránti késztetés	4,96	0	21	4,03
Testtel való elégedetlenség	6,83	0	27	6,33
Testi attitűdök	31,97	4	96	16,10

Lineáris regresszioanalízissel vizsgáltuk, a testtel való elégedetlenségnek mely változók a prediktorai. A független változók a következők voltak: női magazinok és divatlapok olvasásával; életmóddal és divattal foglalkozó tévéműsorok megtekintésével; filmsorozatok, szappanoperák megtekintésével; életmóddal, divattal foglalkozó internetes oldalak és videoklipek nézésével töltött átlagos heti óraszámok, valamint a Megjelenéssel Kapcsolatos Szociokulturális Attitűdök Kérdőív skálái és a BMI. A lineáris regresszioanalízis eredményei szerint a következő változók a testtel való elégedetlenség szignifikáns prediktorai: BMI: $\beta = 0,48$, $t(343) = 11,33$, $p < 0,001$, internalizáció (általános) $\beta = 0,36$, $t(343) = 8,59$, $p < 0,001$. Az eredmények szerint a vizsgált változók a testtel való elégedetlenség varianciájának 38 százalékát magyarázzák meg, $R^2 = 0,38$, $F(2, 343) = 105,08$, $p < 0,001$.

A médiahasználat átlagos órászámaira vonatkozó változók közül a filmsorozatok nézésével töltött idő gyakorolt elenyésző hatást a testtel való elégedetlenségre: $\beta = 0,10$, $t(353) = 2,00$, $p < 0,05$. Tehát a vizsgált változó a testtel való elégedetlenség varianciájának csupán 1,1 százalékát magyarázza meg, $R^2 = 0,01$, $F(1, 353) = 4,03$, $p < 0,05$. A többi médiafogyasztás átlagos órászámai nem gyakoroltak hatást a testtel való elégedetlenségre.

A Pearson-korrelációk eredményei szerint a karcsúságideál internalizációja szignifikáns pozitív összefüggést mutatott a testi attitűdökkel ($r = 0,55$, $p < 0,001$), a testi elégedetlenséggel ($r = 0,38$, $p < 0,001$) és a karcsúság iránti késztetéssel ($r = 0,52$, $p < 0,001$). Tehát az internalizáció mértéke szignifikánsan összefüggött a vizsgálati mintában szereplő hallgatók testi elégedetlenségével.

A testideál és a valódinak értékelt testkép közötti különbség kiszámításával új változót hoztunk létre, ahol a kapott negatív előjelű érték a testsúlyvesztés iránti vágyra utalt, míg a pozitív érték a hízás utáni vágyat feltételezte. Az új létrehozott ideális-aktuális testkép ordinális változót az internalizáció (általános) intervallum változóval korreláltattuk, Spearman-korrelációt alkalmaztunk. Az ideális-aktuális testkép különbsége és az internalizáció (általános) változók között szignifikáns negatív korrelációt kaptunk ($r = -0,31$, $p < 0,01$). Tehát a jelen vizsgálati mintára elmondható, minél nagyobb mértékben internalizálta a karcsúságideált az egyén, annál kisebb volt az aktuális és ideális testkép közötti különbség, tehát annál kevésbé voltak elégedetlenek testi megjelenésükkel a hallgatók.

Összefoglalás

A társadalmilag ideálisnak ítélt testi megjelenés közvetítésében jelentős szerepet játszik a média (Tiggemann, 2002), mely akár átmenetileg, akár hosszú távon befolyást gyakorolhat az egyén testképére (Cash, 2002). Napjainkban a testi megjelenéssel és testsúllyal való elégedetlenség a nőiség élményéhez szorosan hozzátartozó, természetes jelenség, melyre normatív elégedetlenségként utalnak (Rodin, 1985), így a nők testi elégedetlenségére erőteljesebb hatást gyakorolhat a média. A médiahatásokra való vulnerabilitást és a testtel való elégedetlenséget fokozhatja a nagyobb BMI, a meglévő étkezési zavar, a testtel való fokozott elégedetlenség, a saját test felé forduló figyelem, illetve a társas összehasonlításra való hajlam (Tiggemann, 2002). A felsorolt tényezőkön túl Thompson és Stice (2001) az internalizáció testképre gyakorolt hatását hangsúlyozza – amennyiben a karcsúságideál internalizált, a médiában bemutatott karcsú nők növelik az egyén testi elégedetlenségét.

Vizsgálatunk során célunk volt, hogy feltérképezzük, mely tényezők befolyásolják a testtel való elégedetlenséget, illetve a médiahasználatból töltött idő milyen hatást gyakorol rá. Feltételeztük, azok a fiatal nők, akik több időt töltenek a karcsúságot közvetítő médiahasználatból, nagyobb mértékben internalizálják a karcsúságideált, ami pedig negatív hatást gyakorol a testképükre. Továbbá feltételeztük, azoknál a fiatal nőknél, akik internalizálták a karcsú testideált, fokozott diszkrepancia figyelhető meg a valódinak és ideálisnak vélt testképek között.

Mivel a mintavétel egy szűk populációra korlátozódott, az eredmények értelmezésekor figyelembe kell venni a reprezentativitás hiányát. Korábbi kutatásokkal (például Cafri és mtsai, 2005; Myers és mtsai, 2012, Thompson és Stice, 2001) párhuzamba állítható eredményünk, mely szerint a karcsúságideál internalizációja a testtel való elégedetlenség egyik prediktora. Azonban várakozásainkkal ellentétben a médiahasználatból töltött idő nem gyakorolt jelentős hatást a testtel való elégedettségre és az internalizáció mértékére vonatkozóan, csupán a sorozatok nézésével töltött átlagos heti óraszámok esetében találtunk elenyésző hatást. További eredményeink szerint a karcsúságideál internalizációja szignifikáns pozitív összefüggést mutatott a testi attitűdökkel, a testi elégedetlenséggel és a karcsúság iránti késztetéssel. Tehát az internalizáció mértéke szignifikánsan összefüggött a vizsgálati mintában szereplő hallgatók testi elégedetlenségével, mely alátámasztja Thompson és Stice (2001) elképzeléseit is.

Továbbá azon hipotézisünk, mely szerint a karcsú testideál internalizációja fokozott diszkrepanciával jár együtt a reális és ideális testképekre vonatkozóan, nem nyert igazolást. Eredményeink szerint, akik nagyobb mértékben internalizálták a karcsú testideált, azok kevésbé jellemzően választottak a testüknél vékonyabb ideált. A kapott eredmény magyarázható a mérőeszköz hiányosságával is, mivel a Fallon-Rozin teszt csak a karcsúság iránti vágyat méri, az izmosabb testi megjelenés utáni késztetésről nem ad információt (Tiggemann, 2004). Más megközelítés szerint, fiatal felnőttkortól kezdődően olyan kontrollstratégiák működése válhat jellemzőbben hangsúlyossá, melyek csökkentik a karcsú testideálokra adott érzelmi válaszokat és a társas összehasonlítás mértékét (Ahern és mtsai, 2011). Azonban Bucchianeri és munkatársai (2013) arra hívták fel a figyelmet, hogy a BMI növekedésével mindkét nem esetében fiatal felnőttkorban tapasztalható a legkifejezettebb testi elégedetlenség. A jelen eredményeket figyelembe véve, a vizsgálat további folytatásakor érdemes lehet a másodlagos kontroll stratégiák feltárását is célul kitűzni.

Irodalomjegyzék

- Ahern, A. L., Bennett, K. M., Kelly, M. és Hetherington, M. M. (2011): Qualitative exploration of young women's attitudes towards the thin ideal. *Journal of Health Psychology*, **16**. 70–79.
- Bell, R. T., Lawton, R. és Dittmar, H. (2007): The impact of thin models in music videos on adolescent girls' body dissatisfaction. *Body Image*, **4**. 137–145.
- Bucchianeri, M. M., Arikian, A. J., Hannan, P. J., Eisenberg, M. E. és Neumark-Sztainer, D. (2013): Body dissatisfaction from adolescence to young adulthood: Findings from a 10-year longitudinal study. *Body Image*, **10**. 1. sz. 1–7.
- Cafri, G., Yamamiya, Y., Brannick, M. és Thompson, J. K. (2005): The influence of sociocultural factors on body image: A Meta-analysis. *Clinical Psychology. Science and Practice*, **12**. 4. sz. 421–433.
- Cash, T. F. (2002): Cognitive-behavioral perspectives on body image. In: Cash, T., F. és Pruzinsky, T. (szerk.): *A handbook of theory, research, and clinical practice*. Guilford Press, New York. 38–46.
- Czeplédi, E., Urbán, R. és Csiszmadia, P. (2010): A testkép mérése: A Testi Attitűdök Tesztjének (Body Attitude Test) pszichometriai vizsgálata. *Magyar Pszichológiai Szemle*, **65**. 3. sz. 431–461.
- Fallon, A. és Rozin, P. (1985): Sex differences in perception of desirable body shapes. *J Abnorm Psychol*, **94**. 102–105.
- Field, A. F., Carmago, C. A., Taylor, C. B., Berkey, C. S., Roberts, S. B. és Colditz, G. A. (2001): Peer, parent and media influences on the development of weight concerns and frequent dieting among preadolescent and adolescent girls. *Pediatrics*, **107**. 54–60.
- Forgács, A. (2008): Médiaüzenetek – Evészavarok. *Lege Artis Medicinae*, **18**. 11. sz. 822–824.
- Garner, D. M., Olmsted, M. P. és Polivy, J. (1983): Development and validation of a multidimensional eating disorder inventory for anorexia nervosa and bulimia. *International Journal of Eating Disorders*, **2**. 15–34.
- Grogan, S. (2006): Body image and health: Contemporary Perspectives. *Journal of Health Psychology*, **11**. 523–530.
- Halliwell, E. és Dittmar, H. (2006): Associations between appearance-related self-discrepancies and young women's and men's affect, body image, and emotional eating: A comparison of fixed item and respondent-generated self-discrepancy measures. *Personality and Social Psychology Bulletin*, **32**. 447–458.
- Hargreaves, D. és Tiggemann, M. (2003): Female „Thin Ideal” media images and boys' attitudes toward girls. *Sex Roles*, **49**. 9–10 sz. 539–544.
- King, N., Touyz, S. és Charles, M. (1998): The effect of body dissatisfaction on women's perceptions of female celebrities. *International Journal of Eating Disorders*, **27**. 3. sz. 341–347.
- Monro, F. és Huon, G. (2005): Media-portrayed idealized images, body-shame, and appearance anxiety. *International Journal of Eating Disorders*, **38**. 85–90.
- Muennig, P., Jia, H., Lee, R. és Lubetkin, E. (2008): I think therefore i am: Perceived ideal weight as a determinant of health. *Am J Public Health*, **98**. 3. sz. 501–506.
- Myers, T. A., Ridolfi, D. R., Crowther, J. H. és Ciesla, J. A. (2012): The impact of appearance-focused social comparison on body image disturbance in naturalistic environment: The roles of thin-ideal internalization and feminist beliefs. *Body Image*, **9**. 3. sz. 342–351.
- Paap, C. E. és Gardner, R. M. (2011): Body image disturbance and relationship satisfaction among college students. *Personality and Individual Differences*, **51**. 6. sz. 715–719.
- Papp, I., Czeplédi, E. és Túry, F. (2011): A szociokulturális hatások kapcsolata az elhízottakkal szembeni előítéletekkel kora serdülőkorban. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, **12**. 149–171.
- Probst, M., Pieters, G. és Vanderlinden, J. (2008): Evaluation of body experience questionnaires in eating disorders in female patients (AN/BN) and nonclinical participants. *International Journal of Eating Disorders*, **41**. 657–665.
- Probst, M., Vandereycken, W., Van Coppenolle, H. és Vanderlinden, J. (1995): The Body Attitude Test for patients with an eating disorder: Psychometric characteristics of a new questionnaire. *Eating Disorders*, **3**. 133–144.
- Puhl, R. M. és Heuer, C. A. (2009): The stigma of obesity: A review and update. *Obesity*, **17**. 5. sz. 941–964.
- Rodin, J., Silberstein, L. R. és Streigel-Moore, R. H. (1985): Women and weight: A normative discontent. In: Sonderegger, T. B. (szerk.): *Nebraska symposium on motivation: Vol. 32. Psychology and gender*. University of Nebraska Press, Lincoln. 267–307.
- Spitzer, B. L., Henderson, K. A. és Zivian, M. T. (1999): Gender differences in population versus media body sizes: A comparison over four decades. *Sex Roles*, **40**. 545–565.
- Stice, E. (2002): Risk and maintenance factors for eating pathology: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, **128**. 5. sz. 825–848.
- Stice, E. és Whitenton, K. (2002): Risk factors for body dissatisfaction in adolescent girls: A longitudinal investigation. *Developmental Psychology*, **38**. 5. sz. 669–678.

- Thompson, J. K. és Stice, E. (2001): Thin-ideal internalization: Mounting evidence for a new risk factor for body-image disturbance and eating pathology. *Current Directions in Psychological Science*, **10**. 5. 181–183.
- Thompson, J. K., Heinberg, L. J., Altabe, M. és Tantleff-Dunn, S. (1999): *Exacting beauty: Theory, assessment, and treatment of body image disturbance*. American Psychological Association, Washington, DC.
- Thompson, J. K., van den Berg, P., Roehring, M. M., Guarda, A. S. és Heinberg, L. J. (2004): The Sociocultural Attitudes Towards Appearance Scale – 3 (SATAQ-3): Development and validation. *International Journal of Eating Disorders*, 35. 3. sz. 293–304.
- Tiggemann, M. (2002): Media influences on body image development. In: Cash, T. F. és Pruzinsky, T. (szerk.): *A handbook of theory, research, and clinical practice*. Guilford Press, New York. 91–98.
- Tiggemann, M. (2004): Body image across adult life span: Stability and change. *Body Image*, **1**. 1. sz. 29–41.
- Túry F. és Pászthy B. (2008, szerk.): *Évészarok és testképzavarok*. Pro Die Kiadó, Budapest.
- Túry F., Sáfrán Zs., Wildman M. és László Zs. (1997): Az Evési Zavar Kérdőív (Eating Disorder Inventory) hazai adaptációja. *Szenvedélybetegségek*, **5**. 336–342.
- Túry F. és Szabó P. (2000): *A táplálkozási magatartás zavarai. Az anorexia nervosa és a bulimia nervosa*. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Tylka, T. L. (2004): The relationship between body dissatisfaction and eating disorder symptomatology: An analysis of moderating variables. *Journal of Counselling Psychology*, 51. 2. sz. 178–191.
- Vaughan, K. K., Fouts, G. T. (2003): Changes in Television and Magazine Exposure and Eating Disorder Symptomatology. *Sex Roles*, 49. 7–8. sz. 313–320.

Hol tart a környezetetika oktatása ma Magyarországon?

Egy lehetséges fejlődési irány bemutatása

Az etika vagy erkölcstan tantárgy egészen 2013. szeptember 1-jéig nem volt kötelező különálló tantárgyként a magyar iskolákban. Az iskolaigazgatóknak ugyan volt lehetőségük külön órát biztosítani a tantárgynak, de az állami előírások csupán más tantárgyakba ágyazva írták elő az etikai vonatkozású kérdések tárgyalását. A tantárgy rangját és elismertségét mutatta a szakhoz kapcsolódó tanárképzésekre jelentkezők alacsony létszáma is.

Az új köznevelési törvény felmenő rendszerben minden évfolyamon kötelezővé tette az erkölcstan tantárgy tanítását, ezért nem állt rendelkezésre elegendő szaktanár. A bevezetésére szánt rövid idő okán a főiskolai és egyetemi szakok felvételi keretszámának növelése pedig nem ígérkezett volna elég gyors megoldásnak, ezért különböző 30 és 60 órás tanfolyamokat szerveztek a tanárok képzésére.

A 30 órás tanfolyam az alsó tagozatos tanítóknak, a 60 órás pedig a más szakos tanári diplomával rendelkezőknek volt meghirdetve és a felső tagozatos erkölcstan tanárok képzése korábban is létezett, ezért érdekes lehet a tanfolyamok és az eddigi képzések tananyagtartalmának, azok mélységének, óraszámainak összehasonlítása. Ezáltal megpróbálhatunk következtetéseket levonni a képzések minőségére vonatkozóan.

A környezetetika témaköre viszonylag új része a tantárgynak, eddig csak érintőlegesen jelent meg benne. A filozófiában már a kezdetektől jelen volt az ember és természet kapcsolatának kérdése, de a környezeti válság, a globális felmelegedés problémájának felismerésével elkezdtek komolyabban foglalkozni a kérdéssel. A különböző természettudományi területről érkező tudósok, szakemberek és filozófusok egyre inkább az emberiség erkölcsi válságát véltek felfedezni a környezeti problémák mögött. Mivel a megoldások alapját is leginkább az értékrend helyreállításában látják, e téma oktatása, a vele való iskolai foglalkozás minden formában különösen fontossá vált.

A tananyag tartalmának fejlesztéséhez, illetve a problémaérzékenység kialakításához szükség van a rendszeres kritikai vizsgálatokra. A következőkben az erkölcstan tanárképzések környezetetikával kapcsolatos tartalmainak rövid elemzése és a Nemzeti Alaptanterv (NAT) és Kerettantervek erkölcstan és etika tantárgy keretein belül megjelenő környezetetika részek vizsgálata mellett, egy, a témába vágó amerikai oktatási anyagot kívánok bemutatni. Bár megkeresésemre az amerikai alkotók nem tudtak a gyakorlati alkalmazás eredményeiről beszámolni, mégis hasznos anyagról van szó, ami idehaza is termékenyítőleg hathat. Számos segítséget adhat a lehetséges előrelépések megtervezéséhez, órai ötletekhez vagy akár egy teljes tanmenet kialakításához. Ahogyan a tanárképzések rövid elemzéséből látni fogjuk, nagy szükség van az ilyen és hasonló nemzetközi tankönyvek megismerésére, ugyanis hozzájárulhatnak az egyéni, illetve az országos szintű fejlesztésekhez is.

Környezetetika a NAT és a Kerettantervek erkölcsstanhoz kapcsolódó előírásaiban

A NAT és az erkölcsstan és etika kerettantervek előírják a környezetetikai témák tárgyalását az 1–2., az 5–6. és a 11–12. évfolyamon. Rögtön feltűnhet, a téma „szaggatott” előfordulása. Ezt a fajta szaggatottságot nem tartom hatékony oktatási módszernek. A diákoknak nehezebb újra felvenni a fonalat 2 év kihagyás után, könnyen elfelejthetik a tanultakat, így nehezebben építhetünk az új információk tanításánál a régi tudásra. Egy olyan témakört, melynél külön hangsúlyozzuk a mindennapi életünk hatásait, a felelősséget, amelynek kiemelt céljai között a diákok és a természet kapcsolatának építése áll, úgy gondolom az átlagosnál is fontosabb lenne minden évfolyamon tárgyalni. Fontos látni, hogy ezzel a fajta szaggatottsággal és „ideiglenességgel” azzal ellentétes magatartást képviselünk, mint amit a diákokban szeretnénk kialakítani. A gyerekeknek nehezebb lehet azonosulni a téma fontosságával és saját felelősségükkel, ha azt tapasztalják, hogy ez a téma „nem olyan fontos”, hogy minden évfolyamon tanuljanak róla. Ha az iskola nem vállalja olyan elkötelezetten a felelősséget, hogy minden évben időt szán a kérdések megvitatására, a tanulók felelőssége is csökkenhet vagy talán az elvárt mértékben ki sem alakul.

Nem szabad megfedkezünk arról, hogy így könnyen kikerülhetővé vagy szakmailag nem elfogadhatóvá válhat a környezetetika képzés. Mivel a gimnáziumi évfolyamokon más tantárgyakba ágyazva tanítják, megkérdőjelezhető a tanárok környezetetikai felkészültsége. Ugyan egy földrajz vagy biológia szakos tanár elegendő információt adhat a környezetvédelmi vonatkozásokról, kérdésesnek tartom, hogy az etikai elemzést szakmailag megfelelően tudja-e elvégezni. Ez a probléma valójában nem kizárólag a környezetetika témakörét érinti, hanem az egész tantárgy kérdését. Biztos, hogy megfelelő színvonalon tudja tanítani a tantárgyat egy más szakos diplomával rendelkező pedagógus?

A környezetetika, vagy egyáltalán az etika oktatás tartalma azokon az évfolyamokon, ahol tanulják, kielégítő, de módszertanilag nem megfelelő. A diákok környezettudatos gondolkodásának, érzelmi intelligenciájuk és ez irányú készségeik fejlődéséhez szükség van a folytonosságra. Két éves kihagyásokkal nem tudják követni az oktatás menetét, nem látják át a folyamatot.

A képzés összeállításának átgondolatlanságát vélem felfedezni továbbá abban is, hogy a gimnáziumi évfolyamokon kerül előírásra olyan lényegi kérdések tárgyalása, mint például a bioetika. Ez azért lehet problematikus, mert ezeken az évfolyamokon már nem kötelező önállóan a tantárgy, így ahogy az már a fejezet elején is említésre került, könnyebb „kitérni” a téma elől. Véleményem szerint a mai világhelyzet ilyen hangsúlyos és jelentős kérdéseinek tárgyalását minden évfolyamon, önálló erkölcsstan vagy etika tantárgy keretében, megfelelően szakképzett tanárok vezetésével kellene előtérbe helyezni. A jövő nemzedékek iránti felelősségünk megköveteli (ahogy azt a tananyagban is tanítjuk a diákoknak), hogy megtegyük „a tőlünk telhető legtöbbet”. Tudjuk, (ahogy azt a „finn csoda” is mutatja), hogy az egyik leghatékonyabb terület a társadalmi, gazdasági változások generálására, maga az oktatás. Így a környezeti válság és erkölcsi vonatkozásai megkövetelik, hogy kellő hangsúlyt fektessünk az oktatásra.

Véleményem szerint a NAT és a kerettanterv célkitűzései eleget tesznek az elvárásoknak, de a szabályozás, az óraszámok, az évfolyamokon való időnkénti előfordulás miatt lehetetlen a megvalósításuk. Az előírt, témánkhoz kapcsolódó kompetenciák fejlesztéséhez nem elegendők az óraszámok.

A tanárképzések rövid összevetése

A jelenlegi erkölcsan, etika tanárok képzése több módon lehetséges. Jelen van az elmúlt évek oktatási rendszeréből az alap- (6 félév) és tanári mester-képzés (5 félév), 2013. szeptember 1-jével újra bevezetésre került az osztatlan tanárképzés, a régi típusú főiskolai diplomával rendelkező etika tanárok 2 féléves mesterszakos továbbképzése az egyetemi diploma megszerzéséért, ezen kívül az egyéb tanári diplomával rendelkező tanárok számára meghirdetett 30 és 60 órás tanfolyamok. Fontos kérdés lehet, hogy vajon a mai magyar tanárképzés kellően felkészíti-e a leendő tanárokat a környezetetika megfelelő színvonalú oktatáshoz.

A különböző oktatási intézmények és tanszékek honlapjai hiányosak, nem átláthatóak, több esetben egyáltalán nem találhatóak meg a tanegység listák. Így az elemzést minden képzési területen egy-egy oktatási intézmény adatai alapján végzem. A képzési idő, a kreditszám és a kimeneteli követelmények (KKK-k) kormányrendelet által előírtak, ezért azok egységesek az ország különböző intézményeiben, azonban az óraszámok között, illetve a KKK-k által megadott mozgástérben lehetnek eltérések. Én az általam megtalált, táblázatban feltüntetett intézmények adatait használom. Annak ellenére, hogy az óraszámok változhatnak, úgy gondolom jelentős eltérés nem lehetséges. A más intézmények egyező akkreditált mesterszakjain, ugyanúgy „mesterképzési színvonalon” oktatnak, ezért a táblázatban szereplő óraszám-adatokat átlagosnak tekintem.

Mindezeket túl megállapítható, hogy nehezen átlátható a rendszer, nem egyértelműek a be-, és kimeneteli követelmények és az általuk megszerezhető jogosultságok. Az egyszerre jelen lévő, részben azonos, részben különböző képzéseknek köszönhetően jellemző az információs-káosz, nem derülnek ki az intézmények közötti átjárhatóság feltételei sem.

Az egyes képzéseket, a képzési időt és a kimeneti követelményeket a következő táblázatban foglaltam össze.

1. táblázat. A képzések, a képzési idő és a kimeneti követelmények összehasonlítása
(az adatok a 2013/2014-es tanév I. félévének adatai)

Képzés	Képzési idő	Kimeneti követelmények
Mesterképzés az egyetemi diploma megszerzéséért azoknak, akik főiskolai etika tanári diplomával rendelkeznek	2 félév	• portfólió • záróvizsga differentiált szakmai ismeretekhez kapcsolódó órák száma: 120 tanítási óra (EKF adatai)
Alap- és mesterképzés	alapszakon 6 félév, mesterszakon 5 félév	alapszakon: • szakdolgozat • záróvizsga mesterszakon: • szakdolgozat • portfólió • záróvizsga a két tanári szakon és pedagógia szakon differentiált szakmai ismeretekhez kapcsolódó órák száma: alapképzésen: 390 tanítási óra mesterképzésen: 120 tanítási óra (EKF adatai)

<i>Képzés</i>	<i>Képzési idő</i>	<i>Kimeneti követelmények</i>
Osztatlan tanárképzés	10, 11, 12 félév	• portfólió • szakdolgozat • záróvizsga différenciált szakmai ismeretekhez kapcsolódó órák száma: hozzávetőlegesen 410 tanítási óra (Debreceni Egyetem adatai)
Általános iskolai tanárok felkészítése az „Erkölcstan” című tantárgy 5–8. évfolyamokon történő oktatására - tanfolyam	60 óra	• 2 erkölcstan, vagy a témakörhöz kapcsolódó tanítási óra hospitálása (kiváltható 2 óratervezettel) • 1 db 5 oldalas tanulmány készítése, a tanfolyamon elsajátított és a szakirodalom felhasználásával szerzett tudás bemutatásáról • 1 mikrotanítás différenciált szakmai ismeretekhez kapcsolódó órák száma: 60 (Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola adatai)

Az első észrevételem a képzések óraszámainak súlyos aránytalansága. Ha figyelmesen megnézzük, a 3 egyetemi szintű képzésen 120 és 400 közötti tanítási órán vesznek részt a hallgatók az erkölcstan, etika tantárgy tanításához való jogosultság megszerzéséért. Ehhez képest nagyon alacsonynak tartom a tanfolyamok 60 tanítási óráját. Hozzáteszem, hogy az egyetemeken a tanítási órák 90 percesek, míg a tanfolyamon 45. Ezt a különbséget sem szakmailag, sem emberileg nem tartom elfogadhatónak. Tény, hogy a 60 órás tanfolyam elvégzése csak az általános iskolai erkölcstan oktatására jogosít fel, a másik három pedig a gimnáziumira is, és azokkal lehetséges az érettségiztetés, de szakmai szempontból ez a különbség mégis erősen elgondolkodtató. Nagyon valószínű, hogy a tanfolyamokon nincs idő szakmai megalapozásra, alapos elmélyülésre, a szakirodalom részletes megbeszélésére, illetve az elméleti anyag gyakorlattal való összevetésére, csak a szükséges alapismeretek kis töredékét tudják átadni a résztvevőknek.

Emberileg ugyanakkor erősen kifogásolható a képzések közötti különbségek okozta igazságtalanság. Úgy gondolom, hogy azokkal a más szakos tanárokkal szemben, akik a tanfolyamok megjelenése előtt kívánták megszerezni az erkölcstan tanításához való jogosultságot, megszerezték a szükséges diplomát alapszakon, majd a 2 féléves mester szakon, befektettek nem kevés energiát, anyagi és nem-anyagi áldozatokat hoztak érte, ez semmiképpen sem etikus. Adott esetben ezek a tanárok egy azon munkaközösség tagjai lehetnek, így ezzel olyan hangulat teremthető a tanári szobákban, amely nem segíti elő a tanítás-tanulás folyamatát és a jó szakmai együttműködést.

Visszatérve a tantervek problematikájához, megállapítható, hogy a környezetetika szempontjából a hiányzó mintatantervek miatt nehéz következtetéseket levonni. Azok alapján, amiket sikerült áttekinteni, azt mondhatom, hogy az egyetemi képzéseken egy-egy kurzus (Ökoetika, Alkalmazott etikák I-II. Környezeti-, és bioetika) keretében általában jelen van a környezetetika oktatás, a tanfolyamok esetében azonban inkább arról beszélhetünk, hogy az adott tankönyv adott fejezetének tanítását sajátítják el a leendő erkölcstan tanárok, s nem szereznek megalapozott, átfogó tudást.

Összességében elmondható, hogy a környezetetika témakörének valamennyi típusú erkölcsstan, etika tanári képzésben hangsúlyosabbnak kellene lennie ahhoz, hogy a leendő tanárok megfelelő színvonalon rendelkezzenek tudással az oktatáshoz.

Egy amerikai környezetetika oktatási program bemutatása¹

Mint már említettem, Magyarországon az etika vagy erkölcsstan eddig nem volt kötelező különálló tantárgyként, a környezetetika pedig nem, vagy csak csekély mértékben jelent meg benne. Így a témához kapcsolódó tanítási anyagok száma is igen szegényes. Külföldön azonban nagyobb hagyománya van a témának, ezért lehet találni olyan külföldi oktatási anyagokat, melyek egészében ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak. A következőkben egy ilyen programot mutatok be röviden, ezzel felhívva a figyelmet a téma fontosságára, összetettségére, a tanításával kapcsolatos módszertani kérdésekre.

A tananyag alkotói

A tanmenet kidolgozásában neves egyetemek és szakértők vettek részt. A projektvezetők Dr. Albert Jonsen a washingtoni orvostudományi egyetemről, aki professzor emeritus az orvosi etikában, és Dr. Stephen Kellert, a Yale egyetem humánökológia professzora.

A tanmenetet kidolgozó szakemberek: William Finnegan a Tamarack Media-tól; Elizabeth Allison, a California egyetem kandidátusa, aki a vallástudománytól a környezetetikán át a politikai ökológiáig több területen végez kutatásokat, tart egyetemi kurzusokat és környezettudományi területen szerezte doktori fokozatát; és Nicole Ardoin, aki a Yale és Stanford egyetemeken tanít környezetvédelmi, környezet-oktatási és humánökológiai tárgyú kurzusokon, doktori fokozatát pedig humánökológia területén, szintén a Yale egyetemen szerezte. A projektvezetők és az írók képzettsége és kutatási területeik mutatják a tanmenet szakmai hitelességét.

Az alapítvány (The Goldman Environmental Foundation), mely magára vállalta az oktatási anyag kiadását, minden évben kiosztja a The Goldman Environmental Prize díjakat, melyeket olyan átlagos embereknek ítélnek, akik önkéntes alapon valami figyelemreméltót és maradandót hoztak létre környezetvédelmi és közösségi területen.

A munka, pedagógiai szempontból teljesen korszerű, és a mai diákok elvárásainak is eleget tesz. Logikus felépítése, jól követhető rendszere, érthető megfogalmazása segíti a gyerekek készségeinek fejlesztését. A tanárok számára könnyen alkalmazható, kreativitást ösztönző, inspiráló. Izgalmasnak ígérkezik mind a pedagógusok, mind pedig a diákok számára.

A tananyag egyik fő jellemzője – mely a környezetetikával és a pedagógiával szemben is elvárt – az interdiszciplinaritás. Az általa közölt tananyag és a benne szereplő feladatok, vitaindító kérdések, kapcsolódnak a földrajz, biológia, irodalom, nyelvtan, társadalomismeret, történelem, rajz, etika, média, technika tantárgyakhoz. Alkalmas a közös munkavégzésre is.

A tananyag tartalma

Az oktatási anyag tartalma egy tanári kézikönyv, egy diákoknak szóló munkafüzet (mely valójában egy tankönyv és egy munkafüzet egyben), egy DVD és egy interaktív, online közösségi oldal.

A tanári kézikönyv

A tanári kézikönyv 5 óravázlatból, háttér információkból, tippekből, feladatokból, a tananyagbővítésre vonatkozó ötletekből, forrás-mellékletből, szöszedetből és a levonható konklúziókból áll.

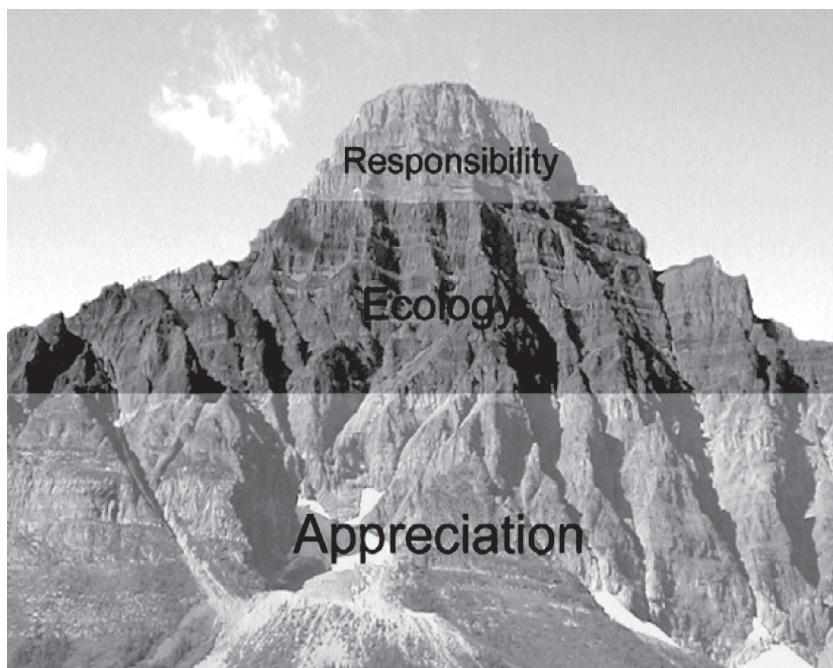
A kézikönyv bevezetője egy kisebb „információs csomag” azoknak a tanároknak, akik szaktudásukat nem ezen a területen szerezték. Így az a rajz, vagy angol szakos tanár is tájékozódhat a tananyag tanításához szükséges háttérinformációkról, aki eddig nem találkozott ezzel a témakörrel. Megismerhetjük az etika, a környezet és a környezetetika alapvető fogalmait.

A bevezető továbbá bemutatja Aldo Leopold „öko-etikai hegy” (‘eco-ethical mountain’) modelljét, mely a környezetetika komponenseit kívánja ábrázolni. Alapja az értékelés vagy megbecsülés (‘appreciation’), itt a természeti erőforrásokhoz köthető értékek állnak. A hegy középső szintje az ökológia, itt azoknak a tudományos problémáknak a megértése áll, melyek az adott témák kapcsán felmerülnek. A hegy csúcsa pedig a felelősség (‘responsibility’).

A felelősségen belül 3 fő szempontot határoz meg, melyek segítségével körbehatárolhatjuk az adott probléma etikai vonatkozásait:

- a hasznosság (‘utility’),
- a kötelesség (‘duty’) és
- az igazságosság (‘justice’) elveit.

Ezekre minden témánál ki kell térni, annak figyelembe vételével, hogy jelentőségük problémánként változhat, így ahol szükséges egyiket vagy másikat bővebben kell elemezni.

1. ábra. Eco-etical Mountain (The Goldman Environmental Prize – The Video Project (2005a))

Az óravázlatok tartalma egy videó, információs szövegrész és vitaindító kérdések. Egyéb feladatokat a tanárok kedvük szerint építhetnek be az órákba. Ajánlasként 50 percet javasol erre a 3 órásrészletre összesen. Így ha hozzá adjuk az egyéb feladatokat, melyeket be kívánunk építeni az órába, egy óravázlat körülbelül 2–3 tanórát tesz ki egy átlagos 45 perc/óra időtartammal dolgozó iskolában. A NAT keretszámai az éves etika órákból pont 10–15 órát határoz a környezetetika témakörnek. Gyakorlatilag a NAT megváltoztatása nélkül azonnal beépíthető az oktatásba. Az óratervek komoly környezeti problémákat járnak körül, mint a vadvilág-megőrzés, erdőgazdálkodás, vízgazdálkodás, vízhasználat, a tiszta levegő védelme és ásványkincsek kivonása. Minden óravázlat elmagyarázza a probléma ökológiai vonatkozását és feltárja az alkalmazandó etikai szempontokat. Egy-egy órán 3 olyan emberrel ismerkedhetnek meg a diákok, akik megnyerték a The Goldman Environmental Prize-t. Ők a legkülönbözőbb kultúrájú, élethelyzetű, életkorú emberek, akik elmagyarázzák, hogy ők hogyan értékelik a környezetet, és elmondják, hogyan látják cselekvésük etikai vonatkozásait.

A tanmenet felépítése nagyon logikus, megfelel az általános pedagógiai elveknek. Az óra céljának és témájának kitűzése után, ismertetik a fő fogalmakat és a szöszedet, meghatározzák a szükséges időkeretet, videó anyagot ajánlanak és kifejtik a tanítási szempontból kulcsfontosságú részeket. Majd feladatokat találunk és végül az oktatási alapelveket sorolják fel.

Az óratervek rendszert alkotnak. A megadott sorrendben is haladhatunk, de külön-külön is alkalmazhatóak. Minden óra felépítése ugyanazon logika szerint történik, ugyanakkor változatos részekből állnak össze.

Minden óravázlatban találunk feladatjavaslatokat, köztük olyanokat, melyeket a diákoknak a saját közösségükben való kutatómunkán keresztül kell elvégezni, így lehetőségük van kiszakadni a tanteremből és a gyakorlatban meg tapasztalni a környezetetikát.

A munkafüzet

Az első leckében magával a környezetetikával ismerteti meg. Motiváló kérdésként azt javasolja megvitatni, hogy „miért kellene gondoskodnunk?” („Why should we care?”) Felteszi a kérdést, hogy miért fontos a természet, és egy rövid szöveggel, illetve egy ehhez kapcsolódó videóval rávezeti a diákokat az egyszerű válaszra „mert mind egy oldalon állunk” („Because we all play a part.”)

Az első szövegrész a természetes környezetről szól, a második arról, hogy mi is az etika, a harmadik pedig bevezeti a környezetetika fogalmát. Itt ismét egy videót láthatunk.

A következő szövegrész az öko-etikai hegy modelljét ismerteti a gyerekekkel. Elmagyarázza, hogy a modell valójában egy „döntéshozatali segédeszköz”, melyet bármely helyzetben használhatunk az erkölcsileg helyes, felelősségteljes és kreatív döntésekhez.

A modellt a gyakorlatban alkalmazva például, ha a vadvilág témáját vesszük, először feltesszük a kérdést, hogy „Hasznos-e ez

Az első leckében magával a környezetetikával ismerteti meg. Motiváló kérdésként azt javasolja megvitatni, hogy „miért kellene gondoskodnunk?” („Why should we care?”) Felteszi a kérdést, hogy miért fontos a természet, és egy rövid szöveggel, illetve egy ehhez kapcsolódó videóval rávezeti a diákokat az egyszerű válaszra „mert mind egy oldalon állunk” („Because we all play a part.”)

az emberiségnek?” „Van-e ennek valamilyen önértéke attól eltekintve, hogy hasznos az emberiségnek?” (értékelés). Majd figyelmünket az adott erőforrás vagy környezetvédelmi probléma tudományos megértése felé kell fordítanunk, és kutatások által igazolt tényeket kell figyelembe vennünk (ökológia). Végül megnézzük, mit kellene tennünk ahhoz, hogy egy erőforrást megóvjunk a felmerülő környezetvédelmi probléma tudományos megértésének fényében (felelősség). Például feltesszük a kérdést, hogy „Kötelességünk-e megóvni a természetet?” „Hogy tudnánk növelni a hasznosságát?” Erről a magasabb nézőpontról jobban átláthatóvá válnak a kapcsolatok és a közösségek, és megkérdezhetjük, hogy „Vajon a kockázatok és a hasznok igazságosan oszlanak-e meg?” „Természeti javak kockáztatása által is ki kell-e elégíteni a komoly emberi szükségleteket (mint például az olajból nyert energia)?”

Ezután találjuk a szöszedet, melyet kiegészíthetünk és folytathatunk a további, számunkra ismeretlen szavakkal. Módszertanilag nagyon kreatív és használja a legújabb pedagógiai kutatások eredményeit.

A következő nagy fejezet a vadvilág, majd az erdők következnek, utána a víz témaköre, a levegő és végül az ásványkincsek. Mindegyik témakör ugyanúgy van felépítve.

Először egy háttéranyagot találunk, ahol olyan háttér információkat tudnak meg a diákok az adott témáról, melyeket a továbbiakban használniuk kell. Itt rendszerint különböző természettudományos, ökológiai, társadalomtudományos és etikai, környezetetika információk, kérdések merülnek fel.

Ezután az első téma következik, ami mindig az értékelés, ahol a diákok egy videó megnézésén és az azt követő szövegrészen keresztül megkeresik az adott dolog értékeit.

A második téma minden fejezetben az ökológia. Itt szintén egy videó következik, és ismét egy szövegrész, melyen keresztül tudományos információkat szerezhetnek az adott erőforrásról.

A harmadik téma pedig a felelősség. Az itt található film és szöveg segít megtalálni a választ arra a kérdésre, hogy mit kellene tennünk.

Itt minden fejezetben különböző feladatok következnek.

Ezek közt van napló-sablon, ahol a diákoknak egy táblázatba kell beírniuk, hogy mit tapasztaltak, mit éreztek a tapasztalat kapcsán, és mit tanultak az ehhez kapcsolható erőforrásról. Vannak vita feladatok pro és kontra álláspontokkal, szituációs játékok, kitöltendő feladatlapok, melyek segítenek megszervezni egy – egy döntéshozatalt (szituációs játékokhoz kapcsolódóan), K-W-L Chart (kitöltendő táblázat arról, hogy mi az, amit már tud, mit szeretne tudni és mit tanult), Mind Map, interjúkészítés és még sorolhatnám. Ezek, az összes NAT által előírt készséget fejlesztik.

A videóanyag és a közösségi oldal

A DVD-n található videóanyag a tanmenethez kapcsolódva, a megfelelő tartalmi egységekre bontva, a megfelelő sorrendben felépített oktatási anyag. A videók olyan embereket ismerhetünk meg, akik gyakran teljesen átlagosak, azonban valamilyen jelentőség-teljes dolgot hoztak létre a környezetvédelemmel, vagy a közösségükkel kapcsolatban. Nagyon informatívak és inspirálóak a velük készített interjúk. Minden kisfilm elején 1–2 kérdést láthatunk, melyre a gyerekeknek, a videóban kell keresniük a választ.

Összegzés

Elemzésemből remélhetőleg kiderültek a Nemzeti Alaptanterv és a Kerettantervek környezetetikai hiányosságai. Ezeket a hiányosságokat még tovább erősítheti a tanárképzés szüntelenül átalakuló, nehezen követhető rendszere, és az egyes képzések (például a 60 órás) felületessége.

Ma már nem tűnik túlzónak a megállapítás, hogy annak érdekében, hogy a Földön minél jobb életkörülmények maradjanak mind az ember mind pedig a többi élőlény számára, elengedhetetlen e képzések fejlesztése.

Még nagyobb hangsúlyt kell fektetni a tanárképzések környezetetikai tartalmainak mélyítésére, az általános iskolai és a gimnáziumi oktatásra is. A bemutatott tananyag csomag önmagában véve nem feltétlenül adaptálható minden tekintetben a magyar iskolások számára, de mindenképpen szolgálhat mintaként, vagy ötletforrásként. A NAT által előírt követelményeknek tartalmában és módszertanában is megfelel, ugyanakkor eleget tesz a fejleszteni kívánt kompetenciáknak.

Szakmailag kellően alapos, pedagógiaiilag nem csak használható, hanem kifejezetten példaértékű. A legújabb pedagógiai módszerekkel dolgozik, készségfejlesztő és figyelmet fordít arra is, hogy a diákok valóban megszeressék a tantárgyat, magát a tanulást is. Szakmai szempontból, bár nem különböző filozófusok környezetetikai munkáit mutatja be, a benne előforduló kérdések, különböző történetek, módszerek és technikák következetesen alkalmazva kialakíthatják – és nagy valószínűség szerint ki is alakítják – a kívánt morális hozzáállást.

Hosszú távú megoldást nyújthat, hiszen a tanórak felépítése által egyaránt hangsúlyt fektet a tudományos, érzelmi, attitűdbeli, és a gyakorlati oktatásra. Az „Öko-etikai hegy” modelljének rendszeres alkalmazásával pedig, a diákok megtanulják egy olyan módszer alkalmazását, amellyel későbbi életük során is boldogulhatnak, akár családjuk, akár gyártulajdonosok lesznek.

Jegyzet

¹ A tanári kézikönyv és a munkafüzet forrása: The Goldman Environmental Prize – The Video Project (2005a): Environmental Ethics: Examining your connection to the environment and your community. Educator Guide. The Goldman Environmental Prize & The Video Project http://www.ecb.org/guides/pdf/global_focus/Environmental_Ethics_Educator_Guide.pdf

The Goldman Environmental Prize – The Video Project (2005b): Environmental Ethics: Examining

your connection to the environment and your community. Student Workbook. The Goldman Environmental Prize & The Video http://www.ecb.org/guides/pdf/global_focus/GlobalFocus_Environmental_Ethics_Student_Workbook.pdf

Tóth Angelika

Eszterházy Károly Főiskola
Neveléstudományi Doktori Iskola,
PhD hallgató

A kémiaoktatás esszenciái

Barke, Harsch és Schmid 2012-ben megjelent könyvének címe A kémiaoktatás esszenciái. A kötet 321 oldalon tartalmaz kísérleteket, demonstrációkat, feladatokat, valamint a kémia és a mindennapi élet közötti kapcsolatokat tekinti át. A könyv, mely Barke és Harsch (2001) Chemiedidaktik Heute című, német nyelven megjelent művének angol nyelvű fordítása, hasznos kiegészítője lehet a kémiatanárok könyvtárának.

A bevezetésben a szerzők a kémia tantárgy-pedagógiát független, összekötő szerepet betöltő tudományként írják le, egyik oldalán a kémia-tudománnyal, másik oldalán a pedagógiával és az általános tantárgy-pedagógiával. Az oktatási, a tudományos és a tantárgy-pedagógiai részek együttesen játszanak szerepet a tanárképzés első fázisában, a független reflexiók a második fázisban, az osztálytermi munka során jelennek meg, de a harmadik fázisban is meghatározó a szerepük. A tanárképzés során a három terület összeillesztését tartják fontosnak. A tantárgy-pedagógiát a tudományos ismeretek és az alapvető oktatási ismeretek egyesítésének tekintik.

Az első fejezetben a tanulói elképzelésekről és tévképzetekről olvashatunk. Hans-Dieter Barke és munkatársai (2009) a *Tévképzetek a kémiában* című könyvükben erről a témáról részletesen írnak. E fejezetben bemutatják, milyen tudománytörténeti elméleteket lehet összevetni a tanulók tanulási folyamata során kialakuló tévképzetekkel. A tanulók aktuális tudásának felfedezéséhez több módszert is leírnak, szerintem a legtalálhatóbb megoldás a képregényszerű „tapogatózás”, mellyel több lehetséges tévképzetet is kiszűrhetünk egyszerre.

A második fejezet a motivációról szól: a szerzők szerint a legfontosabb feladat az, hogy a tanár kreatív legyen, és olyan módszereket fejlesszen ki, amelyek hosszú távú tanulásra motiválják a tanulókat, kényszerek nélkül. Olvashatunk a pozitív érzelmek kiváltásáról és a pozitív moti-

vációról. Hat pontban gyűjtötték össze a sikeres motivációhoz szükséges lépéseket: tervezzünk érthető kémiaórákat, valósítsuk meg a genetikus tanulást, folyamatosan tartsuk fenn a kapcsolatot a tananyag és a mindennapi élet jelenségei között, hozzunk létre kognitív konfliktusokat a tanulóknak, mutassunk be meglepő kísérleti hatásokat, valamint ösztönözzük tanítványaink kísérleti és modellépítő eszközöket használatára.

A következő fejezetben a szerzők ismertetik a különböző tanítási célokat és azok dimenzióit. A didaktikai áttekintés után az emberi tényezőt fejtik ki, majd tanterveket és iskolarendszereket ismerhetünk meg, a német, az amerikai és az egyesült királyságbeli oktatási rendszereket mutatják be a kémiaoktatás szempontjából. A könyv nem illeszkedik tökéletesen az amerikai tantervhez, ami miatt az angol nyelvű kiadást kritika érte. Például az amerikai iskolákban nem adnak a diákoknak higanyt kísérletezéshez (merkurofóbobok), viszont a szerzők több helyen is említé- nek higanyos tanulókísérleteket. A fejezet további részében a tanulók kognitív fejlődését, előzetes elképzeléseit, attitűdjét és érdeklődését, valamint a tanítási folyamatot taglalják.

A negyedik fejezet elején Backer és Hildebrandt vizsgálatát idézik a szerzők, melyben a médiumok oktatásban történő használatát kutatták. Ennek alapján a médiumokat a négy kategória (vizuális, audiovizuális, kísérleti, modell) szerint csoportosítják, és áttekintik ezek alkalmazásának lehetőségeit a kémiaoktatás során.

Az ötödik fejezetben a szerzők felhívják a figyelmünket a kísérletezés megfelelő elméleti háttérére és dokumentációjára, a kognitív konfliktusok kiváltása érdekében történő felhasználására, a veszélyjelzések tisztázására, a hulladékok ártalmatlanítására, illetve a fejezet végén a környezetre, a mindennapi életre és a történelmi vonatkozásokra. Sajnos a kísérletek nem mindegyike van átfedésben a magyar tantervvel, illetve a magyar iskolák vegyszeres felszereltségével. Például a „kék villamlás” nevű kísérlethez szükséges szén-diszulfid és ammónium-nitrát nem található meg minden iskolában, elsősorban veszélyességük miatt. A kísérletet vegyifülke alatt javasolt elvégezni, ami szintén hiányzik az iskolák többségéből.

A hatodik fejezetben a szerzők anyagszerkezeti és elméleti modelleket mutatnak be. Daltontól és Kekulétól indul a modellezés történetének ismertetése. Említik Laue 1912-es röntgendiffrakciós kísérletét, melyben a konyhasó háromdimenziós kristályszerkezetét ismerték meg, amit végül Bragg fejtett meg 1914-ben. A Laue-féle megismerési módot javasolják a modellezés során. Először van egy képi megjelenítés (3D kalkuláció a hullámok interferenciája alapján), ami átesik egy szűrőn, hogy csak a lényeges elemek maradjanak meg, ebből születik meg a valóság (lásd Laue-diagram), és ez alapján készül el a valóság modellje, esetünkben például gömbökből, pálcikákból és ragasztóból.

A hetedik fejezet a természettudományos szaknyelvvvel és a szimbólumokkal foglalkozik. A kémiai szimbólumok a szerzők szerint fontosak a kémiában jártas személyek számára, mivel ezek együttesen egy különleges kommunikációs eszközt jelentenek, amit szerte a világon megértenek a kémiával foglalkozók. Az iskolában használt szimbólumok közül a kristály- és a molekulaserkezeti képleteket említik. A szerves kémiából konstitúciós izomériát és sztereoizomériát mutatnak be képletekkel. A fejezet további részeiben az IUPAC (International Union of Pure and Applied Chemistry) elnevezésekről, paraméterek-

ről, nemzetközi mértékegység-rendszerről olvashatunk összefoglalót.

A nyolcadik fejezetben tizenhét hétköznapi témakört dolgoznak fel a szerzők. A témakörök kiválasztásának alapjául a tanulók nemek szerinti attitűdjét veszik alapul. Egy felmérés alapján (Barke, 1996), amelyet 200, 15–18 éves (9–12 évfolyamos) diák körében végeztek el Németországban, a fiúk és lányok egyaránt érdeklődnek az alábbi témák iránt: ételek, alkohol, fénykép-előállítás, robbanóanyagok, papírgyártás. A fiúk kimonodottan érdeklődnek az üzemanyagok, kipufogógázok, rakétahajtóművek iránt; míg a lányokat nagyon érdeklik a kozmetikumok, a hulladékkezelés, textílfestékek, gyógyszerek. Kevert érdeklődést váltanak ki a tartósítás, levegő- és vízszennyezés, savas eső, papír- és üveg-újrahasznosítás, elemek, üzemanyagcellák, acél és fémek, valamint a műanyagok. Nem igazán érdeklik sem a fiúkat, sem a lányokat az alábbi témakörök: fürdőszobai tisztítás, mosópor, cement, fertőtlenítők, talajszennyezés, galvanizálás, fémötvözetek, kénsav, cukor a cukorrépából, só a sóbányából. A felmérés eredményeinek gyakorlatban történő felhasználása szempontjából nem fogalmaznak meg olyan ötleteket, hogyan lehetne mégis érdekessé tenni a tanulók számára a kevésbé népszerű témaköröket, amelyek többsége része a magyar tantervnek is. Az attitűdfelmérés kapcsán óvakodnunk kell a túláltalánosítástól, ugyanakkor segítséget nyújthat a tanmenet megírásakor, ha tisztában vagyunk azzal, hogy az egyes témakörök esetében milyen érdeklődésre számíthatunk.

A kilencedik fejezetben a szerveskémi Oktatás egyik módszerét mutatják be: a jelenségorientált és érdeklődésalapú hálózatos elképzelést ('phenomena-oriented and inquiry-based network-concept'). A szerzők összehasonlítják az alkoholok, éterek, karbonsavak és háztartási vegyszerek esetében a BTB (bróm-timol-kék)-, Rojahn-, dikromát-, cérium-nitrát-, vas-klorid- és jodoform-tesztek eredményeit. Ezzel különböző összefüggésekre kívánnak rámutatni. Kétféle alkoholt vizs-

gáltak: etanolt és propanolt. A dikromát-, a cérium-nitrát teszt mindkettőnél pozitív lett, viszont csak az etanolnál lett a jodoform teszt is pozitív. Az észterek közül etil-acetátot vizsgáltak, mely nem adja a cérium-nitrát tesztet, de adja a dikromát-, a jodoform- és – az alkoholoktól eltérően – a Rojahn-tesztet is. Ezután háztartási vegyszereket teszteltek, és azt találták, hogy az észterek közül etil-acetátot, az alkoholok közül etanolt tartalmaz a vizsgált körömlakklemosó. Erre a következtetésre abból jutottak, hogy a körömlakklemosó adja a dikromát-, a cérium-nitrát-, a jodoform- és a Rojahn-tesztet is. E módszernél már vannak újabbak is, például a szakértő által vezetett csoportos tanulás (PLTL: 'peer-led team learning'), a modellezett kémia ('modeling chemistry'), a folyamatorientált, vezetett érdeklődésű tanulás (POGIL: 'process-oriented, guided-inquiry learning') és a természettudományos írás heurisztikája (SWH: 'science writing heuristic').

A tizedik fejezetben ismét előkerülnek olyan alapvető kérdések, mint például a modellek, az atomok és az ionok, illetve az anyagokat alkotó alapvető részecskék, az ionok Dalton atommodelljének szintjén, atomok és ionok kombinációjával létrejött gigantikus méretű szerkezetek, avagy a molekulák, ötvözetek, ionrácsos anyagok, sók reakciói, az ionok újracsoportosítása, nemfém atomok kombinációi, nemfémek reakciói, valamint az atomok újracsoportosítása a molekulákban. Az atomokat és az ionokat tartják az anyagok alapvető alkotóinak, ehhez egy periódusos rendszer-

hez hasonló csoportosítást is készítettek. Érdekes anyagszerkezeti megközelítés, de mivel teljesen kihagyja a molekulákat mint az anyag felépítőit, ezért a bonyolultabb makromolekulák tanításánál problémát okozhat a megértésben, e megközelítés legkésőbb a szerves kémiai tanulmányok során korrekcióra szorul.

Az atomokat és az ionokat tartják az anyagok alapvető alkotóinak, ehhez egy periódusos rendszerhez hasonló csoportosítást is készítettek. Érdekes anyagszerkezeti megközelítés, de mivel teljesen kihagyja a molekulákat mint az anyag felépítőit, ezért a bonyolultabb makromolekulák tanításánál problémát okozhat a megértésben, e megközelítés legkésőbb a szerves kémiai tanulmányok során korrekcióra szorul.

heez hasonló csoportosítást is készítettek. Érdekes anyagszerkezeti megközelítés, de mivel teljesen kihagyja a molekulákat mint az anyag felépítőit, ezért a bonyolultabb makromolekulák tanításánál problémát okozhat a megértésben, e megközelítés legkésőbb a szerves kémiai tanulmányok során korrekcióra szorul.

A könyv eddig angol és német nyelven jelent meg. A szerzők elsősorban német szakirodalmat dolgoztak fel, talán ebből adódik, hogy a könyvben német kifejezésekkel is találkozhatunk, például az optikai izomereknél L-Milchsäure (L-tejsav) és D-Milchsäure (D-tej-

sav) az L/D-2-hidroxipropánsav helyett, vagy például Sesselform (székforma) és Wannenform (kádforma) a ciklohexán esetében, de ez nem gátolja a megértést. Szélesebb irodalmi háttérrel és a legújabb módszerekkel kiegészítve nagyon hasznos tankönyve lehetne akár a magyar kémia-tanári képzéseknek is. Úgy gondolom, hogy a mű a magyar kémia-tanárak számára mindenképpen kincsesbánya lehet a fejezetenként összegyűjtött kísérleteivel, problémafeladataival, képregényes és grafikus fejezeteivel. Nagyon sok jó ötletet találhatunk benne azon diákok tanításához, akik például megértésbeli problémákkal küzdenek vagy motiválatlanok.

Barke, H.-D., Harsch, G. és Schmid, S. (2012): *Essentials of Chemical Education*. Springer, Berlin–Heidelberg.

Irodalomjegyzék

Barke, H.-D. és Harsch, G. (2001): *Chemiedidaktik Heute*. Springer, Berlin–Heidelberg.

Barke, H.-D., Hazari, A. és Yitbarek, S. (2009): *Misconceptions in Chemistry*. Springer, Berlin–Heidelberg.

Barke, H.-D. (1996): Lebenswelt und Alltag in Chemieunterricht. In: Behrendt, H. (szerk.): *Zur Didaktik der Physik und Chemie*. Leuchtturm, Alsbach.

Kapitány János Sándor

Debreceni Egyetem Kémia Doktori Iskola

PhD hallgató,

Wesselényi Miklós Műszaki Szaközépiskola és Szakiskola, kémia-biológiatanár

A szavak olvasásától a stratégiahasználatig, avagy miként fejleszthető a magyar olvasástanítás

A nemzetközi és a hazai szövegértéssel kapcsolatos vizsgálatok eredményei alapján a tanulók olvasási teljesítménye fokozatosan romlik. Mi állhat ennek hátterében? Hogyan lehetne javítani a kialakult helyzeten? Mit kellene elsajátítani/megtanítani a tanulóknak annak érdekében, hogy boldoguljanak a mindennapi szövegekkel, és későbbiekben se okozzon gondot az olvasás (például munkahelyen)?

Steklács János *Olvasási stratégiák tanítása, tanulása és az olvasásra vonatkozó meggyőződés* című könyve választ, lehetséges megoldást ad ezekre a kérdésekre. A szerző szerint a megfelelő szintű olvasás-szövegértés meglétéhez – többek között – az olvasási stratégiák tanításán keresztül vezet az út.

A szerző bemutatja az elmúlt néhány év olvasási stratégiákat vizsgáló és fejlesztő kutatásait, melyek akár hatást gyakorolhatnak a magyar olvasástanítási gyakorlatra is. Hét fejezetből áll a könyv (az összeggel együtt), ezek két tartalmi egységre bonthatók: (1) elméleti és (2) gyakorlati rész. Az első három fejezet a kutatások elméleti alapjait tartalmazza, erre épül a negyedik és az ötödik fejezet, melyekben

két saját fejlesztő kísérlet eredményeit ismerteti. A hatodik fejezet egy európai projektet mutat be. A kötet egy angol és magyar nyelvű összefoglalóval, valamint egy függelékkal zárul.

Az elméleti fejezetek egymásra épülnek, fokozatosan jutunk el a könyv címében megjelölt témáig. Az első fejezetben a szerző az olvasás fogalmával, annak változásaival, illetve az olvasáskutatás új irányjaival foglalkozik. Ez megalapozza a második fejezetet, ami az olvasás tartalmi-diszciplináris dimenzióját mutatja be annak két kulcselemén, az olvasás által közvetített és az olvasásra vonatkozó tudáson keresztül. A harmadik fejezetben a metakogníció és az olvasási stratégiák témakörét és ezek kapcsolatát mutatja be a

szerző. Ebben a részben olvashatunk részletesebben az olvasási stratégiák tanításának módszereiről is. Több módszert is áttekint, például a kooperatív tanulást, a reciprok tanítást és a társ által irányított beszélgetés módszerét. A későbbiekben ismertetett fejlesztő kísérletek módszerei is ezek közül kerülnek ki.

A szerző a negyedik fejezetben két fejlesztő kísérlet jellemzőit és eredményeit foglalja össze, az egyiket Kecskeméten és környékén, a másikat Hargita megyében végezték. A kecskeméti program eredményeiről elsőként olvashatunk ebben a könyvben. A két kísérlet egymásra épült, a Hargita megyében végzett program a korábbi alapján történt, kiegészítve a kooperatív technika alkalmazásával. Mindkét fejlesztés eredménye szerint a kísérleti csoportok olvasás-szövegértése fejlődött az olvasási stratégiák tanításának hatására a kontrollcsoportéhoz képest. A könyv függelékében megtalálhatók a kísérletek során használt segédanyagok, melyeket a pedagógusok a mindennapi munkájuk során hasznosíthatnak, vagyis azok a tanárok is bevezethetik, használhatják a módszert, akik nem vettek részt a programban. A két kísérlet segédanyagához kapcsolódik egy munkafüzet is, ennek szerkezeti vázlata szintén megtalálható a függelékben.

A következő, ötödik fejezetben a szerző egy büntetés-végrehajtási intézményben fogvatartottakkal végzett fejlesztő kísérletet ismertet. A fejlesztést megelőző kutatás célja az volt, hogy feltárja az elítéltek szocio-demográfiai háttérét, az olvasással, írással, matematikával kapcsolatos iskolai tapasztalataikat, attitűdjüket és önértékelésüket. A fejezet első felében ennek a vizsgálatnak az eredményeiről olvashatunk, a második felében magáról a fejlesztésről és annak eredményeiről. A nyolc hétig tartó kísérletben viszonylag kevesen vettek részt (24 fő). A kísérleti időszak alatt nem történt látványos fejlődés, viszont a résztvevők igényelték egy, a további információszerezést célzó fejlesztő tanfolyamot, amit attitűdbeli változásként értékel a szerző. A vizsgálatot a Kecse-

méti Főiskola Tanítóképző Főiskolai Kar hallgatói is segítették egy kurzus keretében, így a kísérlet gyakorlóterepeit biztosított a pedagógusjelölteknek. A program eredményeként ajánlásokat fogalmaztak meg, melyek hasznosíthatók egy későbbi fejlesztés során.

Az ADORE-projektet ismerteti részletesen a szerző a hatodik fejezetben, ezen keresztül tágabb kontextusban mutatja be és értelmezi az olvasással kapcsolatos fogalmakat. A projekt célja volt feltárni és összegyűjteni az Európai Unió tagállamaiban működő oktatási rendszerekben alkalmazott sikeres példákat és gyakorlatokat, amelyek pozitív hatással lehetnek a gyermekek, fiatalok olvasás-szövegértésére. Végigkövethetjük a projekt folyamatát az ötlet kialakulásától a szempontok kiválasztásán keresztül a fejlesztő javaslatok megfogalmazásáig. A fejezet végén a jó gyakorlatokból olvashatunk egy német és egy hazai példát.

A könyv záró fejezetét két szempontból is érdemes kiemelni. Egyrészt itt olvashatjuk az első három fejezet szintézisét, és itt mutat be a szerző egy integrált modellt, ami olyan tényezőket tartalmaz, amelyek segíthetik kialakítani az iskolarendszer végére a megfelelő szintű szövegértést. Másrészt a szerző ebben a fejezetben foglalkozik a magyar olvasástanítási rendszer jellemzőivel és problémáival. Olyan szemléletbeli változásokat javasol, amelyek a hazai olvasástanítást és a társadalmi követelményeket közelebb hozhatná egymáshoz. A javaslatokat tíz pontban foglalja össze, ezek közé tartozik például az iskoláskor előtti szakasz fontosságának hangsúlyozása, a változatos szövegek beépítése a tankönyvekbe, illetve az olvasásértés tanításának megújítása.

Hiányoltam a fejlesztő kísérletekkel kapcsolatos fejezeteknél néhány részletesebb elemzést, bővebb kifejtést. A könyv utolsó fejezetében található, az elméleti részre vonatkozó összefoglalót szívesen olvastam volna az első három fejezet után, ez jobban segítette volna a megértést. Szívesen olvastam volna még a fogvatartottakkal végzett interjúkról, ezekről a szerző

viszonylag röviden ír az ötödik fejezetben. A kötet célközönsége elsősorban a gyakorló pedagógusok, de a kutatók számára is tartogat újdonságokat, például a negyedik fejezetben a fejlesztő kísérlet, ami korábban még nem jelent meg. Úgy gondolom, a célközönség miatt a könyv határvonalon mozog a tudományos és a tudománynépszerűsítő munka között, ami miatt kettősség jellemzi: az eredményeket ismertető részekben a kutatók számára egyértelműek a statisztikai próbák, ám lehetséges, hogy a tanárok számára szükség lett volna néhány soros bevezetőre az elemzéssel, elemzési módokkal kapcsolatban.

A könyv jól tagolt, világos szerkezetű. Jó példával szolgálhat arra, miként lehet a kutatásokból származó eredményeket hasznosítani az iskolai gyakorlatban.

A szerző reményei szerint ezek az eredmények segíthetik meggyőzni a gyakorló pedagógusokat az olvasási stratégiák jelentőségéről, emellett a könyv végén található segédanyagok előmozdíthatják a magyar olvasástanítás fejlődését.

Steklács János (2013): *Olvasási stratégiák tanítása, tanulása és az olvasásra vonatkozó meggyőződés*. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest.

Török Tímea

SZTE Neveléstudományi Doktori Iskola,
PhD-hallgató

Az önszabályozás szerepe a fejlődésben

Új kutatási irányok és nemzetközi nézőpontok

A tanulmánykötet, melyben két magyar kutató, Józsa Krisztián és D. Molnár Éva tanulmánya is helyet kapott, az önszabályozás fejlődésben játszott szerepét mutatja be a releváns nemzetközi szakirodalom feltárásával, különböző tudományterületi háttérrel rendelkező empirikus vizsgálatokkal. Elemzi mind a tipikus, mind az atipikus fejlődési utakat. További kutatási lehetőségeket, irányvonalakat vázol fel és újabb megválaszolandó kérdéseket fogalmaz meg.

Az önszabályozó folyamatok fejlődésben játszott szerepének fontosságát mutatja be a 2013-ban megjelent *Handbook of self-regulatory processes in development. New directions and international perspectives* című kézikönyv, melynek szerkesztői valamennyien nemzetközileg elismert szakértői az önsza-

bályozás valamely kutatási területének. Karen Barrett vizsgálatainak fókuszában az érzelmi szabályozás és a szociális érzelmek – például a büntudat vagy a szégyen – állnak, különös tekintettel a korai fejlődésre, a kulturális és egyéb szocializációs hatásokra. Nathan A. Fox szakterülete a szociális és az érzelmi viselkedés biológiai

alapjainak feltárása. George A. Morgan az elsajátítási motiváció vizsgálatának kiemelkedő szaktekintélye. Deborah J. Fidler elsősorban a korai atipikus fejlődéssel, azon belül a Down-szindrómával foglalkozik behatóan. A kognitív és a viselkedésbeli fejlődést elemzi különböző neurogenetikus zavarnál a korai intervenciók célok azonosítása és a nevelési-oktatási folyamatok fejlesztése érdekében. Lisa A. Danhauer fő kutatási területei az intervenció és a terápia, az iskolai eredményesség Down-szindrómások és más fejlődési zavarral küzdők körében.

A kötet a legkiemelkedőbb, de egymástól jelentősen különböző tanulmányok gyűjteménye. Egyediségét fokozza a minden gyermekre kiterjedő vizsgálódás, tárgyalja a tipikus és az atipikus fejlődési utakat egyaránt. Áttekinti az ön- és érzelmszabályozás fejlődését a kora gyermekkortól a serdülőkoron át a felnőttkorig. A szerzők kapcsolatot teremtenek a neurobiológiai, kognitív, affektív és szociobiológiai nézőpontok között. Mindedig külön-külön témakörhöz tartozó szakirodalmakat szintetizálnak. Így az agyi és fiziológiai folyamatok, az elsajátítási motiváció és az atipikus fejlődés vonatkozásában egyaránt információkhoz jut az olvasó. Céljuk, hogy kapcsolatot teremtsenek az egyes területek között és megvilágítsák egymásra gyakorolt hatásukat. Annak ellenére, hogy a hangsúly a kvantitatív vizsgálatokon van, kvalitatív kutatások eredményei is fellelhetők a könyvben.

A könyv négy nagy egységre tagolódik. Valamennyi előtt egy áttekintés olvasható a benne található fejezetekről, ezek segítik a kötetben való tájékozódást és az egyes témakörök mélyebb megértését azáltal, hogy kapcsolatot teremtenek a szerzők munkái között. Az első rész (*Érzelmi szabályozás és az önszabályozás fejlődése*) célja, hogy segítse az önszabályozás, a viselkedésszabályozás, az érzelmszabályozás, valamint az érzelmek és a kogníció mint elméleti konstruktumok értelmezését, egymástól való megkülönböztetését és egymáshoz való kapcsolódásainak megértését. Bemutatja a top-down és bottom-up

szabályozási folyamatok szerepét, a tudatos és akaratlagos, illetve a tudattalan és az akaratlan szabályozás, valamint a kognitív és érzelmi szabályozás különbségeit. Thompson, Vilmani, Waters, Raikes és Meyer tanulmányukban az érzelmi szabályozás top-down és bottom-up folyamatainak leírásával foglalkoznak mind neurológiai, mind viselkedési szinten. Gyermekeknél elemzik az érzelmek megértését és szabályozását, azokat a szülői attribúciókat és szocializációs folyamatokat, amelyek kapcsolatban állnak a gyermek megértésével, gondolkodásával és viselkedésével. Holodyski, Seeger, Kortas-Hartman és Wörmann egy konceptuális keretet adnak, megkülönböztetve a különböző, egymást átfedő szabályozási folyamatokat, amelyek az érzelmi szabályozással kapcsolatban állnak. Szerintük a fejlődés végső célja, hogy lehetővé váljon a magas szintű, kognitív, akaratlan érzelmsszabályozás. Barrett másfajta nézőpontot nyújt az átfedések és a megkülönböztetések értelmezéséhez. Kiemeli, hogy a szabályozási folyamatok és a magas szintű akaratlan érzelmsszabályozás is lehet adaptív és maladaptív (amikor nem megfelelő az alkalmazkodás), függően a kontextustól és az egyén céljaitól. Bemutatja a szociális érzelmek szerepét az önszabályozó folyamatokban és az ebben rejlő egyéni különbségeket. Zeman, Cassano és Adrian, megvizsgálva az érzelmi szabályozás szakirodalmát, összeillesztik a fejlődési pszichopatológiai és funkcionális nézőpont elveit. Kiemelik a szocializáció fontosságát, bemutatják, hogy a különböző szociális környezet miként hat a gyermek adaptív és maladaptív érzelmi szabályozásának fejlődésére.

A második egység címe az *Önszabályozás fejlődése: fiziológiai és agyi folyamatok*. Az öt tanulmányban a neurológiai fejlődés kognitív és affektív területeit is figyelembe véve tárgyalják az önszabályozás agyi és viselkedési folyamatit. Egyaránt tekintetbe véve az elméletet és a kutatási eredményeket, a fejezetek bemutatják a gyermekkortól felnőtt korig zajló fejlődést a tipikusan és az atipikusan

fejlődők, illetve a viselkedési zavarokkal küzdő gyermekek esetében. A fejezeteket sorra olvasva egyúttal követhet fejlődési és kronológiai utat az olvasó. Henderson és Mundy történeti áttekintést ad az első életévekben megjelenő önszabályozásról, kiemelve, hogy a fejlődést a korai szociális interakciók jelentősen meghatározzák. Felvázolják a fokozatos átmenetet a reflexszerű önszabályozástól a szándékosig. Dennis, O'Toole és DeCicco széleskörű áttekintést nyújt az érzelmi szabályozás fejlődéséről, a pontos definícióalkotás fontosságából kiindulva az életkori fejlődésen át a kognitív folyamatokig. A bemutatott elméleti modellben négy terület mentén elemzik az érzelmi szabályozást: mi szabályozza az érzelmeket és mit szabályoznak az érzelmeik, hol játszódnak a folyamatok (intrinzik, extrinzik), mikor jelenik meg az érzelmi szabályozás és mikor válik az egyénre jellemzővé, valamint mi az érzelmi szabályozás célja. Hum és Lewis a reaktív és a proaktív (automatikusan végbemennő) kontrollra építve mutatja be az érzelmi szabályozás elméleti kereteit. Különböző agyi működések vizsgálatával is alátámasztják a két kontrolltípus elválasztásnak szükségességét. Az agyi és viselkedésszerű fejlődési változásokat a kontroll e két típusa mentén írják le, majd kapcsolatba hozzák a különböző viselkedési problémákkal. Koolschijn és Crone a végrehajtási funkciók fejlődését tekintik át gyermekkortól felnőtt korig. Bemutatják azokat a vizsgálatokat, amelyekben az agy és a viselkedés kapcsolatát a végrehajtási készségek vonatkozásában tanulmányozták. McNamara, Kappenman, Black, Bress és Hajcak az önszabályozásra való figyelem szerepét ismertetik. A figyelemzavar vonatkozásban áttekintik mind a felnőttekre, mind a fejlődésre vonatkozó szakirodalmat és kitérnek a mérési nehézségekre is.

A harmadik rész (*Önszabályozás fejlődése és elsajátítási motiváció*) bevezetőjében olvashatunk az elsajátítási motivációról mint kutatási területről, történeti áttekintést a meghatározásáról, megismerhetünk három mérési módszert, bepillanthatunk az én-fogalommal és az önszabályozással

való összefüggéseibe. Két magyar szerző, Józsa Krisztián és D. Molnár Éva *Az elsajátítási motiváció, az önszabályozó tanulás és az iskolai sikeresség közötti összefüggések: Magyar és tágabb európai nézőpont* című tanulmánya az elsajátítási motiváció és az önszabályozó tanulás kapcsolatát neveléstudományi szempontból vizsgálja. Több, magyar iskolások körében végzett empirikus vizsgálat eredményei alapján mutatják be a két terület egymással, számos iskolai eredményességre vonatkozó változóval és készségek fejlődésével való összefüggését. A fejezet áttekinti és szintetizálja a korábban külön-külön vizsgált két terület szakirodalmát, kiemeli a célmeghatározás jelentőségét mindkét folyamatban. Megismerhetjük, hogy a motiváltság és az önszabályozás hogyan alakul a fejlődés során, az életkor előrehaladtával, illetve mi jellemzi az atipikus fejlődést, milyen nemi különbségek tapasztalhatók, milyen szerepe van a családi háttérnek. Morgan, Wang, Liao és Xu tanulmányukban egy 3000 fős angol és kínai mintán végzett vizsgálatot mutatnak be, mely során tipikusan és atipikusan fejlődő gyermekeket egyaránt elemeztek. Kiemelik, hogy az elsajátítási motiváció mértéke az életkor előrehaladtával csökken, illetve felhívják a figyelmet a környezet, a szociális interakciók meghatározó voltára is. Wang és Barrett új elméleti modellt vázol az elsajátítási motivációra és annak az önszabályozással való kapcsolatára. Véleményük szerint az elsajátítási motiváció az én, nemszociális (tárgyi) és szociális területen jut kifejezésre. Az empirikus alapon is alátámasztott modell szerint az egyén pillanatnyi kogníciója, érzelmei, viselkedése és a kompetencia működési mintázata, illetve az ezekben bekövetkező változások erőteljesen befolyásolják az elsajátítási motiváció fejlődését. Cuskelly, Gilmore és Carroll áttekintést nyújt az elsajátítási motivációról és az önszabályozásról a fejlődési zavarokkal küzdők esetében. Kiemelik az önszabályozást nehezítő és erősítő tényezőket és stratégiáit, kitérnek az intervencióra és az önszabályozás készségeinek fejlesztésére.

A negyedik rész címe: *Önszabályozás atipikus fejlődés esetén*. Az itt helyet kapott tanulmányok szerzői hangsúlyozzák, hogy az atipikusan fejlődő gyermekeknél, ezen belül a figyelemzavaros és hiperaktív, az autizmus spektrumzavar és a Down-szindróma esetében az önszabályozás korai károsodásának sajátos vonatkozása lehet, mert az egy területen jelentkező deficit más területekre is negatív hatást gyakorolhat. A tanulmányokban a szerzők amellett, hogy bemutatják a specifikus fejlődési zavarral küzdő gyermekek önszabályozását, alternatív elméleteket fogalmaznak meg, hogy ezzel is segítsék a klinikai értékelést és az intervenciót. Walcott alapos áttekintést nyújt az ADHD-ről óvodás korúakkal kapcsolatban. Bemutatja a problémákat, vitatott kérdéseket és a diagnosztizálás nehézségeit is. Kiemeli, hogy az ADHD negatív kapcsolatban áll a proszociális viselkedéssel és az iskolaérettséggel, az iskolába lépéshez szükséges készségekkel. Az intervenció terén kitér a viselkedésterápiára és a gyógyszeres kezelésre. Hapburn és Wolff az önszabályozásban megfigyelhető tünetek sokszínűségére figyelmeztet autistáknál. A problémát az önszabályozás fejlődése szempontjából közelítik meg, különös tekintettel arra, hogy a neurobiológiai háttér mennyiben befolyásolja a szabályozási nehézségeket. Daunhauer és Fidler a Dawn-szindrómával összefüggésben tárgyalják az önszabályozást, kiemelve a végrehajtási funkciók és a szindróma kognitív fenotípusa közötti kapcsolatot. Választ keresnek arra a kérdésre, hogy a Down-szindrómás gyermekek számára mennyire okoz nehézséget a tervezés és ez mit jelent az intervenció szempontjából.

E tanulmánykötet, mely az önszabályozó folyamatok fejlődése témakör köré

szerveződött, a benne fellelhető 20 fejezet segítségével áttekinti a téma releváns nemzetközi szakirodalmát, így naprakész betekintést nyújt az önszabályozás vizsgálatába, a legfrissebb kutatási eredményekbe és elméleti modellekbe. Ugyanakkor alapot is teremt a jövő kutatásai számára azzal, hogy rávilágít további kutatási lehetőségekre, irányvonalakat vázol fel, illetve újabb megválaszolandó kérdéseket vet fel. A sokszínű, nemzetközileg is elismert kutatói háttér, a több nézőpontú megközelítés, a nézőpontok közötti összhang megteremtésének igénye, az információk naprakészsége olyan jellemzői a kötetnek, amelyek az olvasók széles rétegének érdeklődését kelthetik fel. A könyvet egyaránt ajánlják kutatók, egyetemi hallgatók és mindazok figyelmébe, akik a pszichológia, neurológia, emberi fejlődés és az oktatás területén tevékenykednek és érdeklődnek az ön- és érzelmszabályozás folyamatai iránt. A kötet magyar nyelvre történő fordítása mindenképpen fontos lenne annak érdekében, hogy a benne fellelhető információk mind szélesebb olvasói rétegek számára váljanak elérhetővé.

Barrett, K. C., Fox, N. A., Morgan, G. A., Fidler, D. J. és Daunhauer, L. A. (2013, szerk.): *Handbook of self-regulatory processes in development. New directions and international perspectives*. Psychology Press, New York.

Kis Noémi

Szegedi Tudományegyetem Neveléstudományi
Doktori Iskola, PhD-hallgató

Szerkesztőség: Pannon Egyetem,
Modern Filológiai
és Társadalomtudományi Kar
Iskolakultúra Szerkesztőség,
8200 Veszprém, Vár u. 20.
Tel.: 06 30 2354558
e-mail: geczijanos@vnet.hu

Elektronikus változat, közlési
feltételek:
www.iskolakultura.hu

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága
(Budapest, Orczy tér 1.),
a Könyvtárellátó Kht.
(Budapest, Váci u. 19.),
a Magyar Lapterjesztő Rt.
(Budapest, Táblás u. 32.),
a HÍRKER Zrt.
(Budapest, Táblás u. 32.),
valamint egyéb alternatív terjesztők.

Előfizethető még közvetlenül
a szerkesztőség címén.
Előfizetési díj számonként 500 Ft.
(Teljes évfolyam: 6000 Ft.)

Megjelenik havonta.

Lapunk példányai megvásárolhatók
a Gondolat Kiadó könyvesboltjában
(Gondolat Könyvesház,
1053 Budapest, Károlyi u. 16.),
valamint az Írók Boltjában
(1061 Budapest, Andrássy u. 45.).

11. *Petőfi S. János – Benke Zsuzsa* (2002):
A multimediális szöveg megközelítései
12. *Kárpáti Eszter – Szűcs Tibor* (2002, szerk.):
Nyelvpedagógia
13. *Reisz Terézia – Andor Mihály* (2002, szerk.):
A cigányság társadalomismerete
14. *Fóris Ágota* (2002): Szótár és oktatás
15. *H. Nagy Péter* (2002, szerk.): Ady-értelmezések
16. *Kéri Katalin* (2002): Nevelésügy a középkori
iszlámban
17. *Géczi János* (2003): Rózsahagyományok
18. *Kocsis Mihály* (2003): A tanárképzés megítélése
19. *Gelencsér Gábor* (2003): Filmolvasókönyv
20. *Takács Viola* (2003): Baranya megyei tanulók
tudásstruktúrája
21. *Lajtai L. László* (2004): Nemzetkép és iskola,
1777–1888
22. *Franyó István* (2004): Biológiai műveltségünk
23. *Golnhof Erzsébet* (2004): Pedagógiai nézetek
Magyarországon, 1945–1948
24. *Bárdos Jenő* (2004): Nyelvpedagógiai
tanulmányok
25. *Kamarás István* (2005): Olvasástűgy
26. *Géczi János* (2005): Pedagógiai tudásátadás
27. *Révay Valéria* (2005, szerk.): Nyelvészeti
tanulmányok
28. *Pukánszky Béla* (2005, 2006): Gyermekszemlélet
a 19. században
29. *Szépe György – Medve Anna* (2005, 2006, szerk.):
Anyanyelvi nevelési tanulmányok I.
30. *B. Nagy Ágnes – Medve Anna – Szépe György*
(2006, szerk.): Anyanyelvi nevelési
tanulmányok II.
31. *Géczi János* (2006): Az iskola kultúrája: nevelés
és tudomány
32. *Kelemen Elemér* (2007): A tanító a történelem
sodrában. Tanulmányok a magyar tanítóság
19–20. századi történetéből
33. *Medve Anna – Szépe György* (2008, szerk.):
Anyanyelvi nevelési tanulmányok III.
34. *Boros János* (2009): Filozófia!
35. *Hoffmann Zsuzsanna* (2009): Antik nevelés
36. *Orbán Jolán* (2010): Jacques Derrida szakmai
hitvallása
37. *Boros János* (2010): A tudomány, a tudás és az
egyetem
38. *Géczi János* (2010): Sajtó, kép, neveléstörténet
39. *Révay Valéria* (2010): A nyelvhasználat
szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-
Magyarországon
40. *Medve Anna – Farkas Judit – Szabó Veronika*
(2010): 4×12 mondat
41. *Koltai Zsuzsa* (2011): A múzeumi
kultúraközvetítés változó világa
42. *Boros János* (2011): Demokrácia és szabadság
43. *Érfalvy Livia* (2012): Kosztolányi írásművészete
44. *Nagy Péter Tibor* (2012): Oktatás, -történet,
-szociológia
45. *Horváth József* (2012): Íráspedagógiai
tanulmányok
46. *Boros János* (2013): Időszerű etika
47. *Boros János* (2014): Szenvedély és
szükségesség

Keszeg Vilmos

Arcom romló földi mása

Az emlékállítás narratív stratégiái

Felejtsd el arcom romló földi mását – fogalmazta meg utolsó kérését Dsida Jenő *Végrendelet* című versében. Azaz: a testre csak az élet folyamán van szükség; ami utána következik, mindaz már a testtől függetlenül zajlik. Ezért a testet el lehet, el kell felejtetni. Különösen a betegség és a haldoklás által megrontott testet.

Kocziszkzy Éva

Az emberi test

és az archeológiai rom

Adalékok egy metafora történetéhez a 20. századi német költészetből

Jelen tanulmány egy metafora történetéhez kíván néhány adalékkal szolgálni.

Az a metafora, melynek egynéhány metamorfózisát nyomon követjük, a hanyatló, romló emberi testet állítja párhuzamba az architektonikai romokkal. Ez az analógia tudtommal először reneszánsz anatómiai kézikönyvekben bukkan fel, s nem is az emberi testet, hanem pontosabban a halott, sőt felboncolt testet rokonítja a múlt romos építészeti maradványaival. Az alábbiakban felvázolt metaforatörténetben az eredet megjelölését követően példáinkat kizárólag a modern esztétikai gondolkodásból és a költészetből vesszük, a 20. század második feléből.

Nyitrai Ferenc

Testkép, önértékelés és a kettő közötti kapcsolat kutatása általános iskolás gyerekek körében

A testkép kutatásának fontos részét képezi a gyermekek testképének vizsgálata. Ennek oka, hogy a gyermekek különösen fogékonyak a testképet befolyásoló hatásokra, melyek a későbbiekben testkép- és önértékelési zavarokhoz vezethetnek, és összefüggésbe hozhatók az evészavarokkal, hangulati élet zavaraiival és más egészségkárosító magatartásformák kialakulásával. Ezeknek a zavaroknak a felnőttkorban történő utólagos kijavítása nem teljesen megoldott, ezért célszerű egy olyan prevenciós program kidolgozása, mellyel csökkenteni lehet a testkép- és önértékelési zavarok előfordulását a gyerekek körében.

Somogyvári Lajos

A test meztelensége

Képek és diskurzusok a magyar pedagógiai sajtóban a hatvanas, hetvenes években

A test kategóriája és fogalma az 1970-es évekre vált központi kutatási területté a nyugati humán és társadalomtudományokban megkérdőjelezve valamennyi kutatás ontológiai és episztemológiai státuszát (Mascia-Lees, 2011) – a kutató és a kutatás tárgya, a vizsgálatot körülvevő kontextus is testbe ágyazott, amit sokáig nem vett figyelembe a diszciplína többsége.

9 771215 523301

1 4 0 0 7